

178

חלק שני

מרכז אסיה

חלק שני: מרכז אסיה – עמים ויהודים

מבואות:

היהודים של מרכז אסיה; יהודי בוכרה - מבוא לתולדותיהם; מרכז אסיה - מדבריות צחיחים ונאות מדבר ירוקים; סוגדיאנה Sogdiana (מאה ה-6 לפנה"ס – מאה ה-8 אחה"ס); התקופה ההלניסטית של מרכז אסיה; אימפריית קושאן (105-250); הדת הזורואסטריית – אמגושים; הבודהיזם במרכז אסיה קדם לבודהיזם של טיבט, סין והודו; הכיבוש הערבי של מרכז אסיה ותוצאותיו; הסאמאנים (سامانيان - *Sāmāniyān* 999-819); הקרא-ח'אנים (Kara-Khanid) (1210-999); הסלג'וקים (Saljūq), السلجوقية) - (1055 – 1243);

ג'ינגיז ח'אן והכיבושים המונגולים (1167-1227)

יורשי המונגולים:

קובלאי ח'אן (1216-1294); תימור לנג (1336-1406) (Timur Lang); מלך-אסטרונום ומדען אולוג בג (الغبيگ 1393 – 1449) (Ulugh Beg)

האמירות של בוכרה :

פרוטקטורט של האימפריה הרוסית (1785-1920); השושלת השאיבנידית (1539-1739) (Shaibani); השושלת הג'אנידית (Janid) האסטרח'נית (1539-1739) (Astrakhan); השושלת המנע'יתית (- Manghid) 1740-1920.

מן הכיבוש הרוסי ועד לכיבוש הסובייטי (1865 – 1920)

יהודים בוכרים במרכז אסיה:

היהודים בבוכרה – אגדה ותעודה; לתולדות היהודים; ה'צ'לָה - יהודים בוכרים שאוסלמו; תשתית רוחנית ויצירתית במאות 17-18; הכיבוש הצארי של מרכז אסיה (אמצע המאה ה-19) – עושר וטמיעה בחברה הרוסית; יהודים אשכנזים במרכז אסיה; יהודי בוכרה מוצאים מקלט באפגניסטן ובאיראן; הבריחה אל מעבר למסך הברזל; פליטים בוכרים באפגניסטן; הפעילות הנאצית באפגניסטן ויהודי בוכרה; חאג' אמין אל חוסייני המופתי ירושלמי סילוק הנאצים מאדמת אפגניסטן; אפגניסטן – מוקד לרעב, עוני ומחלות.

מרכז אסיה – עולם של אגדה ומסורת:

הרפובליקה של אוזבקיסטן: הבירה טשקנט – "עיר האבן"; סמרקנד – בירת המסחר; בוכרה-י שריף – בוכרה האצילה "הנסתרת מן העולם"; טַרְמֶז – "העיר החמה". עמק פרגאנה: קוקנד – "הר של סוכר"; אנדיז'ן, מרגילן; נמנגן – "עיר המלח"; פרגאנה (מרגלן החדשה); קוב'ה; שאה-י מרדאן – "מלך האנשים"; אגם קולי קובון – "תכלת השמים"

הרפובליקה של טג'יקיסטן: הרי פאמיר 'גג העולם'; הבירה דוּשַנְבֶה ("יום שני"); ח'וג'נד (הבירה הקדומה).
הרפובליקה של קירגיסטן: בישקק ("מחבצה" לחלב סוסות); איסיק-קול ("האגם החם"); קארא-קול ("האגם השחור"); אוּש; נארין.

הרפובליקה של טורקמניסטן: אשח'אבאד ("עיר האהבה"); מְרוּ, מְרוּ, מְאָרִי; באיראם עלי (כתובות עבריות קדומות); סְרַכ'ס ("שלושה ריקודים"); צ'אהר-ג'ו ("שלושה מעיינות"); יולוטאן; קוניה אורגנץ' (אורגנץ' העתיקה); קרקִי; תאכתי-באזאר.

הרפובליקה של קזחסטן: אסטנה ("הבירה"); אלמאטי ("שפע תפוחים"); שימקנט, צ'ימקנט; אוטיראר – בירת אימפריה; קארגאנדה; סמיי, סמיפלטניסק ("שבעה ארמונות")

יהודי טג'יקיסטן במלחמת האזרחים (1992) – הצלה ועלייה

מבט ממעוף הציפור על עיר במלחמה; טנקים חובקים מטוס נוסעים; אנשי פלנגות שחורי זקן; אנשי פנפילוב שבים לתחייה; הקלצ'ניקוב שיכנע את שומר הסף; דפיקות על הדלת באור ראשון; איך משמחים קהילה במלחמה; חזן לעת מצוא; השד"ר מירושלים, ר' אמנון ממגנצה ור' אפרים מבונה; סבא צופה ממרומי ארון הקודש; סוכן קג"ב בחוף ירושלים; מומחים ל'קברי אבות'; עזרה משמים; בן שלוש למילה; בין יאוש לתקווה.

"בית-הכנסת הגדול של יהודי בוכרה נמצא במרתפי הק.ג.ב."

מסע הצלה של נכסי הרוח של יהודי אוזבקיסטן בשליחות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי: **טשקנט** – צהצוח קברים וזרי פרחים; מסגד יהודי – מהו?; אהבת אמנון ותמר; אנטי ציוני חוזר למקורותיו; לויצה בבחנב המלחין והמוסיקאי של האמיר; **סמרקנד** – אמן מארץ-ישראל מצייר את ארבע ערי הקודש; עשירי בוכרה תמכו בעניי ארץ-ישראל; מסמכים וכתבי-יד במרתפי הקג"ב; רישום מסודר של יהודי סמרקנד; **קאטא-קורגאן** – שומר מוסלמי בבית קברות יהודי; קרמינה – מוסלמי מנשק מזוזה; בוכרה – כתובה על קלף מעור צבי; **שאהר-י סאבו** ("העיר הירוקה") – אליהו הנביא נשען על מקלו. **עמק פרגאנה:** קוקנד ("הר של סוכר"); קהילה עשירה – ארמונות, בנקים, כותנה, משי וחיטה; פרגאנה – התגשמות חזון העצמות היבשות; **מרגלן** – בקיאות בטעמי המקרא; נמנגן – ראש הקהילה היה גם ראש השכונה המוסלמית; **אנדיז'ן** – מרכז לאומני אסלאמי; **טשקנט** – מסמכים בעלי ערך בקהילה האשכנזית.

טשקנט עיר הלחם – עקורים במלחמת העולם השנייה מוצאים מקלט במרכז אסיה

יהודים ומוסלמים סייעו לעקורים; רופאים יהודים סייעו במלחמה; שאה מחמודוב – "יאנוש קורצ'ק אוזבקי"; המוות רדף אחרי העקורים גם במרכז אסיה; צעירים יהודים נלחמו בגבורה ומקום קבורתם לא נודע; מוסלמים שהפכו ליהודים כהלכה; "א יידישע מאמע... גרויסן ייחוס".

דמויות מופת בקרב יהודי בוכרה – יוצרים ורבנים

פייטן יוסף (בן יצחק) יהודי (יוסף שאעיר); פייטן כ'אג'ה בוכ'אראי; פייטן בנימין בן מישאל (אמינה);

פייטן אלישע בן שמואל (מולא רַאגב); פייטן אַפְּרָהִים אָבִי אֶלְחָ'ר; מחנך ומורה הלכה מארץ-ישראל – ר' זכריה בן-מצליח; שד"ר מארץ-ישראל ורבה הראשי של יהדות בוכרה ר' יוסף מערבי-ממאן בן משה; מתרגם ומילונאי ר' שלמה באבאג'אן קאבולי (פינחסוף); רבה של יהדות בוכרה ר' פנחס ("הגדול") בן חכם ר' יצחק הכהן מבגדאד; ראש הישיבה ורב העדה הבוכרית ר' פנחס 'הקטן' (מולא ניאז); מתרגם ומו"ל ר' שמעון חכם בן אליהו; איש עסקים, תלמיד חכם, מייסד שכונת הבוכרים ואספן של ספרי קבלה ר' שלמה מוסאיוב; אהרון קנדין-קנדינוב הכהן – האיש שהאמיר אהב ושנא; שמעון חכ'ימגי – רופא יהודי על סוס לבן; לויצ'ה בבחנוב – מוסיקאי החצר של אמירי בוכרה; רבה הראשי של יהדות בוכרה ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף); הסופר יעקב חיימוב חיימוביץ

יהודי בוכרה - מבוא לתולדותיהם

המסורת היהודית-בוכרית מייחסת אותם לגולי בית ראשון בשנת 586 לפני הספירה, שהגיעו לבבל ומשם לפרס וממנה לבוכרה. לשונם של היהודים הבוכרים היא ניב פרסי. בנימין מטודלה (המאה ה-12) כותב בספר המסעות שלו: "ומשם שבע[ה] ימים לגזנה העיר הגדולה שעל נהר גוזן ובה כמו פ' אלף מישראל. ואותה העיר ארץ סחורה ובאים אליה בסחורה בכל לשונות הגויים והיא ארץ רחבת ידיים; ומשם חמשה ימים לסמרקנת היא העיר הגדולה בקצה ארץ פרס ובה כמו חמשים אלף מישראל ור' עובדיה הנשיא ממונה עליהם וביניהם חכמים ועשירים גדולים"¹. הוא מספר על הקשר בין יהודי האזור לראש הגולה בבבל. יהודים אלה ישבו על דרך המשי ותיווכו בין מזרח למערב – בין סין לארץ הכוזרים, לקוקוז, לאירופה ועד לספרד ומרוקו הגיעו. בכרוניקה של בבאי בן לוטף (מאה 17) נזכרת סמרקנד כמקום מקלט ליהודי פרס שברחו מרדיפות שאה עבאס הראשון ושאה עבאס השני²

הכרוניסטן הערבי איבן אל פוואטי, בן המאה ה-13, מספר כי אבו אל קאראם אל דיראני, מיסטיקן ואיש מאגיה מוסלמי, ציווה בשנת 1240 להרוג את כל היהודים והנוצרים שבבוכרה ולהחרים את רכושם. יש להניח שיהודים חיו בבוכרה כבר זמן רב קודם³. קיימות מסורת על הגירה של יהודים לבוכרה הן מבאלך 'המסובלת אז ביהודים' והן מספֶּנוֹר מהלך יומיים ממשדה⁴. מיקומה של בוכרה והישגיה הכלכליים משכו לאורך כל הדורות יהודים ממעגל קרוב – איראן ואפגניסטן וממעגל רחוק – בגדאד שבעיראק, חלב שבסוריה ואפילו ממרוקו הגיעו יהודים לבוכרה. לא מעט מן השד"רים הספרדים העדיפו להישאר בבוכרה ונשאו

¹ מטודלה, עמ' נד, סעיף פב. ספק אם בנימין מטודלה הגיע לאזור או רק ניזון משמועות, כי הנתונים נראים מופלגים מאוד.

² באכר-יהודי פרס, עמ' 17; מזרחי (תשי"ט), עמ' 157-158; מזרחי (תשכ"ו), עמ' 36-37, 93-110 – קטעי תרגום מן הכרוניקה של בבאי בן לוטף (1656).

³ להערכתו של מו"ר פרופ' זנ"ד רק במאה ה-16 הפכה בוכרה למרכז היישוב היהודי באסיה התיכונה. באמצע המאה ה-18 קמה בבוכרה השושלת המנע'יתית שניתקה את יהודי בוכרה מן המדינות הסובבות אותה וכך קמה העדה הבוכרית. הנוסע אפרים ניימרק מספר בפרוטרוט על יהודי בוכרה בעת החדשה ומציין כי בין ראשונים היו יהודים מבאלך 'המסובלת אז ביהודים'. על אבן אל פוואטי ראה פישל-ח'וראסאן, עמ' 43. ראה זנ"ד-בוכרה, עמ' 143-156; ניימרק-מסע, עמ' קב-קייב; בן-צבי-מחקרים, עמ' 328-329, 334; בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 96-118.

⁴ ניימרק-מסע בארץ הקדם, עמ' קב.

נשים בוכריות והולידו צאצאים והשליטו בבוכרה את נוסח ספרד כשהם ממציאים אגדות שיהודי בוכרה הם ספרדים. כך איבדו הבוכרים את נוסח רב סעדיה גאון שאותו הביאו מפרס. הנוסע יוסף וולף מספר שרבים מיהודי בוכרה הוגלו לסין על-ידי השליט המונגולי ג'אגאטאי, בנו השני של ג'ינגיס ח'אן.

אין לנו עדויות המאששות מסורות אגדיות לגבי קדמותם של יהודי בוכרה⁵. לאורך כל ההיסטוריה של יהודי ח'וראסאן הם נרדפו על דתם ונאלצו לנדוד ממקום מושבם בתוך אותו משולש – פרס, אפגניסטן ובוכרה. שלוש הקהילות הללו הן אפוא קרובות במוצאן האתני. כשיהודי קבול גורשו בשנת 1885 על ידי האמיר עבד אל רחמן ח'אן השאה של אפגניסטן בעוון התחמקות משלומי מכס ומיסים אחרים ולאחר מכן בעוון הפקעת מחירים הם מוצאים מקלט בסמרקנד של האמירות הבוכרית. ההיסטוריון אברהמוב שעסק בתולדות יהודי סמרקנד היה בן למשפחה שגורשה מקאבול. כשיהודי משהד בפרס נרדפו על דתם בפרס השיעית בשנת 1839 חלקם ברחו להראת שבאפגניסטן וחלקם קיבלו מקלט בבוכרה, בהיות שתיהן סוניות. יהודי בוכרה ברחו בשנות השלושים של המאה העשרים בעקבות 'התוכנית הכלכלית החדשה של לנין' ומצאו מקלט באיראן ובאפגניסטן עד לעלייתם ארצה. לאורך ההיסטוריה היהודית של המרחב יש לנו עדויות רבות של הגירת יהודים או בריחתם או גירושם בתוך אותו 'משולש הישרדות'. על מצבות בבתי הקברות של היהודים הבוכרים, בשערי ספרים ובתעודות שונות מבוכרה אנו מוצאים שמות משפחה המצביעים על מקורם באיראן ובאפגניסטן, כגון 'קאבולי', 'הראתי', 'באלכי', 'משהדי' ו'יזדי'. באמצע המאה ה-19 גורשו יהודי קאבול והם מצאו מקלט בסמרקנד. למשפחות אברהמוב, בבאיוף ועוד יש מסורת כי אבות המשפחה הגיעו מאפגניסטן.

מעמדם המשפטי של יהודי בוכרה

מצבם המשפטי של היהודים הבוכרים במרכז אסיה לא השתפר גם לאחר הכיבוש הרוסי. על אחת כמה וכמה שהיה קשה תחת משטר האימים של האמירים. מעמדם היה של לא מוסלמים והוגדרו כ'דמי', כלומר אזרחים שאינם שווי זכויות, אך זכו למעט אוטונומיה תחת שרביטם הנוקשה של הכולונטאר ועוזריו שגבו מיסים. הם לא גויסו לצבא בהיותם אזרחים מדרג בי"ת, אך היו חייבים במס גולגולת ('גיזיה') שהמוסלמים או המתאסלמים היו פטורים ממנו. תמורת מס הגולגולת הם זכו להגנה יחסית על הנפש ועל הרכוש.

הגזירות על היהודים כללו:

1. מגורים בשכונות מיוחדות ('מחלה', בדומה ל'מלח' בצפון אפריקה, שפירושו 'מקום' – 'מחל'). לעתים נאסר עליהם לבנות בית חדש או לקנות בית של מוסלמי אפילו שהוא בתחום

⁵ במחקרי מנדחי ישראל באפגניסטאן לאנוסי משהד באיראן הצגתי תיאוריה שקראתי לה 'משולש הישרדות' של יהודי חוראסאן, לפיה יהודים שנרדפו בצלע אחת של המשולש מצאו מקלט בצלע אחרת וכך חזרו חלילה על פני הדורות.

ה'מחלה'. היהודים העדיפו לגור במרוכז גם כשאפשרו להם לחיות מחוץ לשכונה היהודית. הם חשו מוגנים מפני התפרצויות של ההמון בימים של פרעות וגם יכלו לקיים את פולחנם באין מפריע. היו מקרים שיהודים פנו אל האמיר בבקשה לאשר להם הקמה של שכונה יהודית.

2. הוטל על היהודים לחגור חבל על גלימותיהם, אך הם התחכמו ושידרגו את החבל לחגורת משי.

3. נאסר עליהם לחבוש טורבן או מצנפת פרווה שחבשו מוסלמים ובמקומו ללכת עם טילפאק, שהיה שילוב של פרווה ובד קטיפה.

4. הוטל על היהודים להניף פיסת בד על ביתם כאות וסימן שזהו בית יהודי.

5. הבית חייב היה להיות נמוך מבית מוסלמי.

6. הממיר דתו יסלחו לו כל פשעיו [כך נהגו גם השיעים].

7. כל בוגר יהודי מעל גיל 13 שנה, למעט קבצנים, נצטווה לשלם 'ג'זיה' – מס גולגולת שגובהו לגולגולת היה בשלוש דרגות שנקבעו על-ידי שמאי רשמי:

א. עניים – שילמו 12 טאנגה (מטבע בוכרי) לנפש;

ב. המעמד הבינוני – שילמו 24 טאנגה לנפש;

ג. עשירים – שילמו 48 טאנגה לנפש.

הגוברים גבו את המס אחת לשלושה חודשים בבית הכנסת בפני ה'קוש באג' (נציג השלטון). בעת הגבייה סטר הגובה על לחיו של היהודי שתי סטירות לחי לשם השפלה. בשנת 1856 הכניסו היהודים 2,000 טילא (שהם 6,000 רובלים זהב). באמירות בוכרה היו באותה שנה, לפי עדותו של ארמיניוס ואמברי, 10,000 יהודים ורובם בעלי מלאכה. באמצע המאה ה-19 מונו בבוכרה 12 גובי-מס ('קולונטארי-ג'זיה') שמעליהם היה קולונטאר ראשי של הקהילה במעמד נשיא העדה שנבחר על-ידי קבוצת עשירים. הבחירה קיבלה את אישורו של ה'קוש באג' שאישרר זאת אצל האמיר בכתב במסמך שנקרא 'ארליק'. המסמך הודבק לשלושה ימים על כובעו של הנבחר למען יראו וייראו ויהודים בירכו אותו בברכת 'סימן טוב'. תחילה רב העדה היה גם במעמד של הקולונטאר הראשי. מי שסירב לשלם היה מועמד לדין בפני הקאדי המוסלמי שהיה מטיל עליו עונש מאסר עד שיפרע את חובו. יהודים נמנעו מלהעזר לערכאות של גויים והשתדלו לפתור את הבעיות בבית דינו של רב הקהילה.

בקהילה נערכו גם מגביות בעיקר ערב פסח גבו 'מעות חיטים' ('קימחא דפסחא')

ובסוכות גבו עבור עצי הסקה בבתי עניים⁶.

בתי הדין היהודיים היו רשאים לדון רק בעניינים אזרחיים ומשפחתיים וכן בעבירות קלות. דיני נפשות וסכסוכים בין יהודים למוסלמים הובאו להערכת בתי דין ממשלתיים שפעלו לפי

⁶ ראה ניימרק-מסע בארץ הקדם, עמ' קב-קג; בן-צבי, נדחי ישראל, 1954, עמ' 106-108.

חוקי השאריעה האסלאמיים, בעוד שבית הדין היהודי פעל לפי דיני ישראל. לביצוע גזר הדין פנו לעזרת השלטונות.

המהפכה והיהודים

בשנים 1917-1918 כבר נכבשו חלקים של מרכז אסיה על-ידי הצבא האדום. האמיר עליס ח'אן ניסה לעשות מעשה בעל גוון דימוקרטי כביכול והכריז על משטר חוקתי. ההמונים יצאו לרחוב וביניהם יהודים שהניפו כרזות בעברית והסירו מעליהם את החגורה המשפילה. לא חלף אלא זמן קצר והחל מחדש משטר הדיכוי ובני משפחת יונוסוב הוצאו להורג. משטר הדיכוי נמשך עד לבריחת האמיר וכניסת הצבא האדום לבוכרה, שמנתה כ-15,000 נפש. הקומוניסטים הקימו בבוכרה 'רפובליקה מועצתית עממית בוכרית' עצמאית, אך בשנת 1925 סופחה האמירות לרפובליקה האוזבקית.

בהוראת המשטר הקומוניסטי חדל הקולונטאר למלא תפקיד והוקם מנגנון בן שבעה חברים שכלל את הרב שנקרא 'ועד לאומי'. בין פעולות הוועד הקמת גני ילדים, בתי-ספר שכללו לימודי דת ועברית, עזרה סוציאלית לנצרכים וטיפול בבית העלמין והחזקת בתי הכנסת. הוועד נתמך על-ידי הממשלה. התארגנות במימדים קטנים יותר היתה גם בערים קרקו, שבה היו אז כ-600 נפש וכן בצ'אהר-ג'ו, בשאהר-י סאבו, בקרמינה ובכ'אטירג'י שבהם מנו הוועדים שלושה חברים, שכללו את הרב-מטעם וסגנו הקומוניסט. בסמרקנד שמנתה אז כ-12,000 נפש הוקמה אגודה, שנקראה 'אגודת עובדים מקצועיים יהודים ילידי המקום'. כ-600 בעלי מקצוע הצטרפו לגוף זה לשמאל. ילדי עשירים גורשו מבית הספר ובמקומם נקלטו ילדי עניים, בטענה כי המדע הוא נותן הכסף. אט אט הותאם המנגנון היהודי העצמי לדפוסי המשטר הסובייטי. הלשון העברית נדחקה ובמקומה באה התג'יקית יהודית. נישואים נערכו באמצעות משרד הנישואים הממשלתי 'זאגס'.

מיהו יהודי בוכרי?

יהודי בוכרי אינו רק מי שחי בעיר בוכרה אלא כל מי שחי באמירות הבוכרית. במרחבי האמירות שהייתה בימיה הטובים פזורה על כמה מהארצות המוסלמיות של מרכז אסיה חיו היהודים הבוכרים ושמרו על מסורת שבעיקרה הייתה אחידה. נוסח תפילה דומה והמטבח זהה. בכל מקומות מושבם הקימו הבוכרים בתי-כנסת מפוארים ובתי קברות מטופחים. הייתה זאת קהילה משפחתית פטריארכאלית שנהגה כבוד לא רק בחיים אלא גם במתים באזכרות שנתיות שנקראו 'ישיבה' ובהם קראו בעל-פה פרקי זוהר במנגינות עתיקות יומין. האזכרות לוו במזון ובשתייה חריפה כיד המלך. היהדות הבוכרית הצטיינה בשמירת המורשת הספרותית, המוזיקלית, התיאטרלית, המחול והשירה והמנהגים הפולקלוריים.

רבים מיהודי בוכרה ברחו מידו הקשה של האמיר לסמרקנד ולטשקנט לאחר שאלו נכבשו על-ידי הצאר הרוסי באמצע המאה ה-19. לפי כמה מן ההערכות מנו היהודים הבוכרים בשיאם כ-40-50 אלף נפש. בכל המרחב הבוכרי לשעבר נותרו אלפים ספורים של יהודים בוכרים. כל השאר עלו לארץ או היגרו לאירופה ובעיקר לאמריקה.

יהודי בוכרה היו פזורים ברפובליקות האוזבקית, הטג'יקית, הטורקמנית, הקירגיזית והקזאחית. המרכזים הבוכרים הגדולים באוזבקיסטן בערים בוכרה, סמרקנד וטשקנט וביישובים נוספים כפי שנראה בהמשך. בכל מקומות מושבותיהם שמרו היהודים הבוכרים על לשונם, על מנהגייהם במחזור השנה ובמחזור חיי אדם, על טקסים ואירועים בקהילה וכן על המסורת המוסיקלית והמחול, נוסח התפילה וקריאת הזוהר ונעימותיהם ועל תפריט המזון הקבוע לשבת וחג. מדובר ביהודים שלא רק חיו בעיר בוכרה אלא חיו באמירות הבוכרית ששלטה באזור רחב-ידיים עד לכיבוש הצארי-הרוסי של מרכז אסיה. תחומי שליטתו של האמיר הלכו והצטמצמו והוא נעשה וסל של הצאר הרוסי והגוברנטור הרוסי פיקח על האמיר ממקום מושבו בארמונו המפואר בעיר הצבאית הרוסית קגן, הסמוכה לבוכרה. גורם המשיכה לפיזור היהודים הייתה היחלצות מלחץ האמיר של בוכרה ופוטנציאל ההתעשרות שקסם ליהודים במחוזות החדשים.

למן המאה ה-17 ניכרת פעילות רוחנית גדולה בקרב יהודי בוכרה, שיצרו שירה וספרות בניב יהודי-טג'יקי. בן הבולטים היה המלומד יוסף יהודי, שחיבר שירי תהילה למשה רבנו, שיר אפי בשם 'הפת בראדאראן' (שבעת האחים) על יסוד סיפור חנה ושבעת בניה. הוא גם חיבר תפסיר ל'מגילת אנטיוכוס'. דור שלם של משוררים קמו והבולט בהם איברהים אבן אבו אלח'יר, שחיבר שיר אפי המספר על גורלו המר של סוחר יהודי שסירב להתאסלם ומת על קידוש השם.

בשלהי המאה ה-18 הייתה ירידה רוחנית ליהודי בוכרה, עד שר' יוסף ממאן מערבי, יליד טיטואן שבמרוקו, עלה לצפת ובשנת 1793 יצא כשליח הקהילה אל יהודי בוכרה ר' יוסף הצליח להקים בבוכרה דור של יודעי תורה וביניהם מולא פנחס 'הגדול' הכהן ומולא פנחס 'הקטן'. לפניו הגיע ר' זכריה בן מצליח שפעל בקרב יהודי בוכרה. בעקבותיהם הגיעו שד"רים נוספים שתרמו את תרומתם הרוחנית ואספו כספים למען עניי ארץ ישראל. ר' שמעון חכם, בנו של ר' אליהו חכם מבגדאד, נולד בבוכרה, עלה לירושלים והקדיש את כל מרצו לתרגום ספרים לניב הפרסי של יהודי בוכרה באותיות עבריות. הוא תרגם יצירות מן המקרא וממקורות מאוחרים יותר. הספר המפורסם ביותר הוא תרגום 'סיפור אמנון ותמר', המוכר אצלנו כ'אהבת ציון'. בנוסף לטקסט של אברהם מאפו הוא הוסיף לתוך הטקסט פואמות משלו שהעשירו את הטקסט. בהקדמה הוא כותב 'מי שייקרא אותו פעם אחת מקצת

מטעמו יחוש, אם ייקרא אותו מאה פעמים ישוב וייקרא אותו בפעם המאה ואחת'. יהודים הכירו את הספר בעל-פה. השפעת הספר הייתה כה גדולה, שיהודים העניקו לילדיהם את השמות אמנון ותמר ושמות אחרים מתוך ספרו של מאפו. השמות הללו עברו בקפיצה של דור, מסבא לנכד ומסכתא לנכדתה. בתי הקברות בערי בוכרה מצויים שמות אלה. חיי היהודים באמירות בוכרה על מחוזותיה היו קשים מאוד. דם ודמעות נשפכו כאן במרוצת הדורות. היהודים כינו את עצמם 'ישרוואל' ושונאי ישראל השתמשו בכינוי הגנאי 'ג'והוד'. האמיר של בוכרה התעלל בנתיניו היהודיים ודרש מהם להתאסלם. מן המינרט של פוה-י קאלון הושלכו יהודים אל מותם רק משום שלא רצו להמיר את אמונתם⁷. לפני כמאה וחמישים שנה ציווה האמיר של בוכרה לאסלם את כל האצולה היהודית – יהודים אמידים שהיו מקורבים לאמיר או שסחרו עם בית המלוכה. אלו שסירבו הושלכו לכלא – 'הזינדון' – בור כלא אכזרי ומוכה מחלות קשות, שממנו יצאו בדרך כלל רק על אלונקת מתים. בחיים יצא משם רק מי שנמכר לעבדות בבזאר של בוכרה, או יהודי שהתאסלם וחסאו נמחק. כאלף יהודים נאנסו לאסלאם. יהודים אלה חיו חיי אנוסים. כלפי חוץ הם חיו כמוסלמים ובביתם פנימה שמרו על יהדותם בשנים הראשונות לאניסותם הם זכו לכינוי גנאי - 'צ'לה' – שפירושו חצי חצי – חצי יהודי וחצי מוסלמי. הם נשאו שמות מוסלמיים, כמו אמינוב, חסנוב, רחמנוב, עבד אל רחמנוב, בבאחאנוב. בשנים הראשונות הם גרו בשכונה מוסלמית הצמודה למחלה היהודית. הם קברו את מתייהם בחצרותיהם. כשרבו נישואי התערובת עם מוסלמים הם קברו את מתייהם בבית קברות מוסלמי⁸. למי מן האנוסים שהייתה לו אפשרות לברוח מבוכרה ברח כל עוד נפשו בו והגיע לסמרקנד שהייתה בשליטה רוסית. הכיבוש הרוסי של סמרקנד באמצע המאה ה-19 היה פתח הצלה ליהודים רבים מבוכרה שמצאו מקלט בסמרקנד, בטשקנט ובאזורים אחרים במרכז אסיה שהיו בשליטה רוסית. כאן יכלו לנהוג כיהודים ללא חשש. חלק מיהודי בוכרה שהגיעו לארץ בסוף המאה ה-19 היו מבני הצ'לה. עם זאת, הופעתם כמוסלמים גם סייעה לאנוסים מבחינה כלכלית. הם סחרו באופן חופשי ואף זכו למשרות רמות, בדומה לאברהם בן מרדכי עבד אל-רחמנוב, שכיהן כשר המשפטים. רבה הראשי של טג'יקיסטן אליושה עבד אל-רחמנוב היה בן למשפחת אנוסים שחזרה ליהדות

⁷ מספר עיתונאי מפטרבורג שהגיע לבוכרה במאה ה-19. קרקס הגיע לעיר. האמיר הגיע לאוהל הקרקס וראה אדם לבוש בגדים מפוארים מאוד ושאל: "מיהו האיש המהודר הזה?" משרתיו השיבו: "אדוני האמיר זהו יהודי עשיר". "הוציאו אותו מכאן וערפו את ראשו", ציווה האמיר. הצו בוצע במקום והקרקס המשיך במופע כאילו לא קרה דבר.

⁸ באחד מביקוריי בבוכרה עברתי בשכונה מוסלמית הסמוכה לשכונה היהודית. לפתע עצרה אותי אישה זקנה, שדמתה במראה שלה לנשים הבוכריות היהודיות בשכונה הסמוכה. היא הזמינה אותי להיכנס לכך הצמוד לבית, שבו קבור קדוש בעל סגולות ולהדליק נר. היא אמרה כי תמורת תשלום קטן היא תבקש מבעל הסגולות שמשאלות ליבי יתמלאו עוד השנה. כשעמדתי מול הקבר הנמצא בטבורה של שכונה מיושבת, הייתה לי תחושה כי הנפטר הוא יהודי אנוס, שנקבר בחצר ביתו והאישה הזקנה היא בת למשפחת אנוסים. שאלתי את הישישה אם היא בת לצ'לה, אך היא התייחסה בחשדנות לשאלתי ולא השיבה. אישור להשערת קיבלתי מן היהודים ב'מחלה', השכונה היהודית הסמוכה. משאלת לבי היא שנשיב בנים לגבולם ונעלה בנים אובדים אלה שאבדו לעם ישראל בתלאות הזמן.

שלימה בטג'יקיסטן. בדושנבה סופר לי כי קבוצת האנוסים, המכונים 'צ'לה', רשומים כטג'יקים. הם חיים כיהודים ונישאים ביניהם.

לפי מיפקד של שנת 1926 חיו 18,698 יהודים במרכז אסיה, מהם כ-7,740 בסמרקנד ובבוכרה כ-3,314 נפש, בטשקנט 1,347 ובקוקנד 746. לפי מיפקד שנערך בשנת 1970 מנתה האוכלוסייה היהודית של מרכז אסיה בכ-30,000 נפש. בצד היהודים הבוכרים חיו במרכז אסיה יהודים אשכנזים שהיגרו בעיקר מרוסיה ומאוקראינה. בשנת 1939 נמנו באוזבקיסטן 50,800 יהודים ורק 21,000 מהם היו בוכרים. כל היתר היו אשכנזים. יש חשיבות למיפקד הזה משום שהוא קדם לתנועת העקורים שהגיעו לאזור לאחר שברחו מפני הקלגסים הנאציים. יהודים אשכנזים הגיעו למרכז אסיה בשני גלים: לאחר הכיבוש הצארי ובימי מלחמת העולם השנייה בין השנים 1941-1943.

בכל בתי הקברות הבוכרים יש אתרי הנצחה לאלפי הצעירים הבוכרים שגויסו לצבא האדום ונלחמו בכל חזיתות אירופה ועד לברלין הגיעו ומקום קבורתם לא נודע. מעטים שחזרו חיים נרדפו על ידי הסובייטים. אין כמעט בית שלא איבד אב או בן. דור שלם של נשים לא יכלו להקים בית ומשפחה. על קברי ההורים חרטו גם את תמונת הבנים לזיכרון עולם. יום הזיכרון לאותם גיבורים נערך בתשעה באב, בנאומים חוצבי להבות ובקריאה משירתו האלמותית של פושקין. טקס דומה נערך גם ביום 9 במאי – יום הניצחון הסובייטי על הפשיזם הנאצי. רבים מן הלוחמים שימשו קצינים בצבא הסובייטי ורבים זכו לאותות כבוד בשל גבורתם. בטקסי 9 במאי קוראים שירה ונושאים נאומים על הבנים האמיצים האלה. קומץ בוכרים שחזרו משדות הקטל ניסו לעת זיקנתם לשחזר את סיפורי הגבורה המדהימים ואת שמות הנופלים בקרבות⁹.

במיפקד שנערך בשנת 1959 נמצאו באוזבקיסטן קרוב ל-100,000 יהודים. במיפקד בשנת 1989 נמצאו באזור 36,568 יהודים בוכרים. לפי הערכה אחרת חיו באותו זמן כ-40-45 אלף יהודים בוכרים ובמדינת ישראל, כולל דור שלישי, עוד כ-32 אלף יהודים. יהודים בוכרים חיו באותו זמן במילאנו, לונדון, פאריס, אוסטריה, ארצות הברית, קנדה, ארגנטינה. באותו זמן חיו באוזבקיסטן עוד כ-60 אלף אשכנזים בעלי זכאות עלייה.

שיעור הנישואים המעורבים בקרב היהודים הבוכרים באזור היה בשנת 1926 אפס אחוזים. בשנת 1962 הגיע מספרם של נישואים מעורבים בקרב הבוכרים ל-7.7%. ההתבוללות בקרב זכאי העלייה האשכנזים הגיעה בשנת 1926 ל-19.2% וב-1962 ל-33.7% - שיעור דומה להתבוללות בקרב שאר יהודי ברית המועצות לשעבר. במיפקד 1959 הצהירו 19,300

⁹ בוריס יצחקוב הקדיש בדושנבה שבטג'יקיסטן עשרות שנים לאיסוף סיפורי גבורה שלל לוחמים יהודים בוכרים בצבא האדום, שאותם סיפר בטג'יקית בספרו 'דאלירון', שיצא בשנת 1991 בדושנבה ונותר כאבן שאין לה הופכין.

יהודים בוכרים כי הניב הטג'יקי-יהודי הוא שפת אמם, כלומר שני שלישים שמרו עדיין על ייחודם. ביתר חלקי ברית המועצות רק 20% ציינו כי לשון האם שלהם היא יידיש.

מרכז אסיה

מדבריות צחיחים ונאות מדבר ירוקים

מדינות מרכז אסיה, שבהן הקימו יהודי בוכרה שלוחות של העיר ואם בוכרה, כוללות את קזחסטן ששטחה כ-2.7 מיליון קמ"ר (שנייה בגודלה אחרי רוסיה), טורקמניסטן כ-500 אלף קמ"ר, קירגיסטן כ-200 אלף קמ"ר, טג'יקיסטן כ-143,000 קמ"ר ואוזבקיסטן, המדינה החשובה באזור, כ-447,000 קמ"ר – פי שניים משטחה של בריטניה הגדולה. האזור משופע באוצרות טבע רבים – גז, נפט, פחם, זהב, נחושת, עופרת, אורניום, צינק, וולפרם ולמעשה כל טבלת מנדלייב מיוצגת שם.

האזור שלתוכו נקלעו יהודים, בטובתם ושלא בטובתם, היה בתוך אזור מדברי: הקארא קום – המדבר השחור – שבו זורם האמו דאריה; וקיזיל קום – המדבר האדום – שבו זורם הסיר דאריה. ההתיישבות בכל מרכז אסיה, ושל היהודים בכלל זה, היא בעיקרה בתוך נאות המדבר הענקיים שבתוכם קמו הערים: בוכרה, סמרקנד, טשקנט, חיווה וערים אחרות הנמצאות בלב נאות מדבר ענקיות, המשופעות במים וירק.

היוונים קראו לארץ שבין שני הנהרות 'טרנס-אוקסניה' והערבים תרגמו את שמו של האזור שמעבר לאמו דאריה בשם: 'מעבר לנהר'¹⁰ (Mawarannahr), שהיה מוקד משיכה לפולשים וכובשים, שפלשו מסין במזרח והפרסים וההלנים ממערב. קרבות התחוללו בין המדינות הסוגדיאניות למדינות אחרות בתוך המרחב הקרוי 'מעבר לנהר'. שמו הקדום של האזור היה 'סוגדיאנה'. באזור ישבו שבטים ממוצא איראני ובריתה הייתה מְרַקְנָה (סמרקנד – עיר המסחר). דרומה לסוגדיאנה היתה באקטריה¹¹. הדת שרווחה באזור הייתה זורואסטריה. גלים של שבטים טורקיים שהגיעו לאזור הביאו עמם את הבודהיזם, אך אלה איפשרו לכל הדתות לחיות בשלום. הסובלנות הדתית ופוטנציאל הסחר באזור היו מגורמי המשיכה העיקריים של היהודים. הבודהיזם התפשט מאזור זה אל מזרח אסיה.

¹⁰ השם 'אמו דאריה', פירושו 'הנהר הגדול' (Oxus) והנהר המקביל לו 'סיר דאריה' (Jaxartes) פירושו 'הנהר השבע'. המונח 'מעבר לנהר' או 'טרנס-אוקסניה' מתייחס לאוזבקיסטן בימינו, הארץ בין שני הנהרות, ולא לפרת והחידקל.

¹¹ Bactria שכנה דרומית-מזרחית לים הארלי. בשנת 600 בערך היתה לפרובינציה של השושלת האחמנית בפרס. במאה ה-4 לפנה"ס כבש אותה אלכסנדר הגדול ודיוטוס ה-1 כונן בה ממלכה יוונית-בקטרית עצמאית שהשתרעה לימים על שטחן של אפגניסטן ופקיסטן והרפובליקות המוסלמיות של ברית המועצות לשעבר. במאה ה-1 נכבשה על-ידי הקושנים, שהנהיגו בה את הבודהיזם וסגנון אמנותי משולב – בודהיסטי, פרסי ויווני-רומי. עד ראשית המאה ה-7 בקטריה הייתה מרכז של סחר בין מזרח למערב וצומת להפצת רעיונות דתיים ואומנותיים.

מרכז אסיה ידע אין ספור של מלחמות וכובשים. במאה ה-6 לפנה"ס כבש אותה כורש הגדול, מייסדה של האימפריה הפרסית. אלכסנדר הגדול כבש את האזור בשנת 328 לפני הספירה והכניס אותה תחת עול האימפריה המקדונית ויורשיה הסלוקים, שהקימו את האימפריה הגרקו-בקטרית. לאחר מותו של אלכסנדר הגדול, קיבל האזור צביון הלניסטי מובהק בכל תחומי התרבות. בעקבות נפילתה של הממלכה הזאת, פלשו לאזור שבטים טורקו-מונגולים. במאות ה-1-2 היתה אוזבקיסטן לחלק ממלכת קושאן. הכיבוש הערבי של המאות 7-8 השליט בכוח החרב את האסלאם במקום הבודהיזם, זורואסטריזם ונצרות מזרחית. בשנת 672 הגיעו הערבים לאזור. בשנת 709 כבשו את בוכרה. המונגולים היו יותר תוקפניים. 600,000 פרשים מונגולים עלו על בוכרה בשנת 1220, ערכו טבח המוני בתושבים וכל מי שניצל נמכר לעבדות.

מרכז אסיה, שלתוכו נוסדה קהילת יהודי בוכרה, הוא עולם של תרבויות עתיקות, לב ליבן של ציביליזציות קדומות. ארכיאולוגים גילו שרידי יישוב של האדם הקדמון סמרקנד מלפני מאה אלף שנים. נתגלו שלדים ועצמות של האדם הנינדרטאלי ובדרומה של אוזבקיסטן נחשפו ציורי סלע מרהיבים של האדם הקדמון. טרסות קדומות נמצאו באזורי טשקנט, חורזם וקראלפקיה¹². הממלכות העתיקות ששלטו באזור – חורזם, סוגדיאנה ובאקטריה – השתרעו על מדינות מרכז אסיה ואפגניסטן של ימינו. עדות לכך נמצאה בשרידיים ארכיאולוגיים מראשית המאה ה-3 לפני הספירה. יישובים קדומים שהשתרעו על גדות האמו-דריה. התושבים הקדומים הללו עסקו בקדרות, הקימו בתים וחפרו תעלות השקייה. מסוף האלף ה-2 והאלף ה-1 לפני הספירה נותרו כלי ברונזה וקרמיקה באנדיז'ן שבעמק פרגאנה, בויליאט (מחוז) סורח'אן-דריה¹³ בדרום אוזבקיסטן ובבוכרה.

סוגדיאנה Sogdiana (מאה ה-6 לפנה"ס – מאה ה-8 אח"ס)

סוגדיאנה ממוקמת צפונית לבקטריה (כיום אפגניסטן), מזרחית לחורזם (Khwarezm), כיום באוזבקיסטן, ודרום מזרח ל-Kangju, בין הנהרות אמו דאריה (Oxus), לבין סיר דאריה (Jaxartes) ובין סמרקנד לבוכרה זורם הזראפשאן (*Polytimetus*). הפרובינציה של Sughd נמצאת כיום בתחום טג'יקיסטן. עדות על קדמותה של סוגדיאנה נמצאה בסטלה

¹² נאת המדבר של ח'ורזם (Korezm), בצפון-מערב הים הארלי ההולך ומתיבש ומהווה אסון אקולוגי לאדם ולטבע. בירתה של ח'ורזם כיום היא אורגנץ' (Urgench) ובעבר בירתה הייתה חייה (Kiva). הבירה נדה לפי תנודות האפיק של האמו-דאריה. לחוף הים הארלי – קרלפקיה, שהיה לה מעמד עצמאי בעבר. שטח נאת המדבר 6,300 קמ"ר וחיים בה 1.2 מיליון תושבים.

¹³ וילויאט (מחוז) Surkhan-Daria, שבירתה טרמז (Termez), על גבול אפגניסטן. מתגוררים כיום 1.7 מיליון תושבים.

סינית משנת 550 לפני הספירה, שם היא מאוזכרת בשם 'קי' (Qi). היא מאוזכרת במקורות גם בשמות *Sogdiana, Sogdia* ובפרסית עתיקה בשם *Sughuda*. בטג'יקית היא נקראת *Sughd*. סוגדיאנה היא חלק מן התרבות הפרסית של אימפריה האחמינידית. היא מאוזכרת כבר בכתובות דריווש הראשון (בערך 558-486 לפני הספירה). היא עומדת במקום השני בחשיבותה באמונה הזורואסטרית אחרי *Airyana Vaeja* ארצם של האריאנים. בימינו הערים קש (Kesh), ח'וגנד (Khujend), בוכרה וסמרקנד היו כלולות בתחומי סוגדיאנה. מדינות סוגדיאנה מעולם לא זכו לאיחוד פוליטי, אך הן היו ממוקדות סביב סמרקנד.

מטבע זהב מסוגדיאנה משנת 250 לפנה"ס עליו מוטבע דיוקנו של המלך הסלווקי דיאודוטוס

התקופה ההלניסטית של מרכז אסיה

בשנת 327 לפני הספירה כבש אלכסנדר מוקדון את מצודת סוגדיאנה ואיחד את סוגדיאנה ובאקטריה. לאחר כ-200 שנים של שליטה על הממלכה ההלניסטית היוונית-באקטרית (327-150) נכבשה סוגדיאנה על-ידי שבטים נוודים (*Scythi, Yuezhi*). הסוגדיאנים מילאו תפקידי מפתח על דרך המשי, בין סין לבין מרכז אסיה. לאזור הגיעו משלחות סיניות רבות שעסקו ביעדים דיפלומטים ומסחריים ובאותה הזדמנות גם באו לתור את הארץ. הנוסעים הסינים הותירו אחריהם עדויות מאלפות על התקופה. כשכל אלה יפוענחו ודאי ישפכו אור על האזור, על התקופה ועל הסוחרים, שכללו גם לא מעט יהודים. לסוגדיאנים הייתה זאת תקופת פריחה, למרות שהסינים עשו את עיקר עסקיהם עם הודו ועם בקטריה. בין המאות הרביעית לשמינית הסוגדיאנים בלטו בסחר על דרך המשי. שיירות המסחר הגדולות היו מלוות כוחות צבאיים חמושים שהגנו על השיירות מפני שודדים פראיים וחיות טרף. לקראת המאה התשיעית חלה ירידה בהיקף הסחר הסוגדיאני, שהיה מבוסס על סחר חליפין – הסוגדיאנים סיפקו סוסי רכיבה לסינים ובתמורה קיבלו מהם בדי משי. לפי מקורות סיניים בתקופה הזאת החלו הסוגדיאנים לסחור עם מונגוליה עילית¹⁴. בד בבד עם המסחר, הסוגדיאנים – כמו הבקטרים בדרום – מילאו תפקיד חשוב בהפצתן של תרבויות ודתות (הם הפיצו בעיקר את הבודהיזם מזרחה עד לכיבוש הערבי וחדירת האסלאם), בעיקר בין השנים 750-840, והחליפו מידע על תרבויות בין מזרח למערב, כפי שהעידו גיאוגרפים מוסלמיים

¹⁴ כפי שהראה פרופ' מנשה הראל באזור זה גדלו לאורך הדורות סוסי המלחמה הטובים ביותר, ששימשו את העמים במלחמותיהם.

ששיחזרו אירועים מעברה של סוגדיאנה. מחליפיהם של הסוגדיאנים היו הסמאנידים שפנו צפונה וסחרו עם הכוזרים ושבטים טורקיים אחרים. הסוגדיאנים גילו פתיחות כלפי הדתות השונות במרחב – בודהיזם, מניכאיזם, נצרות נסטוריאנית וזורואסטריית, חלק לא קטן מן הלשונות שלהם והטקסטים הדתיים שלהם באו להם מן הדתות שזנחו מאחוריהם. הם דיברו בעגה מזרחית של הפרסית, הקרויה סוגדיאנית, שהייתה קרובה יותר ללשונה של בקטריה. לשונם נכתבה בסוגי כתב שונים, שכולן נבעו מן האלפא-ביתא הארמית. עמק זרפשאן, שבין סמרקנד לבוכרה, נקראה 'סוגד' או סמרקנד' (*Soghd O Samarkand*). עד ימינו תושבי הפרובינציה הטג'יקית 'סוגד' (Sughd) דוברים בעגה הסוגדיאנית. במהלך הדורות נטמעו הסוגדיאנים בעמים השכנים – בקטריאנים, ח'ורזמים, טורקים ופרסים וכך נוצר הניב הטג'יקי שהושפע מן הכיבוש של מרכז אסיה על-ידי שבטים טורקיים¹⁵.

אימפריית קושאן (105-250)

מקור השם 'קושאן' הוא סיני. היה זה איחוד של עמים הודו-אירופים, שחיו באזור המדברי למחצה של אגן טארים שבאזורי שינג'יאנג וגאנסו במערב סין של ימינו, ששטחו כ-400,000 קמ"ר, עד שנדחקו מערבה והגיעו למרכז אסיה. הם הגיעו לתחומי הממלכה ההלניסטית – יונית-בקטרית והשתלטו עליה. הקושאנים התפשטו דרומה אל גאנדהארה, שכלל את פקיסטן של ימינו, עמק קאבול וקנדהאר בימינו. ערי הבירה שלהם היו בקאפיסה בסמוך לקאבול של ימינו וב-פושקלאבטי בסמוך לפשאוואר בפקיסטן בימינו. הקושאנים ספגו את תרבויות המקומות שאליהם פלשו. אימצו חלקים מן התרבות ההלניסטית, לרבות האלפא ביתא היווני והטביעו מטבעות בסגנון היווני. מצפון הודו אימצו חלק מן התרבות הבודהיסטית וההינדואית.

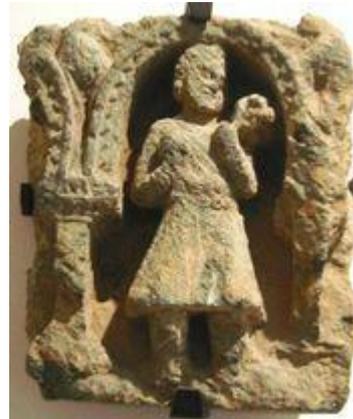
בתחילת המאה ה-1 פלשו לממלכתם הפרתים והשתלטו על חלקים נרחבים של האימפריה הקושאנית. רק לקראת הרבע האחרון של המאה ה-1 הצליחו הקושאנים להחזיר לעצמם את השטחים שנכבשו. הקושאנים שילבו את הסחר היבשתי ממזרח למערב עם צי הסוחר באוקיינוס ההודי. הם שיווקו לרומי בדי משי וייבאו כלי-זכוכית. הם גם הקימו מרכזים

¹⁵ ראה *Sogdiana* במהדורה ה-11 של *Encyclopædia Britannica* ;

וראה *Sogdian Trade: in Encyclopedia Iranica*

Bradley Calum MacLeod Mayhew *Uzbekistan. Golden Road to Samarkand*; *Archaeological Researches in Uzbekistan*. 2001; Etienne de la Vaissière, *Sogdian Traders. A History*, Leiden : Brill, 2005.; Etienne de la Vaissière, *Histoire des marchands sogdiens*, Paris : de Boccard, 2004

עירוניים משגשגים. בשיא שלטונם הם שלטו מן הים הארלי, ח'ורום ומשם דרומה אל אוזבקיסטן של ימינו, אפגניסטן, פקיסטן ועד לצפון הודו.

גבר קושאני בלבוש המסורתי של טוניקה ומגפיים.

המאה ה-2 גאנדהארה

במאות ה-1 וה-2 שבו וכבשו הקושאנים חלקים מאגן טארים ממנו נפלטו. הקושאנים התמקמו במרכזי הסחר שבין סין, מרכז אסיה ורומי. הקושאנים שיתפו פעולה עם הסינים במאבקם בפלישות הנוודיות. ברבע הראשון של המאה ה-2 הקימו הקושאנים ממלכה שמרכזה בקשגר והשתלטו על ערי חסות סיניות. במאה ה-3 התפצלה האימפריה הקושאנית. בשנים 224-240 החלו פלישות הסאסאנים הפרסים לבאקטריה ולקראת הרבע האחרון של המאה ה-3 איבדו הקושאנים חלקים ניכרים מממלכתם. פלישת ההונים הלבנים באמצע המאה החמישית מחקה את שלטונם של הקושאנים. מרכז אסיה היה מוקד רב-דתי עם סובלנות דתית, שלתוכו הגיעו היהודים.

הדת הזורואסטרית – אמגושים

הדת הזורואסטרית הדואלית קדמה לאסלאם. היא נוסדה בידי זרטוסטרה¹⁶ ושרדה בחלקים של איראן והודו עד ימינו. הסברה היא שה'ארק', ארמון החורף של האמיר בבוכרה הנישא מעל סביבתו, היה במקורו מקדש זורואסטרי.

הזורואסטרים האמינו כי בעולם יש שני יסודות – הטוב והרע, הנשלטים על-ידי אהורא מאזדא ו-אהרימאן. החיים הם מאבק בין שני הכוחות הללו. הדואליזם אינו מאוזן בסופו של דבר והטוב יכריע את הרע ואהורה מאזדא ינצח. בחירתו של האדם בטוב או ברע אינה

¹⁶ זרטוסטרה או זורואסטר חי בערך בין השנים 628-551 לפסה"נ. נולד כנראה בסביבות טהראן. סבורים שהיה כהן-דת פגאני שזכה להתגלות אהורא מאזדא וזה עורר אותו להטיף לאמונה החדשה שהוא עומד במרכזה. הנהיג תיקונים חברתיים ושם קץ לטקסי הוללות אך לא להקרבת בעלי-חיים ולפולחן האש. התורה המיוחסת לו נשמרה במזמורי ה'אווסטה'.

הפיכה ובה תלוי גורלו לאחר המוות – גן-עדן או גיהנום. ההולדה והחיים זוכים לשבח והלל ואילו המוות נתפס כמשחית ומטמא – מכאן מנהגם להפקיר את הגופות למאכל עופות טרף. לפי תורה זו – היו שלוש תקופות בתולדות האנושות –

1. לפני בריאת העולם לא היה מגע בין שני הכוחות של הטוב והרע.
2. בבריאת העולם הייתה ערבוביה של הטוב והרע.
3. מאז בריאת העולם יש הפרדה בין הטוב לרע.

האש מגיעה לרמה של אלוהות, שיש לעבוד אותה. האש היא מקור החום ומקור האור ומצד שני היא מקור הכיליון והמוות. האל עושה שימוש באש כמקור ברכה וכמקור לעונש (הגיהנום). באש התמיד, שרווחה בכל התרבויות וביהדות, היו לא מעט אלמנטים של עבודת האש, כמו אש התמיד: 'אש תמיד תוקד על המזבח' (ויקרא ו, 1) הסנה הבוער באש, עמוד האש ההולך לפני המחנה. בספר דברים נאמר: 'כי ה' אלוהיך אש אכלה הוא' (דברים ז, כד), או 'אישה ריח ניחוח לה' (שמות כט, יח). אצל אליהו וכהני הבעל אש יורדת משמים. אליהו עולה בסערה השמימה ברכב אש ובסוסי אש (מלכים ב, ב, יא). בתהילים נאמר: 'קול ה' חוצב להבות אש' (תהילים כט, ז). בשיר השירים נאמר על האהבה: 'רשפיה רשפי אש, שלהבת יה' (שיר השירים ח, ו). אלוהים מדבר מתוך האש. בימי קדם השתתפו יהודים באותו פולחן אכזרי של המולך, שבו שרפו ילדים למוות כמנחה לאלוהים. ביהדות סוגדים עד היום לאש ולאור באמצעות ברכת לבנה, נרות שבת, נר הבדלה, נרות חנוכה, נרות נשמה, מדורות ל"ג בעומר ועוד. חז"ל, שחשו שהיהדות נסחפת לעבר האמונה הזורואסטריית המאמינה בדואליזם, הוסיפו בתפילה "יוצר אור ובורא חושך", כלומר אלוהים הוא מעל הדואליזם והוא יחיד בעולמו. האש באה לקדש את האדם, לטהר את גופו ואת כליו מן הטומאה שדבקה בהם. הדת הזורואסטריית המקדשת את האש, סבורה שהאש היא קדושה ועל כן אסור לטמא אותה בשריפת האדם. למרות אמונה זו, במקדש הזורואסטרי רואים שהאדם עולה באש השמימה. ההודים מאמינים שהאש שורפת את הגוף - הכלה והחולף - ומשאירה לעד את הקיים – הנפש. לעתיד לבוא זראטוסטרה ישוב על פני האדמה, המתים יקומו לתחייה וגן עדן יקום עלי אדמות.

ה'ארק' – ארמון החורף של האמיר
במקורו היה מקדש זורואסטרי

הדת הזורואסטריית הייתה מעין הקדמה לדתות המונוטאיסטיות. הכובשים הערבים ייחסו לדת הזאת מעמד של 'עם הספר' ('אהל אל כיתאב'), בדומה ליהדות ולנצרות, ולא ראו בה עבודת אלילים¹⁷.

הבודהיזם במרכז אסיה קדם לבודהיזם של טיבט, סין והודו

אוזבקיסטן נמנית על קומץ המדינות בעלות אתרים ארכיאולוגיים בודהיסטיים, המחזירים אותנו אלפי שנים לאחור, כמו בוכרה, סמרקנד, חיווה וטרמז. מזה שנים משתפים היפאנים פעולה עם אוזבקיסטן בגילוי אתרים ארכיאולוגיים בודהיסטיים, שקדמו לחזירת הבודהיזם לטיבט, לסין וליפאן¹⁸. עיקר המאמץ של הארכיאולוגים הושקע בחפירות מצודת קאמפיר-טפה (Kampir Tepe), הידועה גם בשם כפאיר קאלה (מצודת הכופרים), הממוקמת על טרסה גבוהה בגדה הצפונית של האמו דאריה. 30 ק"מ מערבית לעיר טרמז באוזבקיסטן, השוכנת על גבולה הצפוני של אפגניסטן, שגם היא הייתה בודהיסטית לפני חזירת האסלאם. המצודה נבנתה במאה ה-3 לפה"ס בצומת דרכי המסחר, ליד גדת האמו דאריה במעבר הגבול בין אוזבקיסטן לאפגניסטן בימינו. כאן היה מקום ההתיישבות העיקרי של אימפריית קושאן, שייצגה מודל של מיזוג תרבותי, שפות ואמנויות. יש עדויות שגדודי אלכסנדר הגדול חצו כאן את האמו דאריה במאה הרביעית לפה"ס.

המצודה נחשפה בשנת 1972 והחפירות נמשכו שבע עונות. על שטח של 400 מטרים רבועים נתגלו חומות, מגדלים וקשתות שהתנשאו לכמה קומות. נמצאו הוכחות להימצאותה של תרבות רמת דרג ואמנות הלניסטית יפהפיה ודפוסי אמנות של אימפריית קושאן. במקום

¹⁷ ראה Sogdiana במהדורה ה-11 של *Encyclopædia Britannica* ;

Mary (1987), *Zoroastrianism: A Shadowy but Powerful Presence in the Judaeo-Christian World*, London: William's Trust ; Boyce, Mary (1979), *Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices*, London: Routledge, Boyce, Mary (1975), *The History of Zoroastrianism*, vol. 1, (repr. 1996), Boyce, Mary (1982), *The History of Zoroastrianism*, vol. 2, (repr. 1997), Boyce, Mary (1983), "Ahura Mazdā", *Encyclopaedia Iranica*, vol. 1, New York: Routledge & Kegan Paul: 684–687

וראה *Sogdian Trade: in Encyclopedia Iranica*

Bradley Calum MacLeod Mayhew Uzbekistan. Golden Road to Samarkand"; Archaeological Researches in Uzbekistan. 2001; Etienne de la Vaissière, Sogdian Traders. A History, Leiden : Brill, 2005.; Etienne de la Vaissière, Histoire des marchands sogdiens, Paris : de Boccard, 2004

¹⁸ בראש הצוות היפאני עומד פרופ' קאטסומי טאנבה (Kastumi Tanabe) מאוניברסיטת קאנאזאווה

נמצאו גם מונומנטים וממצאים בודהיסטיים שהסתתרו במעמקי האדמה כאן. לדעתם של מומחים תגליות קאמפיר-טֶפָה מאששות לראשונה עובדתית את ההתיישבות במקום בימי האימפריה הקושאנית. חשיפה מלאה של האתר, שרק שני שלישים ממנו נחשפו עד כה, יהפוך את המקום לאתר תיירותי ראשון במעלה ובעיקר לעולי רגל בודהיסטים. כבר היום מגיעים לאתר יפאנים רבים המבקשים להתייחד עם פסלי בודהה. במושב ה-30 של אונסקו, הוחלט לציין 2,500 שנה לייסודה של טֶרְמִז ו לתרומתה לתרבות האנושית. טֶרְמִז נמצאת במחוז סורח'אן דאריה, בפונה הדרומית של אוזבקיסטן, בגדה הצפונית של נהר אמו-דאריה, המפריד בין שתי הארצות. טרמז נמנית על שורה של ערים שנדדו יחד עם אפיקו של האמו דאריה. טֶרְמִז התפתחה כעיר טיפוסית של ימי הביניים המאוחרים בין הנהרות אמו דאריה לסורח'אן דאריה. תולדותיה מזכירים מאוד את מְרְקָנְדָה – סמרקנד שבממלכת סוגדיאנה, מְרְב־באיראם-עלי במרגיאנה, בִּינְקֶט-טֶשְקֶנט בצ'צ'א. טֶרְמִז ממוקמת היסטורית בממלכת באקטריה ההלניסטית שעל גדת האוקסוס, המוכרת כיום כאמו דאריה, בצפונה של אפגניסטן. תולדותיה מתחילות מאז הכיבוש של כורש ולאחריו של אלכסנדר מוקדון שהקים כאן ערים הלניסטיות. בתקופת הברונזה פעלו כאן משני צידי נהר האוקסוס (האמו דאריה¹⁹) הציביליזציות המזהירות של בקטריה – כאן התמזגו תרבויות המזרח עם תרבויות המערב – התרבות האיראנית, ההלניסטית, ההינדו-בודהיסטית, הטורקית והאסלאם הערבי. הערבים שכבשו את בירתה של בקטריה Bokhlo, המוכרת כבאלך (כיום בצפון אפגניסטן), זכתה לכינוי 'אום אל-בילאד' (אם הערים). כעוף החול שבה וצמחה טֶרְמִז מבין החורבות העשונות והיא חיה וקיימת גם בימינו. העיר העתיקה מן המאה 4-5 לפה"ס נתגלתה 20 ק"מ ממערבה של טֶרְמִז של ימינו, ליד העיירה Shurob, המוגנת במצודות Shortepa. כאן צעדו צבאותיו של אלכסנדר מוקדון לאחר שכבשו את סוגדיאנה ואת בירתה מרקנדה (סמרקנד). בקמפירטפה (Kampirtepa) הוא מייסד את העיר הנושאת את שמו אלכסנדריה אוקסיאנה. בתקופת שלטונו של המלך דימטריוס (185-200 לפה"ס) טֶרְמִז מתחילה לפרוח והוא ממשיך במסע הכיבושים שלו ומגיע לצפון הודו. מאז טֶרְמִז מהווה צומת דרכים מן המערב להודו. למן המאה הראשונה לפני הספירה ולאורך כמה מאות שנים טֶרְמִז הופכת למרכז בודהיסטי עיקרי של מרכז אסיה ומכאן זרם הבודהיזם אל טיבט וסין דרך מעברי ההרים של פאמיר ואלטאי.

¹⁹ האמו דאריה – בשיאו מגיע לרוחב של 3 ק"מ ומינימום 800 מ'. בדלתא הוא מגיע לרוחב 7 ק"מ ליד הים הארלי. הוא מוכר גם בשמו היווני: אוקסוס.

כפות רגליו של בודהה בטרמז

אחת הסטופות הבודהיסטיות בטרמז

הכיבוש הערבי של מרכז אסיה ותוצאותיו

האסלאם והכיבושים הערביים הלכו יד ביד. שבטים איראניים נוודים הגיעו לטראנסאוקסניה הידועה כ'מעבר לנהר' (Mawarannahr) ולימים אוזבקיסטן, הארץ שבין שני הנהרות – אמו-דאריה וסיר-דאריה - במאה הראשונה לפני הספירה. בתקופה הזאת הערים בוכרה וסמרקנד החלו להתגלות כמרכזי תרבות וממשל. במאה החמישית לפני הספירה – הבקטריאנים, הסוגדיאנים והטוכ'ארים שלטו במרחב הזה. כשם שסין התפתחה כיצואנית של משי למערב, הערים האיראניות היו למרכזי סחר על דרך המסחר שקיבלה רק במאות האחרונות את הכינוי 'דרך המשי'. סמרקנד ובוכרה זכו בשל מיקומן לפריחה כלכלית כפרובינציות בחבל ח'וראסאן. עד למאה השישית לספירה הדתות הדומיננטיות במרחב הזה היו הדת הזורואסטריית, הבודהיזם והנצרות הנוסטריאנית, שמשכו המוני מאמינים.

מינרט יארקורגאן (Jarkurgan).

בנייה אמנותית באריחים (כנראה מאה 10)

לא רק התועלת הכלכלית משכה את המוסלמים הראשונים למרכז אסיה אלא האמונה באללה והציווי הדתי להעביר בכוח החרב את דין האסלאם בעולם. ההשתלטות של האסלאם הושלמה במאה ה-8 והמרחב קיבל דת חדשה ותרבות חיים חדשה הרווחת עד עצם היום הזה. באמצע המאה ה-7 חדר האסלאם אל 'מעבר לנהר' ובהמשך השתלט על מרחבי פרס כולה. הסוגיאנים והעמים הפרסיים האחרים לא יכלו לעמוד מול הכליפות בבגדאד. תחת הממשל האסלאמי היה מרכז אסיה למעצמה כלכלית ולמרכז דתי ותרבותי במשך מאות שנים. השפעת הערבית על הפרסית החלה בולטת לעין. השפה הפרסית הייתה לשפה של ספרות ותרבות ושפת ממשל ביחסים הבינלאומיים. בסמרקנד למדו לייצר נייר בסגנון הסיני, שסייע להפצת הקוראן ויצירות המופת שנוצרו במרחב הזה. המוסלמים שהגיעו למרכז אסיה הביאו איתם דרך חדשה. התרבות המקומית פינתה מקומה לתרבות אסלאמית. תחת משטר אסלאמי מרכז אסיה הייתה למוקד של תרבות וסחר לאורך מאות שנים. במרחב הזה צמחו משוררים, מדענים, רופאים, מתמטיקאים ואסטרונומים שהשפיעו על אירופה, כמו אל ח'ורזמי, בירוני, פאראבי, אבו עלי איבן סינא ונכדו של תימור לנג, המלך האסטרונום אולוג בק ומצפה הכוכבים שלו. היתה זאת תקופת של פריחה ושגשוג כלכלי ורוחני, שמשך יהודים רבים לאזור עד שהמרחב זכה לכינוי 'המושבה של בצרה'.

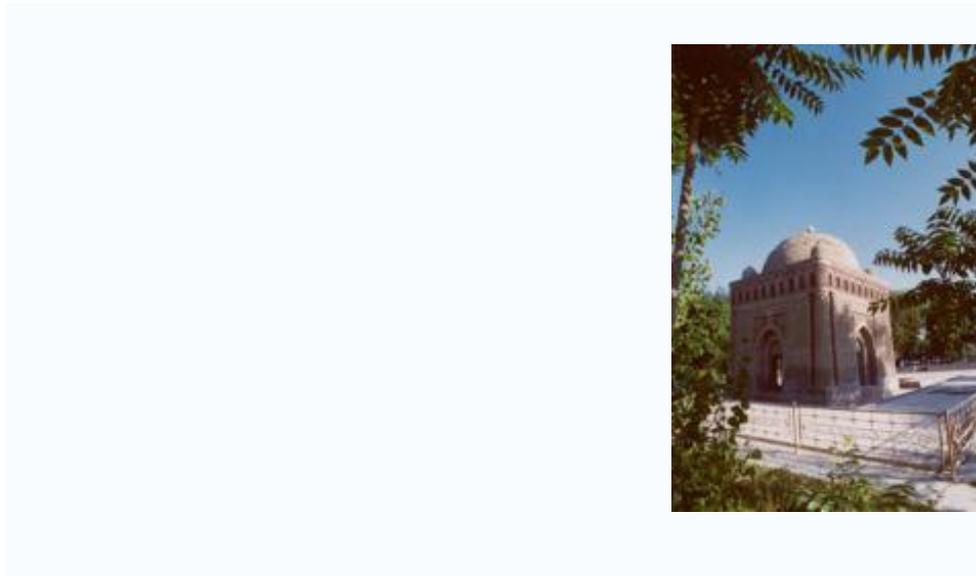
הסאמאנים (سامانيان 819-999 - Sāmāniyān)

הסאמאנים היו שושלת פרסית-מוסלמית במאות ה-9-10. היא נקראה על שמו של האציל הפרסי מבלך (בימינו באפגניסטן) שהתאסלם. נכדיו סייעו לח'ליף אל מאמון ומונו למושלים בח'וראסאן ובשנת 874 קיבלו הכרה כשליטי טרנסאוקסניה ובוכרה. הסאמאנים נאבקו בצפארים, יורשי הטאהרים, ובחורזמים והם כוננו בית מלוכה תקיף ובוכרה הייתה לבירתם. התקופה הסאמאנית מקבילה לתחילתה של האומה הטג'יקית. הם שלטו כ-180 שנה על ח'וראסאן, ראיי (Ray), טרנסאוקסאניה, טאבאריסטן, קרמאן, גורגאן ועד לאיספאהן הגיעו. הם ייסדו את בירותיהם בבוכרה, סמרקנד והראת. הם קידמו את המדע ואת האמנות

והספרות. בוכרה זכתה לתהילתה של בגדאד בזכות האישים שצמחו בה – רודאקי, איבן סינא הרופא והפילוסוף. הסאמאנים לא רק טיפחו את התרבות הפרסית אלא הטיפו לאסלאם הסוני. הם החדירו את התרבות האסלמית-פרסית אל תוככי מרכז אסיה ולאומים שונים נכנסו לעול האסלאם. בוכרה הייתה למרכז רוחני דתי על כל המדרסות שבה.

איסמעיל איבן אחמד סאמאני (מת בנובמבר 907).

הדמות הבולטת מעל כולם הוא איסמעיל סאמאני, שהיה אמיר טרנסאוקסניה (כיום אוזבקיסטן) בשנים 892-907 ואמיר ח'וראסאן בשנים 902-907. בזמן מלכותו של אחיו

המוזוליאון של איסמעיל סמאני (892-943) בבוכרה

נאצר, נשלח איסמעיל להשליט סדר בבוכרה. האוכלוסיה המקומית קיבלה אותו בהתלהבות בהנחה שיוכל ליצב את המצב בעיר שהייתה שרויה באנרכיה. עם בואו לבוכרה התגלעו חילוקי דעות חמורים בינו לבין אחיו נאצר על רקע גביית מיסים. הוא ביקש להדיח את אחיו מכס השלטון אלא שזה היה מוגן במינוי שקיבל מן הכל'יף ואיש מבלעדיו לא יכול היה לשלוט במרחב הזה. לאחר מותו של אחיו בשנת 892 עלה איסמעיל לכס השלטון אך ללא הכרתו של הכל'יף. הוא צבר כוח על-ידי כיבושיו. הוא חיזק את גבולות ארצו ואיבטח את המדינה. בה בעת קידם בברכה את המטיפים המוסלמים שביקשו להפיץ את האסלאם במחוזותיו. הישגיו הטריטוריאליים הגדולים זיכו אותו בעצמאות שלטונית ולהכרה, אך מעולם לא ביקש לעצמו יותר מן התואר 'אמיר'. איסמעיל מת בשנת 907 ובנו אחמד ירש אותו. סביבו נשזרו אגדות רבות.²⁰

²⁰ עוד בחייו הוא בנה לזכר אביו את המוזוליאון הקיים עד היום הזה בבוכרה ונחשב לאחד מהישגיו הארכיטקטורה העולמית של כל הדורות. המוזוליאון הפך ברבות השנים לאתר קבורה מלכותי של השושלת הסמאנידית ואף הוא נקבר בה. סיפרו שאחרי מותו היו עולים להתפלל על קברו ולהניח פתק משאלות ובעיות. למחרת היום קיבלו מענה בכתב ופתרון לכל בעיה. סיפרו שמי שמקיף את המוזוליאון לפחות שלוש פעמים, יכול תוך כדי הקפה לבקש משאלה וזו מתגשמת. בימינו עדיין שלטו האגדות ואחת מהן מספרת שהאמריקאים - שהתפעלו מן המבנה העשוי לבנים שרופות הבנויות בצורות גיאומטריות מופלאות שיש בהן יסודות זורואסטריים לא מעטים – ביקשו לפרק את המבנה ולהרכיבו באמריקה ולתת משקלו זהב, אך הבוכרים שהם

הקרא-ח'אנים - (Kara-Khanid (1210-999

מוצאם היה מן האימפריה האויגורית במערב סין. היו אלה שבטים טורקיים שמשלו בטרנסאוקסניה במרכז אסיה ובירותיהם היו חליפות בקשגר (Kashgar), בבאלאסאגון (Balasagun) ואוזגן (Uzgen). הם נדדו אל נאות המדבר של טרים (Terim), מערב סין בימינו, ומשם פנו אל עמק פרגאנה, בג'ונגאריה ובחלק מקזחסטן, על גבול הסולטנות המוסלמית של ח'ורזם. במאה ה-10 הם התאסלמו וכרתו ברית עם שבטים אסלאמיים. ההיסטוריונים כינו אותם קרא-ח'אנים (הח'אנים השחורים). ברבות השנים חלק מן התרבות שלהם השתקעה אצל הטג'יקים, האוזבקים והאפגנים.

בשנת 999 הרון (או חסן) כובש את בוכרה, בירת הסמאנים. בעוד הסמאנים שולטים בח'וראסאן ואפגניסטן, הקרא-ח'אנים שלטו על טרנס-אוקסניה (אוזבקיסטן של ימינו). נהר האמו-דאריה שימש חיץ בינם לבין הסמאנים. לקראת סוף המאה ה-10 הם קיבלו עליהם את עול האסלאם. בראשית המאה ה-11 פרצו מלחמות פנים והחלו פיצולים בטריטוריות. עליית הסלג'וקים מאלצת את הקרא-ח'אנים להיות וסאלים שלהם. בשנת 1211 הובסו על-ידי ח'ורזם-שאה עלא אד-דין מוחמד ששם קץ לשושלת הקרא-ח'אנית.

הסלג'וקים (Saljūq), السلاجقة) - 1055 – 1243

נקראו על שם מנהיגם סלג'וק. היתה זאת משפחת שליטים מן השבטים האוגוזים, שהעמידו שושלות טורקיות בארצות רבות. במאה ה-10 הם נפרדו מהקונפדרציה של הטורקים האוגוזים. נראה שמשפחת סלג'וק היתה מושפעת על-ידי נוצרים נוסטוריאנים או על-ידי יהודים באמצעות הכוזרים, שכן בין שמותיהם של מנהיגיהם אנו מוצאים שמות תנ"כיים – מיכאיל, מוסא, אסראיל (ישראל) ויונס (יונה). במחצית השנייה של המאה ה-10 התאסלמו הסלג'וקים. הסלג'וקים התיישבו במחוז בוכרה והשתתפו במלחמות הסמאנים נגד הקרא-ח'אנים. בשנת 1025 חדר מחמוד מגזני לטרנסאוקסניה ושבה את ראש השבט הסלג'וקי אסראיל (ישראל) והגלה את אנשיו לח'וראסאן. עד מהרה שימשה ח'וראסאן בסיס לפשיטות שלהם על המדינות השכנות צפון פרס, עיראק ואזרביג'אן לחופי הים הכספי בקווקז. בקרב דנדאקאן (1040) הצליחו הסלג'וקים להשתלט על כל ח'וראסאן, על ח'ורזם, ג'ורג'אן שבדרום מזרח הים הכספי ועל טברסתאן שמדרום לים הכספי. בשנת 1055 כבשו את עיראק והכ'ליף העבאסי בבגדאד, הכיר במנהיגם של הסלג'וקים טוג'ריל כשליט עולם האסלאם וזכה לתואר 'שולטן'.

קנאים למורשת התרבותית שלהם דחו את ההצעה. המוזוליאון שרד את המונגולים משום שנערמו מעליו תילים של חול בתוך אתר של בית קברות והמבנה שנשחשב לשכיית חמדה נותר בשלמותו.

לאחר מותו של טוגריל (1063) ירש את כיסאו אחיו אלף ארסלן, שנלחם בקרא-ח'אנים והגיע עד לימת ארל (1065) ולאחר שכבש את המדינות הנוצריות של הקווקז (ארמניה וגיאורגיה) נפתחה בפניו הדרך לאסיה הקטנה וממלכת ביזנטיון נותרה בקונסטנטינופול וסביבותיה. באמצע המאה ה-13 השתעבדו הסלג'וקים למונגולים עד שהתפוררו לגמרי²¹.

ג'ינגיז ח'אן והכיבושים המונגוליים (1167-1227)

הנץ בשמים חסר אונים ללא כנפיים.
האדם עלי אדמות קצר-יד בלי סוס
לציפור – מעוף; לאורח – שלום;
לבעל הבית – כבוד; לפרש – דרך!
(ג'ינגיז ח'אן)

ג'ינגיז ח'אן (שמו המקורי: טימוצ'ין (Temochin) נולד על גדות נהר אונגן (ממזרח לאגם באיקל) במונגוליה, התחם את הגבול בין דרום מזרח סיביר לבין מונגוליה. אביו, ייסוגאי, היה ראש שבט של נוודים. לאחר מות אביו (1165) נבחר לראש השבט בהיותו בן 13 בלבד. עד מהרה הצליח להחזיר לעצמו את כוחו ושלטונו של אביו. 30 שנה נלחם בשבטים השכנים. בהיותו בן 48 נבחר לעמוד בראש השבטים המונגוליים וקיבל את התואר 'ג'ינגיז', שמשמעו כנראה, המושל בכיפה. למרות שלא ידע קרוא וכתוב ולא ידע שפה אחרת לבד ממונגולית, הוא נחשב לגאון צבאי. הוא היה מנהיג מדיני מעולה ומחוקק. ג'ינגיז ח'אן פירסם את קובץ החוקים של המונגולים 'יאסאק' שתרם ללא ספק לגיבוש העמים המונגוליים ליחידה אחת. ה'יאסאק' קבע שלעולם יורשיו של ג'ינגיז ח'אן יבואו מצאצאיו. בפרק העוסק בחינוך האדם נכתב, בין השאר:

אל לו לאיש להשתכר יותר משלוש פעמים בשבוע.
מוטב פעמיים. פעם אחת בלבד שבחיה מרובים יותר.
שלא להשתכר כלל, הרי זה משובח מכול,
אך היכן נמצא האיש המקפיד עם עצמו כדי כך?"

אין ספק שג'ינגיז ידע מהי חולשת אנוש ובדרך נבונה ביקש להוריד למינן נכון. הוראה אחרת ב'יאסאק' קבעה שעם מותו של המנהיג, יבא לקבורה במונגוליה. המפקדים יחזרו

²¹ Previte-Orton, C. W. *The Shorter Cambridge Medieval History*. Cambridge 1971

באותה עת לבסיס-האם במונגוליה ושם נבחר המנהיג החדש. ג'ינגיז ח'אן פתח תחילה במערכה מזרחה – נגד שושלת צ'ין הסינית ולבסוף השתלט על צפון סין. כדי לקבל מושג של סדר הכוחות – הצבא שלו מנה כרבע מיליון לוחמים וכמיליון סוסים. מאחוריהם היו כוחות הארטילריה, שהעמיסו על יאקים ועל גמלים מרגמות וקאטאפולטות. הם הציתו את העצים ששובצו בחומות וריככו את המבצרים בברד אבנים גדולות ורסיסי ברזל. מהנדסיו בנו גשרים להעברת הצבא, אך גם הסיטו נהרות רחבי היקף ושטפו ערים על יושביהן.

ג'ינגיז ח'אן – טימוצ'ין

1162-1227

ג'ינגיז ח'אן קבע בברית המונגולים כי המלחמה היא המטרה העיקרית של המונגולים. בשנת 1206 הוא נערך למלחמה. הלוחמים גויסו מקרב הרועים. הוא מינה שרי מאות, שרי אלפים ושרי רבבות. מיטב המהנדסים המונגולים והסינים הועסקו בייצור קטאפולטות, מרגמות ואילי נגיחה חדשים, שעלו על כל מה שנוצר עד אז. הם למדו לתפעל יורקי אש, להביוורים, שירקו נפט בוער באויב. עשרת אלפים לוחמים נאמנים הגינו עליו ודאגו שפקודותיו יבוצעו. הצבא המונגולי חולק לשלושה: המרכז – המחנה התיכון. מחנה השמאל – הוא המזרח; מחנה הימין – הוא המערב.

לכל פרש היו שלושה סוסי חליפין. כלי נשקו הותאמו הן לקרב מגע והן ללחימה מרחוק. הם נשאו קשתות וחיצים, רומח הטלה או חנית בעלת אנקול להפלת האויב מעל סוסו. כל לוחם מונגולי נשא פלצור – לסו – שבשימושו היו המונגולים אמנים. לאחר שכבש עיר או אזור הוא צירף את כל הגברים בגיל צבא ללוחמים בצבאו. בכך הבטיח שני דברים: שלא תהיה מרידה באותה עיר. הלוחמים האלה הכירו את האזור טוב יותר. הוא העניק ללוחמים שלל ונשים. לפני הכוח הגדול יצאו יחידות סיור מובחרות שחיפשו נתיבים. במקביל הוא פנה מערבה לעבר המעברים של הרי פאמיר, שמארקו פולו כינה אותם 'גג העולם', שגובהם בשיאם (הר סמאני, לשעבר קומוניזם) 7,495 מטרים מעל פני הים. השלג בהרים התנשא לגובה שני מטרים. הקור היה עז במיוחד. רגלי הסוסים נחבשו בעורות יאק והלוחמים לבשו 'דאצ'ות' – מעילי צמר כבשים בעלי שכבה כפולה כדי לחמם את גופם. כשגם זה לא הספיק,

הם חתכו וריד של סוס ושתו את דמו החם. לאחר מכן חבשו את הסוס השותת. את הבשר הנא הניחו מתחת לאוכף הסוס והרכיבה הממושכת ריככה ובישלה את הבשר. בשר הטרטר המקובל באירופה מבוסס עד היום על הרעיון הזה, אבל בלי סוס ואוכף. המונגולים וצאצאי הנוודים הטורקו-מונגולים ניזונים עד היום מן הסוס וממוצריו – הם שותים את ה'קומיס' – חלב סוסות, הם מעשנים את בשר הסוס לנקניקים, פורסים ואוכלים בצירוף לגימה הגונה של אלכוהול. כשהגיעו המונגולים לעמק פרגאנה נתגלו להם שדות מרעה ירוקים, ארץ של גפנים, דגן ומשי.

בשנים 1211-1216 ג'ינגיז ח'אן כבש את צפון סין. מהסינים שהצטרפו אליו למד את מלאכת המצור וכיבוש ערים בצורות. ב-1215 נכנעה בפניו פקינג (ביג'ין). לאחר שהשלים את הכיבוש הוא חזר למונגוליה בשנת 1216. בעקבות מרידה בקירגיסטן יצא למסע שבו השמיד את מתנגדיו, כבש את קשגאר והגיע לטורקמניסטן. הסלג'וקים, בראשותו של מוחמד שאה, שלטו באותו זמן על מערב אסיה.

האימפריה ששלטה אז הייתה האימפריה של חורזם, שריד שלטונם של הסלג'וקים, מבירתם קוניה אורגניז' (כיום בטורקמניה). השליט הסלג'וקי האחרון מוחמד שאה ראה את הכוחות האדירים של המונגולים ולמרות צבאו הגדול, לא יכול היה להעמיד צבא עתיר קרבות, בעל משמעת חזקה, מאורגן יפה ומצוייד בנשק משוכלל בדומה לצבא המונגולי. הצבא הסלג'וקי היה מורכב משכירי חרב חסרי מוטיווציה שהיו פזורים ליחידות מישנה זעירות ברחבי האימפריה הסלג'וקית. בצבא מאורגן ואחיד ראה מוחמד שאה הסלג'וקי סכנה אדירה לשלטונו וזאת מחשש שהצבא שלו ימרוד בו וישתלט על האימפריה.

ג'ינגיז ח'אן שלח אל שליט הסלג'וקים מוחמד שאה משלחת סוחרים שמנתה 450 סוחרים שבאו לתור את הארץ ולסחור בה. השיירה המונגולית הגדולה על סוחריה, הגיעה לאוטראר והציעה את מרכולתה שכללה את האוצרות שנשדדו מסין על ידי הצבא המונגולי. ראש העיר של אוטראר כתב למוחמד שאה שהשיירה הזאת באה ללקט מידע על ממלכת חורזם. השאה הורה לעצור את שיירת הסוחרים ולהכניסם למבצר, שם עקבותיהם נעלמו. מכל השיירה נותר רק פרש אחד שהביא את הבשורה המרה על שיירת הסוחרים האבודה. ג'ינגיז ח'אן ראה בטבח הסוחרים ואי רצונו של מוחמד שאה לשלם פיצויים על קטל הסוחרים, עילה להתקפה רבתית על אוטראר ומחק אותה מעל פני האדמה. מכל תושבי העיר הגדולה לא נותרו כמעט אנשים חיים. מוחמד שאה מלך הסלג'וקים ברח ובעקבותיו יצאו עשרים אלף לוחמים כדי לחסלו אך הוא מצא מקלט באחד מאיי הים הכספי, שם מת.

הצבא המונגולי חולק לשלושה כוחות: מרכז, ימין ושמאל. עוד עשרת אלפים לוחמים שימשו שומרי ראש תחת פיקודו האישי של ג'ינגיז ח'אן. לאחר שריכוז ואימן צבא עצום ורב הוא פלש לפקינג. מיטב המומחים הצבאיים מעמים שונים עמדו לרשותו. בסתו 1219, בהיותו בן 64, עלה ג'ינגיז ח'אן על בוכרה, מרכז ההשכלה, שנכנעה ללא התנגדות. גם סמרקנד העשירה נפלה בידו לאחר חמישה ימי מצור. הגברים נרצחו ורק האומנים נלקחו אל פנים

מונגוליה כדי לבנות את עריה. הם כבשו את צפון פרס והחריבו את הערים נישאפור, ראיי, קאזווין וטאבריו. מכאן חדדו לקווקז, כבשו את אזרבייג'אן והרסו אזורי תרבות בגיאורגיה ובארמניה. הם חלפו לחופי הים הכספי וכבשו את דרבנט שבדגסטן. בשנת 1221 כבש ג'ינגיז ח'אן את אפגניסטן. הראת שבאפגניסטן נכנעה מייד ובכך הצילה את עצמה ואת שכיות החמדה שלה, שלא לדבר על תושביה, אולם בשובו ממסעותיו עבר שוב בהראת, שהייתה מן היפות והמבוססות במרכז אסיה, הרס אותה כליל וקטל את כל תושביה. המשך לעבר הצי האי קרים אליו הגיע בחורף 1222 - 1223. בדרכו לקייב, טורי החלוץ של המונגולים הובסו על ידי הרוסים, אולם מול הכוחות האדירים של המונגולים לא הצליח לעמוד הצבא הרוסי ולאחר שלושה ימי מצור נפלה קייב בידי המונגולים. משם הם חצו את הדניפר וכבשו את בולגריה.

בשיאה השתרעה האימפריה המונגולית על פני 36 מיליון קמ"ר – מדרום מזרח אסיה ועד לאירופה. תחת שלטונם חיו למעלה ממאה מיליון נפש, שהיוו אז כמחצית האנושות. במשך 300 שנה הייתה אסיה למונגולית. כשהצבא המונגולי חזר למונגוליה היו בעקבותיו מחנות אדירים של נשים וילדיהם ועדרים של צאן, בקר וסוסים. כל הערים הכבושות נשדדו ונשרפו. בשנת 1225 חזר ג'ינגיז ח'אן למונגוליה ותיכנן מלחמה חדשה על גבולות מונגוליה וטיבט. במלחמה הזאת מת צ'ינגיז ח'אן בשנת 1227, בהיותו בן 72 שנים. בניו ירשו את מקומו. הרכוש הרב והמקרקעין היו לרועץ ליורשי המונגולים. הרכוש הביא אותם להתפוררות והחל משטר פיאודלי. יורשיו של ג'ינגיז המשיכו במסע הכיבוש, כבשו את קייב ואת קראקוב והביסו צבא גרמני ופולני משותף. הם כבשו את הונגריה והגיעו סמוך לגבול גרמניה. במזרח התיכון הם פגשו את הצלבנים, כבשו את בגדאד והביאו לקיצה את השושלת העבאסית לאחר כיבושן של דמשק וחלב ומשם הגיעו לארץ ישראל. היהודים ראו במונגולים את מבשרי המשיח.

בשנת 1259 הובסו המונגולים בחזיתות שונות ומתחילה נסיגתם מזרחה. התאסלמותם של המונגולים גם היא השפיעה על מלחמתם בח'ליפות הערבית. במאה ה-14 התחלקה האימפריה לכמה חלקים. החשוב בהם הוא עות'מאן הראשון שהקים במאה ה-14 את האימפריה העות'מאנית.

מי היו המונגולים?

מקור השם 'מונגולים' הוא סיני: 'מונג-קו'. הכינוי כולל את כל העמים המתגוררים במזרח אסיה, בצפונה ובמרכזה והדוברים שפות סיניות-טיבטיות ואוראליות-אלטאיות. 'מונגולים' הוא גם כינויו של המתגורר במונגוליה שבמזרח אסיה המרכזית, המשתרעת ברמה שגובהה 800 - 1300 מטרים. בין סיביר בצפון לבין הרי טיבט ושלוחותיהם בדרום. במרכז האזור נמצא מדבר גובי. בראשיתם הם היו שאמאנים, שהאמינו ברוחות. לאט לאט, חדר הבודהיזם מטיבט והשפיע עליה. למרות היותם בודהיסטים הם עדיין החזיקו בהרבה אמונות שאמאניות,

שגם השפיעו על הבודדים. המונגולים היו ידועים כעם של נוודים ורועי צאן. נראה שההונים היו קרוביהם של המונגולים. לא אחת נלחמו השבטים המונגולים בשבטים טטרים. האירופים הדביקו למונגולים את השמות *טטרים* או *טרטרים*, שמשמעם פראי אדם. המונגולים היו נוודים וכלכלתם הייתה מבוססת על גידול סוסים, גמלים, כבשים ובקר ומוצריהם – חלב, חמאה, גבינה ומוצרים כמו עורות, צמר. המבנה השבטי שלהם לא השתנה עד המאה העשרים והוא בעל הירארכיה ומבנה צבאי. זה מה שעשה עם נידח ללוחמים ולצבא כובש, שחדר במאה ה-13 עד למרכז אירופה והמזרח התיכון. מחוץ לחומה הסינית פעלו שבטים נוודים, שמזמן לזמן נלחמו אלה באלה, או שהתאגדו יחד ותקפו את האוכלוסיות שיישבו לבטח על אדמתן. הלוחמים המונגולים חזרו ובידמו שלל רב ואלפי שבויים, שנמכרו לעבדים או ששועבדו לשבטים הנוודים.

באזור הבירה של מונגוליה אולאן באטור ישבו השליטים ששעבדו שבטים אחרים. הגדול שבמנהיגים היה הח'אן, שהנהיג תחילה את הצבאות ולאחר מכן היה לנשיא שתפקידו עבר בירושה מדור לדור. המנהיגים הצליחו לצבור עושר אדיר, שכלל לבד מרכוש גם עזרי בקר וסוסים לאין מספר. המלחמות המתמידות והשלל שבא בעקבותיו הצליחו לטשטש את הבדלי המעמדות. מדרום לאגם בייקל ולמונגוליה הצפונית מזרחית, לאורך הנהרות אונגן וקארולאן נדדו כמה שבטי ציידים ורועים, שקראו לעצמם טטרים. הסינים קראו להם 'טטרים שחורים' ו'טטרים פראיים'. השבטים הטטרים היו מאוחדים. במאה השתים עשרה הצליחו לאגד תחת שליטתם את השבטים המונגולים.

ג'ינגיז ח'אן דחף את עמו למלחמות בלתי פוסקות, שבהן ראה בסיס לעושר.

הוא אמר:

הדורות הבאים של עמנו ילבשו בגדים רקומים בזהב,

יאכלו משמנים וממתקים, ירכבו על סוסים אבירים

ויחבקו בזרועותיהם נשים יפות.

ללוחמים העניים אמר:

עתידים אתם להיות בני חורין, שלל הקרב וחיות הציד לכם הם.

שיר קרב של הלוחמים המונגולים

הבה נזכור

נזכור ערכות מונגוליה,

את קרוֹלֵן הכחול, את אונגן הזהב.

תשעים עמים מרדנים

רמס הצבא המונגולי לעפר,
 אנחנו סופה ולהבה לעמים,
 ארבעה מדבריות אדמו
 אחרינו מדם הרוגים.

הָרְגוּ, הָרְגוּ
 זקנים וצעירים.

כה אמר צ'ינגיס ח'אן:

אשים בפניכם סוכר,
 אעטוף בטניכם משי ופרוה,
 הכול שלי, הכול שלי;

אין פחד לפני,

את כל העולם

אקשור לאופף סוסי.

קדימה, קדימה!

סוסים אבירים,

צלכם מטיל אימה

על העמים.

לא נעצור, לא נעצור

את סוסינו הדוהרים,

עד נרחץ אותם

במימי הים האחרון²².

חֹרְזֵם הפצועה - קינה

ארץ שושנים, חדוה ושיר

איך היית מדבר, גִּנְיָךְ לָאֵשׁ

²² נהרות קרולן ואונון נשפכים למימי הארגונה, והם הנהרות העיקריים במונגוליה התיכונה שבה חי צ'ינגיז ח'אן את שנותיו הראשונות.

כאן מושל המונגולי, עטוף הפרוה,
 ואת מתבוססת בדמיד, חורזם הפצועה
 רק נשמע כְּכִי הַטֵּף והשביות
 וי לנו, וי לנו, וי לנו.
 מהֶרְרִי שלג זורם נהר לְרֵאפְשָׁן
 עכשיו הוא מֵר מדם ומדמעות
 מתאָבֵךְ עשן שחור, קָדְרוּ השמים,
 אחים ואבות נִסְפוּ בקרבות.
 רק נשמע בכי הַטֵּף והשביות
 וי לנו, וי לנו, וי לנו.
 הוי חורזם, הו חורזם

העמים שאלו: האם ישובו ויאירו השמים המכוסים עשן של ישובים בוערים, או שכבר הגיע קץ כל בשר? הוא הוסיף ואמר: "אני עצמי מתעב מותרות ונוהג חיי צניעות. לי בגד אחד ומאכל אחד, מזוני שווה למזונו של הדל ברועים. במערכות הצבא אני תמיד בראש ומעולם לא פיגרתו בשדה הקרב. על כן עלה בידי להגשים מפעל אדירים ולאחד את כל העולם תחת שלטוני"²³.

יורשי המונגולים

קובלאי ח'אן (1216-1294)

קובלאי ח'אן, נכדו של גינגיס ח'אן (1216-1294), השלים את כיבושה של סין, כבש גם את בורמה וקוריאה. הוא נחשב לכובש הומאני, משום שלא קטל את כל התושבים כמנהג אבותיו. קובלאי נבחר ליורשו של ג'ינגיז ח'אן ומושל האימפריה, אולם המושלים המונגולים לא נשמעו למרותו. קובלאי ח'אן, שאל חצרו מגיע מרקו פולו, היה מגן האומניות. הוא לא פגע בתרבות הסינית העתיקה. הוא זנח חלק מן המסורות המונגוליות שלו ואימץ את התרבות הסינית האדירה. הוא הותיר מעט מן המסורות המונגוליות. הוא הקים גן מופלא, בעל בריכות משופעות בדגים יקרים ומערכות של מזרקות. על גבי פילים הוא ייבא מכל רחבי העולם דאז צמחים נדירים, על שורשיהם ועל אדמתם המקורית. הוא גם השאיר חלקה אחת עם הדשא השחון של מונגוליה למען יזכרו בניו ובני בניו מאין באו.

בדומה ליורשי המונגולים במרכז אסיה, הוא נעשה פטרונו של המדע והאמנות. מלומדים, ציירים, משוררים, אדריכלים ומהנדסים הוזמנו אליו. הוא בנה מצפה כוכבים בדומה לאולוג בג בסמרקנד, ותיקן את לוח השנה. לגיאומטריה, אלגברה, טריגונומטריה וגיאוגרפיה והיסטוריה ניתנה תנופה. נחקרו החקלאות, הגננות, גידולי המשי וגידול הבקר. הספרות פרחת, בשיר, בסיפור ובמחזה.

²³ פראבדין-הכיבוש הגדול

קובלאי ח'אן (Kublai Khan) אוגדיי ח'אן (Ögedei Khan)
הנכד שייסד את שושלת יואן בסין בנו ויורשו של ג'ינגיז ח'אן

לאחר מותו של ג'ינגיז ח'אן נבחר אוגדיי ח'אן (Ögedei Khan), בנו השלישי, שמת בשנת 1241. מכאן ואילך החלו מאבקי ירושה ופיצול טריטוריות. קובלאי ח'אן (Kublai Khan) (1260-1294), נכדו של ג'ינגיז ח'אן, מייסד בסין את שושלת יואן (Yuan). ברוסיה, בפרס, בארצות מרכז אסיה ובסין בנו יורשי המונגולים דרכי דואר משוכללות. בכל 25-30 מייל היו תחנות להחלפת הסוסים, כדי שבלדרי הדואר לא יצטרכו להתעכב. למעלה מ-10,000 תחנות כאלה היו ברחבי האימפריה עם למעלה מ-3,000,000 סוסי מרוץ. בכל שלושה מייל היו תחנות מישנה שבאו לשרת את רצי המלך. מנהלי התחנות ניהלו רישום מדוקדק של זמן ההגעה וזמן היציאה של הרצים. פעמונים שהיו על צוואר הסוסים פינו להם דרך. בתנאים אלה הצליחו הרצים לעבור כ-360 ק"מ ביממה, בשעה שאנשי השיירות עברו פחות מ-50 ק"מ ביממה. מרקו פולו עשה את דרכו מאיטליה לסין במשך שלוש שנים. הם הקדימו את אירופה במאות שנים. הדרכים היו בטוחות. שודדים נעלמו. שוטרים מיוחדים השגיחו על הדרכים. אבוי למשנה למלך שבתחום שלטונו אבדה שיירה, כדי כך שרווח פתגם: "נערה הנושאת על ראשה כיכר זהב יכולה לטייל בבטחה בכל רחבי הממלכה". אמרו על קובלאי ח'אן "חכמת החלטתו וממשלו הטוב, הם כה נעלים מכל אשר ידע העולם עד אז, עד כי קרן ממנו אור שדי בו להעמיד בצל את הקיסרים הרומאים, הכליפים הערבים, הראג'ות ההודים, הסולטאנים, הסאסאנים והסלג'וקים.

תקופתו של קובלאי ח'אן נחשבת לתקופת פריחה של המונגולים בסין. השושלת המונגולית שהקימו שלטה בסין משנת 1279-1368. בתקופה הזו מגיע לסין מרקו פולו. מותו של קובלאי ח'אן שעדיין היה קשור למונגוליה, הביא לפיצול ונוצר חלל ריק²⁴.

²⁴ Chambers, James', *The Devil's horsemen : the Mongol invasion of What If?*, 395 p. ; Rachewiltz, Igor de., *Papal envoys to the great Europe*. New-York 1985. 190 p.; Prawdin, Michael, *The Mongol Empire*. London 1967. 582 p. יצא בתרגום עברי בהוצאת משרד ;Cowley, Robert, ed., 1999, 'הביטחון: מיכאל פראבדין, הכיבוש הגדול, תל-אביב 1966. 446 עמ ;Howorth, Henry Hoyle, Sir., *History of the Mongols, khans*, Stanford, Calif., 1971. 230 p. ;Howorth, Henry Hoyle, Sir., *History of the Mongols, from the 9th to the 19th century*. 4 vols. London, 1876.

תימור לנג (1336-1406)

תימור לנג, איש הברזל הפיסח, נחשב לאחד מגדולי הכובשים של כל הזמנים. תימור בן טאראגאי בארלאס, נולד בקש שליד שאהר-י סאבו (העיר הירוקה). בנעוריו נפצע והיה לפיסח. מכאן כינויו. הוא נבחר מטעם המונגולים לשליט 'עבר הנהר' בין אמו דאריה לסיר דאריה (אוזבקיסטאן של ימינו). הוא קבע את בירתו בסמרקנד והקים צבא גדול שהיה מורכב מבני השבטים הטורקו-מונגולים. משנת 1370 ועד למותו בשנת 1405 נלחם מלחמות להרחבת שלטונו. תחילה כבש את מזרח טורקסטאן, את ח'ורזם, את מזרח פרס ואת השטחים שמעבר לים הכספי.

מי שקיבל את מרותו קיבל חופש להיות וסל שלו. ערים שהתנגדו לו הושמדו ונחרבו עד היסוד והרים של גולגלות התנשאו לגבהים. הוא פלש לרוסיה וצבא אדיר של רוסים, ליטאים, פולנים ואף צלבנים יצא לקראתו. הם הובסו על אחת משלוחות הדינפר, ליד פולטאוה. הוא כבש את בגדאד (1393) ואת דמשק. כל אנטוליה באסיה הקטנה קיבלה את מרותו. הוא פלש להודו וכבש את דלהי (1398). בשנת 1404 הוא יצא לכבוש את סין ובדרך מת.

תימור לנג, שייחס עצמו כאחד מצאצאיו של ג'ינגיז ח'אן, הקים את הממלכה הגדולה שלו שבמרכזה טורקסטאן – ארץ העמים הטורקיים. האוזבקים הרואים בו את אבי האומה מכנים אותו 'האמיר תימור'. הוא היה מוסלמי קנאי ונקט אכזריות כלפי בני דתות אחרות. הוא קטל רבבות נוצרים, גאורגים וארמנים. גם על מוסלמים לא חס. הנזק שהסב לבגדאד היה אדיר. את דלהי המוסלימית החריב. היהודים שהיו אוכלוסיה עירונית נפגעו קשות. הפרסים כינו אותו בשם *تیمر جهانگیر* (תימור הכובש) האימפריה שהקים הביאה לשגשוג ולתנופה בסחר הבינלאומי בין מזרח אסיה למרכז אסיה לבין המזרח הקרוב – הסחר על דרך המשי. תימור לקח בשבי אמנים מארצות הכיבוש, במיוחד מדמשק ומדלהי, והביא אותם לבירתו סמרקנד. בצד היותו מצביא גאוני הוא גילה עניין עצום בתאולוגיה, בארכיטקטורה ובשחמט. במסעו ליוו אותו תיאולוגים ומיסטיקנים. חסד מיוחד נטה למסדר הדרווישים. הוא הקים מבנים מפוארים בסמרקנד לרבות האתר הנקרא גור-י אמיר, שבמקורו נועד כמקום קברו של נכדו האהוב סולטן מחמוד, שמת באסיה הקטנה, אך גם הוא נקבר בו. במסעו לכיבוש סין (1404) חלה ומת.

במערב קראו לו טאמרליין וטמבורליין. דמותו שילהבה את דמיונם של האירופים. הערצה ופחד. בחצרו היו שליחים דיפלומטים מאירופה. דה קאלאוויחו (De-Kalavijo), שנשלח מטעם אנריקה השלישי מלך קסטיליה, השאיר תיאור מרשים של אישיותו, מעשיו וממלכתו. נכתבו עליו יצירות ספרות ואמנות רבות שעסקו בדמותו האגדית. היו שעסקו בדמותו של הרוצח החוזר בתשובה שהיה לשליט רב חסד. בין היצירות הידועות: מחזה של מארלו, ומחזות של גיווארה, ניקולאי פראדו ורו. אופרות של הנדל וויוולדי. שירים מאת אדגר אלן פו ורומאן מאת לם.

שנים אחדות אחרי מותו התפוררה ממלכתו של תימור לנג, שהשתרעה מרוסיה ועד סין ומהים האגאי ועד לגנגס. כ-100 שנה שלטו יורשיו על חלק גדול מטורקסטן ופרס, מבירתם בהראת שבאפגניסטן. הם נחשבו לרודפי שלום ושוחרי אמנות, ספרות ומדע. בראשית המאה ה-16 בא הקיץ לשלטונם ואחד מצאצאיהם באקר עבר להודו, השתלט על צפונה של הודו וייסד שם את שושלת המוגולים.²⁵

האימפריה של תימור לנג

מלך-אסטרונום ומדען אולוג בג الغبيگ (1393 – 1449 Ulugh Beg)

J.H. Sanders, Tamerlane or Timur Lang, The Great Amir (Translated from Ibn ²⁵ 'Arabshah), 1936.; H. Hookman, Tamburlaine

אולוג בג היה נכדו של תימור לנג ונודע כאחד מגדולי האסטרונומים בכל הזמנים, ומתמטיקאי. שמו המקורי היה מירזא מוחמד טאראגאי אבן שאה רוח. צאצא לשבט המונגולי בארלאס ששלט על טרנסאוקסניה, כיום אוזבקיסטן. נולד בסולטניה בפרס לאמו שהיתה בת אצולה פרסית. בהיותו בן שש-עשרה נתמנה כמושל סמרקנד ובשנת 1411 נעשה המושל החוקי של 'מעבר לנהר' (אוזבקיסטן בימינו). בשנים 1417-1420 הוא הקים מדרסה (אוניברסיטה קדומה), שבה נלמדו פילוסופיה, תיאולוגיה, ספרות ואמנות ומדעים ובראשם אסטרונומיה ומתמטיקה. הוא הזמין את מיטב האסטרונומים והמתמטיקאים המוסלמים ללמד במדרסה שהקים בסמרקנד. אחד מבחירי התלמידים והמורים היה עלי שר נבואי (1441-1501)²⁶. תלמיד נודע אחר הוא גיאת אל-קאשי (1370-1429). אולוג בג הקים סקסטנט במצפה הכוכבים של אולוג בג בסמרקנד, התנשא לגובה 36 מטרים וחלש על 180 מעלות. בשנת 1665 הוציאה הוצאת אוקספורד יוניברסיטי פרס את האטלס האסטרונומי שלו ובו 994 כוכבים והוא קדם בכך להרבה אסטרונומים נודעים. השגיאות שלו זעירות ביותר למרות האמצעים הדלים של התקופה. הישגיו המדעיים היו גבוהים בהרבה מיכולת השליטה שלו. הוא נכשל בכמה קרבות ובשנת 1448 ערך טבח בתושבי העיר הראת לאחר תבוסתו בקרב. שנתיים מאוחר יותר בנו עבד אל-לטיף שלח רוצחים שכירים לרצוח את אביו אולוג בג בדרכו למכה בנימוקים שמחקריו פוגעים באסלאם. הודות לדודו באבור מיסד האימפריה המונגולית הוא זכה לטיהור שמו ונקבר בקברי המלכים באתר 'גור-י אמיר'. האסטרונום יוהאן היינריך פון מאדלר העניק באטלס הירח שלו את שמו של אולוג בג ללוע הר געש בירח²⁷.

²⁶ שמו המלא היה Nizām al-Dīn Alī Shīr Herawī (نظام الدين علی شیر هراوی) נולד בעיר הראת בינואר 1441 ונפטר בה בפברואר 1501. נודע כאיש מדינה, מיסטיקן, לינגוויסט, צייר ומשורר של מרכז אסיה. משמע הכינוי 'נבואי' הוא 'המתפח'. נערץ על-ידי דוברי הניבים הטורקיים. הוא כתב פרסית אך גם בניב הטורקי הג'גטאי. האוזבקים אימצו אותו כמשוררם הלאומי.

²⁷ מנהל מחלקת העתיקות בסמרקנד ולדימיר ויאטקין חשף בשנת 1908 את אתר מצפה הכוכבים. דיוקנותיהם של תימור לנג ושל אולוג בג מבוססים על הגולגולות שנמצאו בקברים בגור-י אמיר בשנת 1941. השלד של תימור זוהה לפי הרגל האחת הקצרה מן השנייה והגולגולת של אולוג בג שנערפה הייתה מונחת לצד השלד.

האמירות של בוכרה – פרוטקטורט של האימפריה הרוסית (1785-1920)

בוכרה היא כיום מחוז ברפובליקה של אוזבקיסטן ובמרכז המחוז העיר בוכרה, עיר מלך. שטחו של המחוז כ-127,000 קמ"ר. אוכלוסייתו מונה למעלה מרבע מיליון תושבים. בוכרה נזכרת לראשונה בשנת 630 לספירה על ידי הצליין הסיני HSIN-TSANG. הוא קורא לעיר בשם POO HO. שמה הקדום היה ג'מקנט. מקור השם 'בוכרה' מסנסקריטית – שפה הודית עתיקה – VI-HARA – הנסתר מן העולם. המונגולים שיבשו את השם ל'בו-כאר'. בוכרה ובקעת נהר הזרפשאן היו ידועות עד התקופה המוסלמית בשם 'סוגדיאנה'. סוגדיאנה הייתה חלק מממלכת באקטריה שהשתרעה בין שני הנהרות האדירים – אמו דאריה וסיר דאריה. הטורקים-מונגולים הביאו לסוגדיאנה את הבודהיזם. תחת שלטון הסוגדיאנים חיו בהשקט ובטח כמה דתות: זארטוסטרים – עובדי האש – בודהיסטים, נוצרים נוסטוריאנים ויהודים.

כשהגיעו הערבים לבוכרה בשנת 709 הם מצאו בה מרכז מסחרי. העיר בוכרה הייתה בירתה של השושלת הסמאנידית במאות 8-9 והיא נקראה 'בוכרה-י שאריף' – בוכרה האצילה²⁸. היא נחשבה לאחד מעמודי האסלאם. היא הייתה מרכז דתי אסלאמי ולצידו גם עם אהבת האמנות הפרסית – בשירה ובארכיטקטורה. כאן חיו ופעלו הפילוסוף והרופא והמדען איבן סינא (980-1037), שנולד בכפר אַפְּשׁוֹנָה סמוך לבוכרה²⁹ ומשוררים כמו פירדוסי ורוזאקי. אמרו כי 'בשעה שבכל העולם זרח אור שמיימי על היקום – בבוכרה זרח האור מן האדמה אל השמים'. לאחר מאתיים שנים של השושלת הקאראחאנית והשושלת הקאראאקית בוכרה נכבשה על ידי ג'ינגיס חאן בשנת 1220 עם צבא שמנה 600,000 לוחמים. ג'ינגיס ח'אן קטל את רוב אוכלוסיית העיר, הרס אותה עד היסוד והוציא למכירה גם אלפים כעבדים. במשך 200 שנים שלטו כאן הטרור של המונגולים.

בשנת 1370 בוכרה נפלה לידי תימור לנג – איש הברזל הפיסה – והיא חיה בצילה של סמרקנד שהייתה לבירתו. ממלכתו השתרעה לא רק על השטח של בקטריה הקדומה אלא על אימפריה שהשתרעה ממדבר גובי בסין ועד ים השיש בטורקיה של ימינו ובדרום היא הגיעה עד לגדות הגנגס בהודו. כשמת תימור לנג מדלקת ריאות בדרכו לסין, האימפריה שלו הלכה והתפוררה אך צאצאיו שלטו עוד כ-100 שנים.

במאה ה-16 בוכרה נשלטה על-ידי שושלת אוזבקית השאיבאנידית, שהפכה אותה לבירת הממלכה הח'אנית ובראשה עמד האמיר של בוכרה, ששלט על חיווה ועל חלקים מאיראן

²⁸ באסלאם ירושלים נקראת 'אל קודס אל שריף'. גם העיר מזאר באפגניסטן נקראת 'מזאר-י שאריף'.
²⁹ הוא אבו עלי אלחסיין עבדאללה אבן סינא. בעודו נער ריפא את אמיר בוכרה ושערי ספרייתו של האמיר נפתחו בפניו. הוא למד רפואה ופילוסופיה. ב[רו המפ]ורסם 'ספר ריפוי הנפש' הוא סיכום לשיטה הפילוסופית היוונית המקובלת אצל הערבים. הוא היה סבור כי מקורם של המטאוריטים הוא בשמים ושלה את נסיונות האלכימאים ליצר זהב ממתכות אחרות. ספרו 'אל קנון פי אלטב' (חוקת הרפואה) היה מורה דרך בימי הביניים לכל הרופאים בעולם דאז.

ואפגניסטן. בוכרה השאיבאנידית הייתה מרכז מסחרי גדול עם תריסרים של שווקים ובה גם מרכזים של אמנים ואומנים ששירתו את שיירות המסחר שעברו את בוכרה ותרמו לעושרה הרב. בשיא תפארתה היו בבוכרה למעלה מ-100 מדרסות ו-300 מסגדים ובהם למדו למעלה מ-10,000 פרחי כהונה מוסלמים, שהכשירו עצמם לכהונות דתיות.

תחת שליטתה של השושלת האסטראחאנית החלה גסיסתה של דרך המשי ובוכרה נדחקה לקרן זוית. בשנת 1753 מוחמד ראחים, נציגו של השליט הפרסי, מינה את עצמו לאמיר של בוכרה והוא מקים את השושלת המאנח'יתית, ששלטה עד לכיבוש הסובייטי של בוכרה. בוכרה הפכה לעיר-מדינה פיאודלית – אחת משלוש ערי מדינה שכללו גם את חיווה בחורזם וקוקאנד בעמק פרגאנה. ערי מדינה אלה בילו את כל משאביהן על מלחמות ח'אנים. האכזר מכל האמירים היה נאסרוללה ח'אן, שזכה לכינוי 'הקצב'. הוא השתלט על הכתר בשנת 1826 לאחר שהרג את אחיו ו-28 ממקורביו. בעזות מצח הוא יצא נגד אנגליה הויקטוריאנית כשהוא רוצח שני קצינים בריטיים סטודארט וקונלי³⁰.

בשנת 1868 כבשו גדודים רוסיים תחת פיקודו של הגנרל קאופמן את סמרקנד, שנשלטה על ידי האמיר מוזאפאר ח'אן. מיד לאחר מכן עלו על בוכרה והקיפו את חומותיה. האמיר המובס היה לוסאל ובוכרה היתה לפרוטקטוראט של הצאר הרוסי, כשהיא נשלטת מן העיר הצבאית קגן שהקימו הרוסים בסמוך לבוכרה. הרכבת הטרנס-קווקזית הגיעה בשנת 1888 רק עד לקגן³¹.

בשנת 1918, המהפכנים הרוסיים האדומים כבשו את מרכז אסיה. הצבא האדום בראשותו של הגנרל פרונוזה והקוזקים שלו יצאו מטשקנט, שהייתה כבר 70 שנה תחת שלטון רוסי, והאמיר האחרון שדל בוכרה, עליס ח'אן, נאלץ לברוח על נפשו לעבר דושנבה שבטג'יקיסטן, עם אוצרותיו ועם חלק מנשותיו. בדושנבה שם הוא רוצח וגוזל רכוש יהודי והצבא האדום שרכב בעקבותיו דחף אותו לברוח לקאבול בירת אפגניסטן, שם חי תחת חסות השאה האפגני ואף נשא שם נשים נוספות. במהלך הקרבות על בוכרה הצבא האדום הפגיו את בוכרה, מחק

³⁰ 24 ביוני 1842 קולונל סטודארט וקפטן קונלי הובלו לרעמי תופי דוד אל רחבת ההוצאה להורג בחזית של הארק – ארמון המלכות. בשנת 1839 הגיע הקולונל סטודארט לבוכרה, רכוב על סוס לבן. הוא יצא בשליחותו של המשנה למלך אנגליה ומושל הודו בניסיון להציל שבויים רוסיים כדי למנוע פלישה רוסית לבוכרה. סטודארט עשה את כל השגיאות האפשריות. הוא עלה לארק רכוב על סוסו. הוא לא הביא איגרת מהמלכה ויקטוריה אלא מדרג נמוך יותר וגרוע מכל הוא לא הביא מתנה לקנות את לב האמיר. האמיר עמד במרומי הארק וצפה בקולונל השחצן שהסתובב מסביב לארק ובחן את חווק חומותיו. הקולונל הבריטי הושלך לבור הכלא האכזר – הזינדון. שנתיים מאוחר יותר (1841) נשלח הקפיטן האנגלי קונולי לחפש את סטודארט וגם הוא הושלך לזינדון. הניסיון של שניהם להתאסלם ולהציל את עורם לא עלה יפה. לאחר תקופת סבל בבור הכלא, המוכה מחלות, הוצאו שניהם להורג בעוד ההמונים מריעים והאמיר צופה במחזה מרומי הארק.

³¹ סיפרו כי האמיר חשש ממכונת השטן וביקש שהרכבת לא תגיע לבוכרה. עד היום הרכבת מגיעה לקגן.

שני שלישים של הארק וגם סמלה של בוכרה מינרט פוא-י קלון נפגע אך שוקם על ידי הקומוניסטים. ב-2 בספטמבר 1920 נכבשה בוכרה³². תחילה הוכרזה בוכרה כרפובליקה בוכרית של העם, אבל כעבור ארבע שנים היא הייתה לחלק מהרפובליקה העממית האוזבקית. רבים מבני האצולה וכמובן גם יהודים אמידים ברחו בתקופה הזאת לדושנבה בטג'יקיסטן ומשם לאפגניסטן ולאיראן.

אמירות בוכרה - נתונים	
האמיר ראשון: מאסום שאה מורד (1785-1800)	
האמיר האחרון: עליס ח'אן (1911-1920)	
לשונות באמירות: פרסית, אוזבקית, בוכורי.	
דתות: אסלאם סוני, סופיות מבית מדרשו של נכ'שבנדי (מת 1398), יהדות	
תאריכים: ייסוד האמירות – 1785; הכיבוש הרוסי – 1868; האמירות הופכת לפרוטקטורט רוסי – 1873; כניסת הצבא האדום. האמיר ברח לקאבול – 1920	

האמירים של בוכרה

שם האמיר	תעתיק השם	שנות מלכותו
שאה מוראד ח'אן	Shah Murad Khan	1785 - 1799
שאה חידר טורא ח'אן	Haydar Tura Khan	1799 - 1826
חוסייין ח'אן	Husayn Khan	January - March 1826
עמר ח'אן	Umar Khan	March - 22 March 1826

³² האמיר שהשליט את בגדי הצניעות חי בעצמו במוסר ירוד בכל תחום אפשרי. מספרים כי הפעולה הראשונה שעשו תושבי בוכרה הייתה לחלץ את המוני הילדים ששימשו את האמיר של בוכרה לשעשועים פדופיליים. נשות בוכרה החלו להתארגן בעיר הקומוניסטית ושרפו בטקס גדול את הרעלות כסמל לשחרור מהטרור שהשליט הגבר על אשתו בחסות האמיר. נאמר שלאחר הטקס הזה רוב הנשים ששרפו את הרעלות נרצחו על ידי בעליהן או על ידי אחיהן.

1826-1860	Nasr Allah Bahadur Khan	נאצר אללה באהאדור ח'אן
1885 - 1860	Muzaffar ad-Din Bahadur Khan	מוזאפאר אד-דין באהאדור ח'אן
1885-1911	Abd al-Ahad' Khan	עבד אל-אהד ח'אן
30 - 1911 August 1920	Muhammed Alim Khan	מוחמד עליים ח'אן

השושלת השאיבנידית (Shaibani)

אמירות בוכרה במרכז אסיה התקיימה בין השנים 1785-1920. היא שלטה מבירתה בעיר בוכרה, בשטח שכבשה בין הנהרות אמו-דאריה לסיר-דאריה, המוכרת בשמה העתיק טרנסאוקסניה (Mawarannahr-מעבר לנהר), או טוראן. הטריטוריה השתרעה לאורך האפיק של נהר הזרפשאן והמרכזים העירוניים של האמירות היו הערים סמרקנד והבירה בוכרה. האמירות עמדה בעימותים מתמשכים עם החאנות של חיווה בנווה המדבר של ח'ורזם (Khwarezm) ושל קוקנד בעמק פרגאנה.

אמירות בוכרה נוסדה רשמית בשנת 1785 עם עלייתו של שאה מוראד לכס השושלת המנע'יתית (Manghit). לאחר מותו של נאדיר שאה בשנת 1740 צברו אנשי החאנות של בוכרה מספיק כוח ו-45 שנה מאוחר יותר יכול היה מוראד להתנתק סופית מהשליטה הפרסית ולהכריז על אמירות בוכרה כממשל עצמאי.

שבטים נוודיים אוזבקים בהנהגתו של שאיבאני ח'אן כבשו את שתי המדינות התימורידיות במרכז אסיה וחלקים מח'וראסאן. עד מהרה שלטו השאיבאנידים על טרנסאוקסניה, באלך, באדאכשאן, פרגאנה, טשקנט, טורקסטן. הם קבעו תחילה את בירתם בסמרקנד בירת התימורידים, אך הח'אנים העדיפו להקים את בירתם בעיר בוכרה, שהפכה למרכז רוחני אסלאמי מן המעלה הראשונה. ראשון החאנים בבוכרה היה עובאיד אללה ח'אן (Ubaid')

למרות שהשליטים היו אוזבקים העמים בבוכרה וסמרקנד היו רובם טג'יקים ודיברו טג'יקית.

השושלת הג'אנידית (Janid) האסטרחהנית (1739 – 1539 Astrakhan)

לאחר מותו של עובאיד אללה ח'אן, הח'אן האחרון השאבאנידי, עלתה השושלת הג'אנידית האסטרחהנית. המדינה פוצלה בין הח'אן היושב בבוכרה לבין שאר-בשרו ששלט מדרום לאמו-דאריה ובירתו היתה בעיר באלך. הפיצול גרם לתסיסה ולמאבקי כוח אלימים. הפיצול והחולשה של הממשל הביאו לאבדן טריטוריות בח'וראסאן, שנפלו לידי הפרסים. הבוכרים סבלו מידם הקשה של האוזבקים החוזזמים, ופלישות קזחיות – כל אלה גרמו להתפצלויות נוספות בפרגאנה ובבדאכשאן. בשנת 1740 נפלה האמירות לידיו של נאדיר ח'אן המלך הפרסי והח'אן של בוכרה אבו אל פאיז נעשה וסל של המלך הפרסי.

השושלת המנע'יתית (1740-1920) – Manghid)

בשנת 1747 לאחר מותו של נאדיר שאה עולה בבוכרה שושלת של השבט האוזבקי המנע'יתית ובראשה שאה מוראד (1785-1805) ומכתיר את עצמו לראשונה בתואר אמיר בוכרה. השושלת מחזיקה מעמד עד לשנת 1920 כשהצבא האדום הרס חלקים רבים בבוכרה ואילץ את האמיר עליס ח'אן לנוס על נפשו לאפגניסטן. בימי השושלת הזאת במימשל היה ריכוזי וירד כוחם של ראשי השבטים האוזבקים. האמיר נסראללה (1827-1860) חיסל רבים מהאריסטוקרטים והקים צבא משוכלל שהייתה לו גם ארטילריה. הוא חילק את האמירות ל-20 פרובינציות ובראש כל אחת העמיד מושל ששלט ביד רמה. קשרי החוץ של האמירות היו דלים ורק הכיבוש הצארי של מרכז אסיה והכנסת הרכבת הטרנס-קספית, שפעלה מעירו של הגוברנטור הרוסי בקגן, שינו את קשריה של בוכרה עם מדינות אירופה.

מוחמד עליס ח'אן (1880-1940),

האמיר האחרון של בוכרה. צילום משנת 1911

מן הכיבוש הרוסי ועד לכיבוש הסובייטי (1865 – 1920)

העימות הראשון עם רוסיה החל בשנת 1865, לאחר שהרוסים כבשו את טשקנט. הבוכרים הובסו בשלוש קרבות ואילצו את האמיר מוזאפר אל-דין (1860-1885) לחתום ביום 18.6.1868 על הסכם שלום עם מושל טורקסטן הגנרל א"פ פון קאופמן, שהפך את האמיר לואסל של הרוסים. במרחק מה מבוכרה הוקמה העיר הצבאית הרוסית קגן שם ישב הגוברנטור שהכתיב לאמיר דפוסי התנהגות בעיקר ביחסי חוץ. הרכבת לא הגיעה עד היום עד בוכרה מחשש ש'מכונת השטן' תיפגע בביטחונה של בוכרה, אלא הגיעה עד לקגן (1887).

סמרקנד והפרובינציות שלה סופחו לטורקסטן הצארית והאמירות נפתחה בפני סוחרים רוסיים. לאחר 1905 מתפתחת תנופת סחר גדולה על ידי הרוסים. השמרנים האסלאמיים ראו בעין רעה את החדירה הרוסית. בשנת 1920 מגיעים גדודי הפרשים של הצבא האדום והארטילריה שלהם פוגעת בשני שלישים של ה'ארק' (ארמון האמיר) ובמינרט 'פוא-י קלון'. ההרס היה רב. האמיר עלים ח'אן נטל כמה מנשותיו ואוצרותיו בליווי משמר האמירות ויצא לאפגניסטן דרך דושנבה. בדרכו בזז ופגע ביהודי דושנבה ומצא מקלט בקאבול בחסות השאה האפגני, שגם השיא לו כמה מבנות המלוכה. שטח השליטה של האמיר האחרון נמצא כיום בשליטה אוזבקית, עם חלקים בטג'יקיסטן, טורקמניסטן וקזחסטן.

יהודים בוכרים במרכז אסיה

היהודים בבוכרה

יהודי בוכרי אינו רק מי שנולד בעיר בוכרה אלא יהודי שאבות אבותיו חיו באמירות של בוכרה ואימצו את מנהגייהם, לשונם ותרבותם של יהודי בוכרה. הפיצול במאה ה-16 בין השיעים באיראן לסונים של מרכז אסיה – בוכרה ואפגניסטן – הפריד גם בין יהודי איראן ליהודי אפגניסטן ויהודי בוכרה, שפיתחו לעצמם עולם רוחני ותרבותי משלהם. המסורת של יהודי בוכרה מייחסת אותם לגולי בית ראשון ולבית שני שמבבל הגיעו לפרסם ומשם הגיעו לבוכרה ואפגניסטן. העדות הכתובה הראשונה היא מן המאה ה-13. איבן אל פוןאטי מספר על רדיפת היהודים והנוצרים בבוכרה. נראה שיהוי בוכרה לא נפגעו קשות על ידי המונגולים ועל ידי תימור לנג. יהודי בוכרה קיימו חיי רוח של פיוט ושירה וקמו בה מלומדים, משוררים ומתרגמים במאות 17 ו-18 שטיפחו את שפתם של יהודי בוכרה ואת שירתם. אולם לקראת המאה ה-18 הייתה ירידה רוחנית בקרב יהודי בוכרה עד שהגיע ר' יוסף מערבי ממאן, יליד טיטואן שבמרוקו, שהתיישב בצפת ובשנת 1793 יצא כשד"ר [שליח דרבנן] אל יהודי בוכרה ועורר אותם לחיים יהודיים. הוא נשא אישה בוכרית והקים משפחה בבוכרה.

יהודי בוכרה עשו חיל בצביעת בדי משי ובייצוא של פרוות ועשו חיל גם בבנקאות. עם התעוררות הציונות בקרב חובבי ציון ברוסיה עולים לארץ בשנת 1893 יהודים בוכרים, ביניהם אמידים מאוד, ובונים בירושלים את שכונת רחובות המוכרת בשם שכונת הבוכרים. דמות בולטת בתקופה הזאת היא של שמעון חכם. אביו, חכם אליהו מבגדאד, הגיע לבוכרה והתיישב בה ונשא אישה בוכרית ונולד להם בנם שמעון חכם. מלומד בעל שיעור קומה, שתרגם מעברית לפרסית יהודית יצירות תורניות אבל גם יצירות מודרניות כמו 'זכרונות לבית דויד' ו'אהבת ציון' למאפו ספר שזכה להצלחה אדירה. 'סיפור אמנון ותמר', כך נקרא

בפיהם, השפיע על יהודי בוכרה עד כדי כך שהכירו את הספר בעל פה וילדיהם קיבלו את השמות אמנון ותמר שעברו מדור לדור. בתי הקברות הבוכריים מלאים בשמות הללו ובשמות נוספים מספרו של מאפו כמו ידידיה, קציעה ועוד.

המהפכה הבולשבקית הייתה אסון ליהודי בוכרה. בתייהם ורכושם הולאמו. התוכנית הכלכלית החדשה של לנין שאיפשרה יוזמה פרטית הפילה את היהודים בפח והם הוציאו את רכושם החוצה והקימו עסקים, אך מהר מאוד סטלין ביטל את הכלכלה החדשה ורכוש היהודים הוחרם. יהודים ברחו על נפשם אל מעבר לגבול האפגני או האיראני בדרכם לארץ ישראל, מסע שנמשך לעתים שנים.

אגדה ותעודה – לתולדותיהם

אגדה ותעודה ירדו כרוכים בסיפור תולדותיהם של יהודי בוכרה. המסורת היהודית-בוכרית מייחסת אותם לגולי בית ראשון בשנת 586 לפני הספירה, שהגיעו מפרס לבוכרה. אכן, שפת דיבורם של היהודים הבוכרים הוא ניב פרסי-יהודי, הידוע בשם בוכרית. בנימין מטודלה מדווח במאה ה-12 על קהילת סמרקנד ובה כ-50,000 יהודים. חוקרים מטילים ספק אם בנימין מטודלה הגיע לאזור או ניזון משמועות, שכן זהו נתון מוגזם במימדיו. בחיווה הוא מצא 8,000 יהודים³³. הוא מספר על הקשר בין יהודי האזור לראש הגולה בבבל. יהודים אלה ישבו על דרך המשי ותיווכו בין מזרח למערב – בין סין לארץ הכוזרים, לקוקוז, לאירופה ועד לספרד ומרוקו הגיעו.

העדות הכתובה הראשונה על יהודי בוכרה היא משל הכרוניסטן הערבי איבן אלפוטי, בן המאה ה-13. הוא מספר כי אבו אל קאראם אל דיראני, מיסטיקן ואיש מאגיה מוסלמי, ציווה בשנת 1240 להרוג את כל היהודים והנוצרים שבבוכרה ולהחרים את רכושם. יש להניח שיהודים חיו בבוכרה כבר זמן רב קודם.

לאורך כל ההיסטוריה של יהודי ח'וראסאן שנרדפו על דתם הם נאלצו לנדוד ממקום מושבם בתוך אותו משולש – פרס, אפגניסטן ובוכרה. כך ששלוש הקהילות הללו הן קרובות משפחה מבחינה אתנית. כשיהודי קאבול גורשו בשנת 1885 על ידי האמיר עבד אל רחמן ח'אן השאה של אפגניסטן בעוון התחמקות מתשלומי מכס ומיסים אחרים ולאחר מכן בעוון הפקעת מחירים הם מוצאים מקלט בסמרקנד של האמירות הבוכרית. ההיסטוריון של תולדות יהודי סמרקנד פרופ' מנשה אברהמוב הוא עצמו בן למשפחה שגורשה מקאבול. כשיהודי משהד בפרס נרדפו על דתם בפרס השיעית בשנת 1839 חלקם בורחים להראת שבאפגניסטן וחלקם בורחים אל אמירות בוכרה הסונית. יהודי בוכרה בורחים בשנות השלושים של המאה העשרים בעקבות 'התוכנית הכלכלית החדשה של לנין' ומוצאים מקלט באיראן ובאפגניסטן עד לעלייתם ארצה. לאורך ההיסטוריה היהודית של המרחב יש לנו עדויות רבות של הגירת

³³ מספר מופלג מאוד. בשלהי המאה ה-19 מצא ניימרק בחייה שני מומרים בלבד. חייה היא יישוב קטן שמספר תושביו במחוז כולו אינו עולה כיום על 40,000 נפש.

יהודים או בריחתם או גירושם בתוך אותו משולש הישרדות. בבתי הקברות של היהודים הבוכארים אנו מוצאים שמות משפחה של יהודים מקאבול ומהראת באפגניסטן ומערי איראן כמו יזד, משהד. בתקופת השואה יש תנועה נרחבת של יהודים ממזרח אירופה המגיעים למרכז אסיה וממנה גנבו את הגבול לאיראן או לאפגניסטן ומשם עשו דרכם לעבר ארץ ישראל.

למן המאה ה-17 ניכרת פעילות רוחנית גדולה בקרב יהודי בוכרה, שיצרו שירה וספרות בניב יהודי-טג'יקי. בן הבולטים היה המלומד יוסף יהודי, שחיבר שירי תהילה למשה רבנו, שיר אפי בשם 'הפת בראדאראן' (שבעת האחים) על יסוד סיפור חנה ושבעת בניה. הוא גם חיבר תפסיר ל'מגילת אנטיוכוס'. דור שלם של משוררים קמו והבולט בהם איברהים אבן אבו אלח'יר, שחיבר שיר אפי המספר על גורלו המר של סוחר יהודי שסירב להתאסלם ומת על קידוש השם.

בשלהי המאה ה-18 הייתה ירידה רוחנית ליהודי בוכרה, עד שר' יוסף ממאן מערבי, יליד טיטואן שבמרוקו, עלה לצפת ובשנת 1793 יצא כשליח הקהילה אל יהודי בוכרה והוא בן עשרים שנה בלבד. הקהילה התאהבה בו ממבט ראשון, מבטיחה לו הרים וגבעות ומשיאה לו לאישה את אחת מבנות החמד של הקהילה. ר' יוסף הצליח להקים בבוכרה דור של יודעי תורה וביניהם מולא פנחס גדול הכהן ומולא פנחס קטן. בעקבותיו הגיעו שד"רים נוספים שתרמו את תרומתם הרוחנית ואספו כספים למען עניי ארץ ישראל. בנו של ר' יוסף ממאן – שמעון חכם, הוא אחד הניסים שקרו ליהודי בוכרה. שמעון חכם עולה לארץ ומתיישב בשכונת הבוכרים. כאן הוא מתרגם לניב של יהודי בוכרה באותיות עבריות יצירות מן המקרא ומקורות מאוחרים יותר ואפילו מן הספרות העברית החדשה. הספר המפורסם ביותר הוא תרגום 'סיפור אמנון ותמר', המוכר אצלנו כ'אהבת ציון'. בנוסף לטקסט של אברהם מאפו הוא הוסיף לתוך הטקסט פואמות משלו שהעשירו את הטקסט. בהקדמה הוא כותב 'מי שייקרא אותו פעם אחת מקצת מטעמו יחוש, אם ייקרא אותו מאה פעמים ישוב וייקרא אותו בפעם המאה ואחת'. יהודים הכירו את הספר בעל-פה. אבי שר את הספר בפני מאזיניו ואני התמים האמנתי ש'אהבת ציון' של מאפו הוא ספר קודש שווה-ערך לשיר השירים. השפעת הספר הייתה כה גדולה, שיהודים העניקו לילדיהם את השמות אמנון ותמר ושמות אחרים מתוך ספרו של מאפו. השמות הללו עברו בקפיצה של דור, מסבא לנכד ומסבתא לנכדה. בתי הקברות בערי בוכרה מלאים בשמות הללו.

ההתיישבות היהודית על דרך המסחר הייתה מובנת מאליה. העושר העולמי עבר כאן. היהודים הקימו מושבות לאורך המסלול של דרך המשי. הם נדדו בשיירות המסחר לצד לאומים אחרים ובעיקר ערבים. ההתיישבות היהודית בקיי פנג-פו בסין על הדלתא של הנהר הצהוב אף היא חלק מן המושבות היהודיות במרכז ובמזרח אסיה. עדויות על ההתיישבות היהודית בסין נמצאו בפרסית-יהודית. הקהילות העשירות הללו מימנו את חיי השפע והבזבז של ראשי הגולה בבבל ותמכו בישיבות סורא ופומבדיתא. אלו בתמורה שלחו להם כלי קודש ששימשו את הקהילות שהלכו וגדלו. השיק הבנקאי

נקרא באותם ימים 'סופטג'ה' והיה המצאה יהודית מובהקת. החשש מפני שודדי דרכים שפגעו בנפש וגזלו גם את הרכוש אילץ את היהודים למצוא דרך מתחכמת. הסופטג'ה הייתה בעצם מעין מיזר בנוסח 'אל... מאת.... נא לתת למוכ"ז כך וכך שקלי זהב או כסף בעבור כך וכך' ועל כך באתי על החתום. את הסופטג'ה הם תפרו לתוך הבגד.

האזור מאוכלס כיום בלמעלה מ-60 לאומים וממיעוט רוסי גדול מאוד. בקזחסטאן כ-34% הם רוסים. בשאר המדינות 10-5 אחוזים הם רוסים או אוקראינים. בקרב המיעוט הגדול הזה יכלו היהודים ממוצא רוסי או אוקראיני להתבולל וליהנות מכל ההטבות בחינוך, בהשכלה הגבוהה ובמשרות בכל תחומי החיים. היהודים הבוכרים, שהשלטון הצארי ובעיקר הקומוניסטי, פגע בהם מבחינה לאומית ודתית אך פתח בפניהם אפשרויות להשכלה ולהרחבת ידע בתחומים שונים. עם זאת, הם השתדלו שלא להתבולל כמעט ורובם שמרו על המסגרת הדתית שלהם. זאת לא הייתה דת במובן האוניברסלי אלא דת משפחתית כשבמרכזה עמד פולחן האבות, גם אם אלו מתו לפני חמישים שנה ומעלה עדיין הגיעו הצאצאים לבית הכנסת לזכרם ועדיין ערכו 'ישיבה' (יאהרצייט), שבו לבד מן האוכל והשתייה כדת לנשמת הנפטר קראו בזוהר הקדוש בעל-פה בניגון קדום ויהודי בוכרה הצטיינו בכך מאוד.

הכיבוש הרוסי של אמצע המאה ה-19 ניסה להעביר את האזור תהליך של רוסיפיקציה. תהליך זה קיבל תאוצה לאחר המהפכה הקומוניסטית, כשהמיעוט הרוסי השתלט על כל תחומי החיים. בשנת 1991 בעקבות הגלסנוסט והפרסטרויקה קיבלו המדינות את עצמאותן. המשטר כיום נאבק בהתעוררות המוסלמית. השליטים ועושי דברם הם קומוניסטים לשעבר הקוראים לעצמם רפובליקנים. כגחלת לוחשת יש תחייה לאסלאם. מאז עצמאותן של המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה הוקמו אלפי מסגדים בכל מרכז אסיה וחודשו לימודי הדת ביתר שאת. כך גם בקרב היהודים ששקמו בתי-כנסת וחידשו את לימודי העברית ולימודי הקודש. אלמלא בלמו השליטים את האסלאם היינו עדים כיום לנשים ברעלות והחלת חוקי האסלאם על המדינה.

יהודי בוכרה היו פזורים ברפובליקות האוזבקית, התאג'יקית, הטורקמנית, הקירגיזית והקזאחית. המרכז היהודי-בוכרי הגדול ביותר היה באוזבקיסטאן בערים בוכרה, סמרקנד וטשקנט. מדובר ביהודים שלא רק חיו בעיר בוכרה אלא חיו באמירות הבוכרית ששלטה באזור רחב-ידיים עד לכיבוש הצארי-הרוסי של מרכז אסיה. תחומי שליטתו של האמיר הצטמצמו והוא נעשה וסל של הצאר הרוסי.

ההתיישבות היהודית על דרך המסחר הייתה מובנת מאליה. העושר העולמי עבר כאן. היהודים הקימו מושבות לאורך המסלול של דרך המשי. הם נדדו בשיירות המסחר לצד לאומים אחרים ובעיקר ערבים. ההתיישבות היהודית בסין בקיי פנג היא כחלק מן המושבות היהודיות. עדויות על ההתיישבות היהודית בסין נמצאו בפרסית-יהודית. הקהילות העשירות הללו מימנו את חיי השפע והבזבז של ראשי הגולה בבבל ותמכו בישיבות סורא ופומבדיתא. אלו בתמורה שלחו להם כלי קודש ששימשו את הקהילות שהלכו וגדלו. השיק או בשפת

אותם ימים ה'סופטג'ה' הייתה המצאה יהודית מובהקת. החשש מפני שודדי דרכים שפגעו בנפש וגזלו גם את הרכוש אילץ את היהודים למצוא דרך מתוחכמת. הסופטג'ה הייתה בעצם מכתבון 'אל... מאת.... נא לתת למוכ"ז כך וכך שקלי זהב או כסף בעבור כך וכך' ועל כך באתי על החתום. את הסופטג'ה הם תפרו לתוך הבגד.

תשתית רוחנית ויצירתית

למן המאה ה-17 ניכרת פעילות רוחנית גדולה בקרב יהודי בוכרה, שיצרו שירה וספרות בניב יהודי-טג'יקי. אמנים אינם יוצרים בחלל ריק, אלא חייבת להיות תשתית לשונית ספרותית, מקורות השפעה ותשתית של עשייה אמנותית בתחומים שונים, לרבות שירה ופיוט. ללא קהל יעד היצירה גוועת. בין היוצרים הבולטים היה המלומד יוסף יהודי, שחיבר שירי תהילה למשה רבנו, שיר אפי בשם 'הפת בראדאראן' (שבעת האחים) על יסוד סיפור חנה ושבעת בניה. הוא גם חיבר תפסיר ל'מגילת אנטיוכוס'. דור שלם של משוררים קמו והבולט בהם איברהים אבן אבו אלח'יר, שחיבר שיר אפי המספר על גורלו המר של סוחר יהודי שסירב להתאסלם ומת על קידוש השם.

בשלהי המאה ה-18 הייתה ירידה רוחנית ליהודי בוכרה, עד שר' יוסף ממאן מערבי, יליד טיטואן שבמרוקו, עלה לצפת ובשנת 1793 יצא כשליח הקהילה אל יהודי בוכרה והוא בן עשרים שנה בלבד. הקהילה התאהבה בו ממבט ראשון, מבטיחה לו הרים וגבעות ומשיאה לו לאישה את אחת מבנות החמד של הקהילה. ר' יוסף הצליח להקים בבוכרה דור של יודעי תורה וביניהם מולא פנחס גדול הכהן ומולא פנחס קטן. בעקבותיו הגיעו שד"רים נוספים שתרמו את תרומתם הרוחנית ואספו כספים למען עניי ארץ ישראל. בנו של ר' יוסף ממאן – שמעון חכם, הוא אחד הניסים שקרו ליהודי בוכרה. שמעון חכם עולה לארץ ומתיישב בשכונת הבוכרים. כאן הוא מתרגם לניב של יהודי בוכרה באותיות עבריות יצירות מן המקרא ומקורות מאוחרים יותר ואפילו מן הספרות העברית החדשה. הספר המפורסם ביותר הוא תרגום 'סיפור אמנון ותמר', המוכר אצלנו כ'אהבת ציון'. בנוסף לטקסט של אברהם מאפו הוא הוסיף לתוך הטקסט פואמות משלו שהעשירו את הטקסט. בהקדמה הוא כותב 'מי שייקרא אותו פעם אחת מקצת מטעמו יחוש, אם ייקרא אותו מאה פעמים ישוב וייקרא אותו בפעם המאה ואחת'. יהודים הכירו את הספר בעל-פה. השפעת הספר הייתה כה גדולה, שיהודים העניקו לילדיהם את השמות אמנון ותמר ושמות אחרים מתוך ספרו של מאפו. השמות הללו עברו בקפיצה של דור, מסבא לנכד ומסבתא לנכדה. בתי הקברות בערי בוכרה מלאים בשמות הללו.

כתובה על קלף מעור צבי. בוכרה מיום ב' בניסן תרמ"ח (1888). החתן: ציון בן דוד [בחתומה הוסיף: 'סופר בבלי'] הכלה: מרים בת סולימאן. עדים: צעיר יעקב שו"ב [שוחט ובודק] ס"ט [סימנא טבא]; צעיר משה הכהן בן מלה הכהן.

מקרב תלמידיו של חכם יוסף ממאן צמחה מנהיגות רבנית. רבים גילו את הפוטנציאל המסחרי והתעשייתי הגלום ברוסיה השכנה, רכשו שטחי קרקע גדולים לגידול כותנה, הקימו מנפסות וסיפקו את תוצרתם, לאריגה וטקסטיל. יהודים בוכרים עסקו בייבוא של סחורות רוסיות ששווקו במרכז אסיה.

יהודי בוכרה נחשפו ליהודי רוסיה ולהתעוררות הציונית שהתפתחה שם. בשנת תרכ"ח (1868) נפגש אלכסנדר צדרכובים-אר"ז (נולד 1816), עורך העיתון העברי "המליץ" באודסה, את ר' יוסף בן-בבאי, העולה הראשון מבוכרה בדרכו לארץ-ישראל דרך רוסיה ואוקראינה. ר' יוסף הרביץ תורה בבוכרה במשך עשרים ושלוש שנים קודם ששם פעמיו לארץ ישראל. בן-בבאי סיפר לצדרכובים על עיר מולדתו בוכרה, שבאותה עת חיו בה כ-10,000 יהודים המתפרנסים בעיקר ממסחר ומתעשיית-משי. לפי עדותו היו שלוש רמות

מס – הנמוכה שלושה רובלים לגולגולת; הבינוניים – שישה רובלים והאמידים שילמו שנים עשר רובלים. הגובה ליווה את תהליך הגביה בסטירה על לחיו של הנישום. מושל בוכרה, האמיר מוזאפר א-דין, למד אף הוא מעט ממנהגי שכניו הרוסיים, ואסר על נתיניו למכור נכסי-דלא-ניידי ליהודים. בשנת 1905 פירסם הגנרל סאמסונוב צו גירוש לבוכרה. לאחר השתדלות של סוחרים יהודים עשירים הותר ליהודים להתגורר גם בסמרקנד ובעוד כמה ערים. מאז הכיבוש הצארי של מרכז אסיה הייתה הלשון הרוסית לשפת קשר בין הממשל הרוסי לאוכלוסיות השונות במסגרת הרוסיפיקציה, שביקשה להשליט את הלשון והתרבות הרוסית. לנין ביקש להמיר את הכתב הערבי והעברי בכתב לטיני וסטלין העביר את עמי ברית המועצות (חוץ מן הגיאורגים והארמנים) לכתב הקירילי³⁴. לאחר עצמאותן של מדינות חבר העמים בשנת 1991, נדחקה הלשון הרוסית והכתב הקירילי ובמקומן השליטו האוזבקים את הכתב הלאטיני בתעתיק המקובל בטורקיה. הכיבוש הרוסי של אמצע המאה ה-19 ניסה להעביר את האזור לתהליך של רוסיפיקציה. תהליך זה קיבל תאוצה לאחר המהפכה הקומוניסטית, כשהמיעוט הרוסי השתלט על כל תחומי החיים. בשנת 1991, בעקבות הגלסנוסט והפרסטרויקה, קיבלו מדינות ברית המועצות את עצמאותן. המשטר כיום נאבק בהתעוררות המוסלמית. השליטים ועושי דברם הם קומוניסטים לשעבר העומדים בראש רפובליקות ועל פיהם ישק דבר. כגחלת לוחשת יש תחייה לאסלאם. הוקמו אלפי מסגדים בכל מרכז אסיה וחודשו לימודי הדת ביתר שאת. אלמלא בלמו השליטים את האסלאם היינו עדים כיום לנשים ברעלות והחלת חוקי האסלאם על המדינה.

אפרים ניימרק מתאר את החיים בבוכרה בשנים 1883-1886: "כעת ימצא בבוכרא כאלף בתים [משפחות-בתי אב]. נכבדי העיר: ה' אהרן פינחסוף ואחיו; ה' חיים משיח; ה' בבא איליאיוף; נשיא משה מולא מגזום; חכם העיר וראש השוחטים ה' מולא חיים כהן [בנו של ר' פנחס 'הגדול', שירש את כיסא אביו]. עוד שנים עשר כולונתארים (ראשים) להם תחת פקודת הנשיא, המה יגבו את מס הגולגולת מן היהודים והביאוהו אל אוצר האמיר.

ניימרק מתאר בזמן ביקורו מגיפה בשם 'רישתה'. "בחודשים תמוז-אב יראה בבשר אנשים רבים כתם שחור ואחרי ימים אחדים יפתח הכתם הזה ומתוכו יצמח עוקץ קטן אשר הוא ראש תולעת ארוכה, ואם יניחו את העוקץ הזה האז יסבול האיש מכאובים רבים'. בהמשך הוא מתאר כיצד מסירים את התולעת בתהליך ארוך מאוד ובסופה 'אורך התולעת לפעמים כשלישים אמה'. מכת הרישתה חוזרת וגורמת לנכות. לדעת ניימרק מקור הזיהום במי הבריכות הפתוחות. בקוקנד פרצה באותו זמן מכת הזפק (פימה מוגדלת), שהוצאתה גורמת ברוב המקרים למוות.

³⁴ לפרק זמן קצר נצטוו היהודים והמוסלמים לעבור מן הכתב העברי והערבי אל הכתב הלטיני, אולם לאחר עליית סטלין נצטוו לאמץ את הכתב הקירילי.

בזמן ביקורו נמצאו יהודים בוכרים בקרמינה (60 משפחות); כ'תרצ"י (כ-60 משפחות) בקטא קורגן (כ-40 משפחות), בפנג'שנבה (פנג'אקאנד) (כ-30 משפחות), בשאהרי סבו (כמאה משפחות) ובראשם הנשיא מולא יעקב כולונתאר. יהודים מעטים הוא מצא גם בכרכי [=קרקי] וקרשי. בחייה היו באותו זמן שני מומרים לאסלאם. בסמרקנד נמצאו כשבע מאות משפחות של יהודים שמוצאם מסבז'נאר. בסמרקנד החדשה כִּנְרֶסֶט נמצאו מעט יהודים. בזמן הכיבוש הרוסי של שנת 1868 סייעו היהודים לרוסים ובראשם מולא משה כולונתאר, 'אשר זכה לאותות כבוד רבים עבור אומץ רוחו. כל הימים אשר חי האיש הזה היה חומה על אחיו, כי נשיא היה עליהם ונשוא-פנים בעיני הממשלה'. לאחר מותו שכחו הרוסים את הסיוע שקיבלו מן היהודים. בזמן ביקורו של ניימרק נשיא הקהילה היה מולא רפאל כולונתארוף ורב העיר, שקיבל את שכרו מן השלטונות, היה מולא אברהם אהרונוף. "נקי כפיים האיש הזה עד להפליא, ולכן נאמן הוא לפני הממשלה, גם מעשיו מרובין מחכמתו"³⁵.

ה'צ'לה - יהודים בוכרים שאוסלמו בכוח

חיי היהודים באמירות הבוכרית היו קשים מאוד. היהודים כינו את עצמם 'ישרוּאָל' ושונאי ישראל השתמשו בכינוי הגנאי 'ג'והוד'. האמיר של בוכרה התעלל בנתיניו היהודיים ודרש מהם להתאסלם. מן המינרט של פוה-י קלון הושלכו יהודים אל מותם משום שסרבו להתאסלם. על הזלזול בחיי היהודים מספר עיתונאי מפטרבורג שהגיע לבוכרה במאה ה-19. קרקס הגיע לעיר והאמיר בא לאוהל הקרקס וראה אדם לבוש בגדים מפוארים מאוד. שאל האמיר את מלוויו: "מיהו האיש הזה בבגדים נאים משלי?" משרתיו השיבו: "אדוני האמיר זהו יהודי עשיר". "הוציאו אותו מכאן וערפו את ראשו", ציווה האמיר. הצו בוצע והקרקס המשיך במופע כאילו לא קרה דבר.

בשיחות שקיימתי במרכז אסיה עם ראשי הקהילות סופר לי בשנת 1991 כי לפני כמאה וחמישים שנה ציווה האמיר של בוכרה על כל האצולה היהודית – יהודים אמידים שהיו מקורבים לאמיר או סחרו עם בית המלוכה – להתאסלם. בסך הכול 250 'אהילה' (בתי-אב), שהם כ-1,000 נפש. התהליך לא היה חד-פעמי כפי שקרה לאנוסי משהד באיראן בשנת 1839 אלא בהדרגה ובלחץ סביבתי. המסרבים הושלכו לכלא – הזינדון – בור כלא אכזרי ומוכה מחלות קשות, שממנו יצאו בדרך כלל רק על אלונקת מתים. בחיים יצא משם רק מי שנמכר לעבדות בבזאר של בוכרה, או יהודי שהתאסלם וחסאו נמחק. הברירה הייתה – להמיר את דתם או למות. יהודים אלה חיו חיי אנוסים. כלפי חוץ הם חיו כמוסלמים ובביתם פנימה שמרו על יהדותם בשנים הראשונות לאונס. מחוץ לביתם התפללו במסגד ואכלו מזון לא-כשר. על היהודים הציבו שומרי-דת מוסלמים שלימדו את היהודי ומשפחתו את כל מצוות הדת. הוצבו מלשינים שדיווחו אם המוסלמים החדשים האלה מקפידים להתפלל במסגד. הם נאלצו לעזוב את השכונה היהודית ('מחלה') אך הם העדיפו לגור בשכונות הסמוכות

³⁵ ניימרק-מסע בארץ הקדם, עמ' קו-קו.

ל'מחלה': 'צ'אהר קרוואן סראי', 'חגי האלים', 'מחתאר-שאפה', 'אסלאם מיר מסעוד', 'אמונבוי'-ו-'עראבון'. הם כונוי 'צ'לה' – שפירושו חצי חצי – חצי יהודי וחצי מוסלמי. הם נשאו שמות מוסלמיים, כמו אמינוב, חסנוב, רחמנוב, עבד אל רחמנוב, בבאחאנוב, ערבוב ועוד. תחילה הם קברו את מתייהם בחצרותיהם ולא בבית הקברות המוסלמי. כשרבו נישואי התערובת עם מוסלמים הם קברו את מתייהם בבית קברות מוסלמי³⁶.

למי מן האנוסים שהייתה לו אפשרות לברוח מבוכרה ברח כל עוד נפשו בו והגיע לסמרקנד ולערים אחרות שהיו בשליטה רוסית. הכיבוש הרוסי של סמרקנד באמצע המאה ה-19 היה פתח הצלה ליהודים רבים מבוכרה שמצאו מקלט בסמרקנד, בטשקנט ובאזורים אחרים במרכז אסיה שהיו בשליטה רוסית. כאן יכלו לנהוג כיהודים ללא חשש. חלק מיהודי בוכרה שהגיעו לארץ בסוף המאה ה-19 גם הם היו מניצולי הצ'לה, כמו משפחת קנדינוף למשל. עם זאת, הופעתם כמוסלמים גם סייעה לאנוסים מבחינה כלכלית. הם סחרו באופן חופשי, היו פטורים ממיסים וממס גולגולת ואף זכו למשרות רמות, בדומה לאברהם בן מרדכי עבד אל-רחמנוב, שכיהן כשר המשפטים. רבה הראשי של טג'יקיסטן אליושה עבד אל-רחמנוב היה בן למשפחת אנוסים שחזרה ליהדות שלימה בטג'יקיסטן.

זנ"ד מציין שבאמצע המאה ה-18 נעשה ניסיון ראשון לכפות על יהודי בוכרה את האסלאם. האנוסים קיבלו את הכינוי 'צ'לה', שמשמעו – 'לא כאן ולא כאן'. הם שמרו על דתם וקיימו את מצוות היהדות בחשאי וכלפי חוץ נהגו כמוסלמים. ניסיון נוסף לכפות את האסלאם היה בראשית המאה ה-19 ומספר האנוסים גדל. זנ"ד מציין כי היו שלוש קבוצות בצ'לה: 1. מי שביקשו להתאסלם מרצון; 2. מי שהתאסלמו מתוך כפייה; 3. מי שאוימו בהמרה או מוות. היו שהעריכו את מספר האנוסים ל-100 משפחות (כ-500-600 נפש) ויש שהעריכו ב-200-250 משפחות (כ-1000-1200 נפש). המיסיונר יוסף וולף שביקר בבוכרה בשנת 1844 מצא 300 משפחות של אנוסים. הרוסים שפלטו למרכז אסיה בשנים 1864-1868 התייחסו לאנוסים כאל יהודים וניתנה להם אפשרות לקבל נתינות רוסית³⁷.

בשיחת ערב שקיימתי בחצר של דניאל באקאייב בבוכרה בשנת 1993 סופר לי

³⁶ באחד מביקורי בבוכרה עברתי בשכונה מוסלמית הסמוכה לשכונה היהודית. לפתע עצרה אותי זקנה מוסלמית, שדמתה במראה שלה לנשים הבוכריות היהודיות ב'מחלה' הסמוכה. היא הזמינה אותי להיכנס לכוך הצמוד לבית, שבו קבור קדוש בעל סגולות ולהדליק נר. היא הציעה לי כי תמורת תשלום קטן היא תבקש מבעל הסגולות ומשאלות ליבי יתמלאו עוד השנה. כשעמדתי מול הקבר הנמצא בטבורה של שכונה מיושבת, הייתה לי תחושה כי הנפטר הוא יהודי אנוס שנקבר בחצר ביתו והאישה הזקנה היא בת למשפחת האנוסים. שאלתי את הישישה אם היא בת לצ'לה, אך היא התייחסה בחשדנות לשאלתי ולא השיבה. אישור להשערת קיבלתי מן היהודים במחלה, השכונה היהודית הסמוכה.

³⁷ ראה ערך Bukhara ב-Encyclopaedia Judaica מאת מ' זנ"ד וכן: M. Zand, Communal identity and return to Judaism: crypto-Jews of Mashad and Central Asian Jewish Community (A paper for the XIV Congress of IAHR, Manitoba 1980; The Judeo-Moslim Maranos of Bukhara *Central Asian Collectanea*. 1959

על ה'צ'לה'. בנות ישראל נישאו בעל כורחן לבעלים טג'יקים או אוזבקים. גברים שהוכרחו לקבל את האסלאם אולצו לשאת נשים טג'יקיות או אוזבקיות. לדעת המידענים באותו מיפגש אי-אפשר לקרוא להם אוזבקים ואי-אפשר לקרוא להם יהודים, למרות שהם הצהירו על עצמם שהם אוזבקים או טג'יקים. הם סיפרו שנרשמו כטג'יקים ואוזבקים מחשש הרוסים. יהודי שנשא אישה אוזבקית הצהיר שהוא אוזבקי. ביניהם יש שנטשו את הבעל המוסלמי או האישה המוסלמית וחזרו ליהדות. סיפרו שהם מכירים אישה יהודיה, אם לארבעה ילדים, שהפכה לאוזבקית. הם קוברים את מתיהם בבית קברות אוזבקי. מספרים כי אוזבקית אחת שהתגרשה מבעלה סיפרה כי בעלה היה יהודי. לשאלתי, כיצד אילצו את היהודים להמיר את דתם השיבו כי אספו 2,000 יהודים במצוות האמיר ואילצו אותם להמיר דתם. אסרו עליהם לקיים את השבת ומצוות אחרות. יהודים שלא רצו להמיר דתם הוטבעו למוות או הושלכו מן המינרטים אל מותם.

בארמונו של אברהם קלנדרוב בשכונה הרוסית של סמרקנד, שהפך למוזיאון, בעת סיורי במוזיאון שם בחנתי את הריהוט בביתו - פסנתר כנף וריהוט רוסי מן המאה ה-19 וצפיתי בתקרה ובקירות המרהיבים ביופיים. המלווה שלי הבחין בהתרגשות שלי ופלט כבדרך אגב: "גם אני יהודי". שאלתי לשמו. "שמי סאמאר א-דין אמינוב", ענה בקול חלש והסביר כי אביו יהודי וכי הוא בן למשפחה יהודית, שכפו עליה את האסלאם. אמו היא טג'יקית מוסלמית. שאלתי, מדוע הציג עצמו כיהודי, והוא השיב: "כך אני מרגיש מיום שעמדתי על דעתי". "תרצה לעלות לארץ ישראל?", שאלתי.

סאמאר א-דין אמינוב

צאצא ל'צ'לה' בסמרקנד

"למה שאעלה? כאן נולדתי, כאן ביתי...אני משתוקק ללמוד עברית וללמוד עוד על היהדות ועל ישראל".

חיבקתי את כתפו של הצעיר בעל העיניים היהודיות העגומות ואמרתי בעברית, מבלי שיבין מילה: "סאמאר א-דין אמינוב, אתה תינוק שנשבה. יש לך נשמה יהודית. איזה ניצוץ מהלך בתוכך ועדיין לא הצליח להעביר בכך את אש התמיד... ברוך משיב בנים לגבולם".

"מה אמרת?", שאל.

"בירכתי אותך ואת עצמי".

למי מן האנוסים שהייתה לו אפשרות לברוח מבוכרה, ברח כל עוד נפשו בו והגיע לסמרקנד שהייתה בשליטה רוסית. הכיבוש הרוסי של סמרקנד באמצע המאה ה-19 היה פתח הצלה ליהודים רבים מבוכרה שמצאו מקלט בסמרקנד, בטשקנט ובאזורים אחרים במרכז אסיה שהיו בשליטה רוסית. כאן יכלו לנהוג כיהודים ללא חשש.

משאת הנפש שלי לראות בנים אובדים אלה חוזרים לחיק עמם ומולדתם.

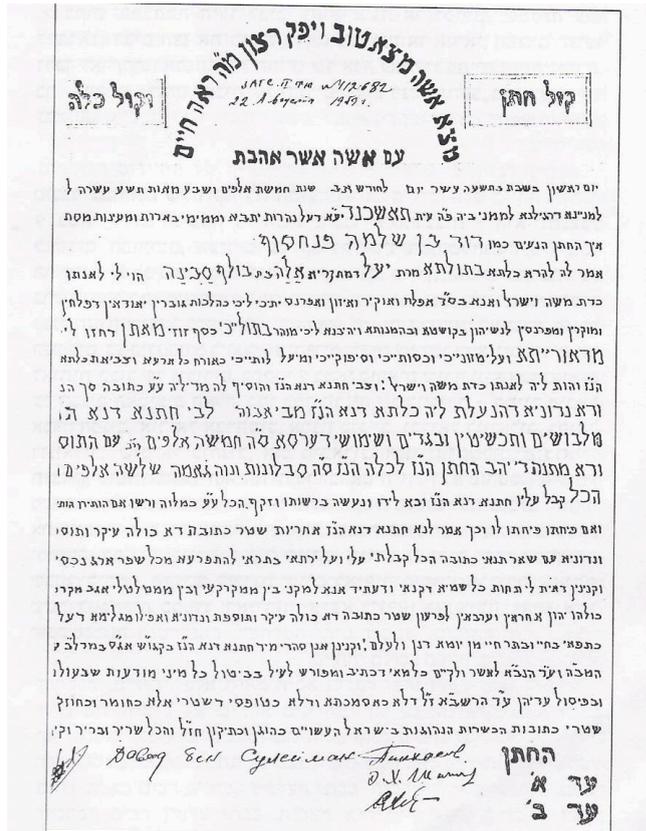
הכיבוש הצארי של מרכז אסיה – עושר וטמיעה בחברה הרוסית

יהודי בוכרה נחשבו לקהילה עשירה בעולם היהודי. הכיבוש הרוסי של מרכז אסיה והמהפכה התעשייתית הביאה לשגשוג קצר טווח. תפוקת הפלדה של רוסיה היתה מן הגדולות בעולם. רשת מסילות הברזל פתחו שווקים. יהודי בוכרה ניצלו את ההזדמנות שהתגלגלה לידם, הרבה מעבר לחלקם באוכלוסייה הכללית, בעיקר בייצור כותנה ובסחר בדים שהיו בשליטתם של יהודי בוכרה. האזרחות הרוסית שניתנה ליהודים בוכרים שיפרה את מצבם המשפטי. המובילים בהקמת חברות גדולות היו בני משפחות דוידוף, ועדיאייב ופותיליאחוף. התשלובת של נתן דוידוף בקוקנד כללה בשנת 1909 מכרה פחם, שש מנפטות כותנה, מפעל להפקת שמן מגרעיני כותנה, מפעל לעיבוד פקעות משי, טחנת קמח ו-2000 הקטר (20,000 דונם) שטחי מזרע של כותנה. משפחת ועדיאייב הצטיינה בסחר כותנה ובשיווקה. הם שיווקו 50%-40% של כל הכותנה של טורקיסטן. לאחים היו ערב מהפכה 30 מנפטות ו-5 מפעלים לייצור שמן כותנה. בשל מלחמת העולם הרבה מתוכניותיהם לא יצאו לפועל. רפאל פותיליאחוף הוזמן בשנת 1886 לקוקנד להיכנס לשותפות עם שלמה מוסאיוף, עד לשנת 1889 כששלמה מוסאיוף עלה לארץ. רפאל הקים 36 מנפטות כותנה ומפעלים לייצור שמן כותנה, מפעל לייצור סבון ומפעל סיגריות. בנוסף עסק בקידוחי נפט והיה בעל מכרה פחם. כדי לעמוד על היקפי הסחר נציין כי יהודי בוכרה קנו ברוסיה מדי שנה סחורות בשווי 30 מיליון רובל, בעיקר אריגים. ההתעשרות המהירה של מספר משפחות בוכריות הביאה לשינוי בהווי החיים המסורתי וגברה ככל שהמשפחה הייתה עשירה יותר. הם בנו בתים מפוארים ובנו את שכונת אוחצ'י בטשקנט (כיום ממול לאקדמיה החדשה למוסיקה). הם גם קנו ובנו בתים ברובע הרוסי של טשקנט, אך לשם שמירת הרכוש נישאו בתוך משפחה. הם התקרבו לחברה הרוסית ולחברה האשכנזית.

נתן דוידוף ובני ביתו בשנת 1916. ההשפעה הרוסית בולטת לעין והתרחקו מן החברה הבוכרית המסורתית, לרבות הלבוש המסורתי שהגברים בעיקר נטשו אותו לטובת הלבוש האירופי. בעוד שקומץ יהודים התעשרו, יהודים רבים ירדו מנכסיהם כשעברו מאמירות בוכרה לטורקסטן הרוסית ומצאו שהתיעוש דחק את המקצועות המסורתיים ואין להם עוד ביקושנתן דוידוף כותב בזכרונותיו: "מראשית שנת 1920 עד ינואר 1923 הרווחתי רק מעסקי הכותנה קרוב לשני מיליארד רובל. כשעזבתי את רוסיה השארתי אחרי הון בסך שני מיליארד מאה וחמישים מיליון רובל ונטלתי איתי מאה וחמישים אלף לירות שטרלינג. לא יכולתי לקחת איתי יותר כיון שיצאתי בחיפזון"³⁸.

³⁸ בן-דויד-יזמים כלכליים, עמ' 128.. אין ספק שהסכומים האדירים נובעים מירידת ערך הרובל, אבל עדיין מדובר במאות מיליוני דולרים שהיו בידי ונאלץ לוותר עליהם ולהציל את חייו.

כתובה על דף מחברת. החתן: דוד בן שלמה פנחסוף; הכלה: יעל-אלה בת בולף סבינה

משקנט, י"ט באב התשי"ט (23 באוגוסט 1959)

יהודים אשכנזים במרכז אסיה

בצד היהודים הבוכרים חיו במרכז אסיה יהודים אשכנזים שהיגרו בעיקר מרוסיה ומאוקראינה. בשנת 1939 נמנו באוזבקיסטן 50,800 יהודים ורק 21,000 מהם היו בוכרים. כל היתר היו אשכנזים. יש חשיבות למיפקד הזה משום שהוא קדם לתנועת העקורים שהגיעו לאזור לאחר שברחו מפני הקלגסים הנאציים. יהודים אשכנזים הגיעו למרכז אסיה בשני גלים: הגל הראשון היה בעקבות הכיבוש הצארי של מרכז אסיה. הפוטנציאל הכלכלי של האזור היה גדול במיוחד בתחומי הייבוא והייצוא. ייצאו לרוסיה כותנה, משי, פרוות קרקול, שטיחים ופירות יבשים וייבאו ריהוט רוסי, פרימוסים, כלי חרסינה, הלבשה אירופאית ועוד. הרוסים ניסו למנוע הגירת יהודים מתחומי רוסיה לאזור, למעט חיילים משוחררים ששירתו במרכז אסיה ונותרו לחיות במרכז אסיה. היהודים הבוכרים שהתעשרו מאוד בתקופה הזאת מהסחר עם רוסיה הצארית ראו בחדירת סוחרים אשכנזים פגיעה כלכלית. אחרים הצליחו להערים ולהשתקע באזור למרות ההתנגדות של השלטון הצארי. בארכיון של טשקנט יש למעלה מ-100,000 דוקומנטים שעוסקים ביהודים ובניסיונות ההגירה שלהם. הגל השני היה

גל עצום של עקורים יהודים ולא יהודים מרוסיה, מאוקראינה, בלרוס, הארצות הבלטיות ופולין בין השנים 1941-1943. רוסיה, שהייתה נתונה תחת הפצצות מסיביות של הגרמנים, מעבירה את כל תעשיית הנשק שלה לאזור, היא מעבירה את התעשייה הכבדה, מפעלי מטוסים. הוקמו בתי חולים לקליטת רכבות הפצועים שזרמו משדות הקטל לטשקנט. טשקנט זוכה לכינוי טשקנט עיר הלחם. מעשה בילד שאימו שוכבת על ערש דווי ורעבה ללחם. הוא עובר את שדות הקרב ובדרך לא דרך מגיע לטשקנט עיר הלחם כדי להביא לאימו לחם. הסיפור שזכה לרומן, להצגת תיאטרון ולסרט קולנוע מסתיים בצורה טראגית. הבן מגיע אל אימו ומוצא שהיא מתה. מי שהצליח להגיע והיה בעל יכולת נקלט בתעשייה שהתפתחה במקום. בשנים 1941-1943 הגיעו לאזור מאות אלפי יהודים. בשנת 1942 נסוג הגנרל הפולני אנדרס עם חילותיו לעבר ארץ ישראל, ביניהם היה חייל יהודי ידוע ושמו מנחם בגין. בדרכם הם מגיעים לעיירה קרמינה לא הרחק מבוכרה. מנחם בגין, שהוא וחבריו היו רעבים ללחם, הידפק על חנותו של יצחק ברוכוב תושב המקום וביקש בעברית: "לחם". ברוכוב השיב לבגין הנפעם בעברית תנ"כית. הקהילה הקטנה סיפקה לחיילים השבורים ורצוצים את כל מחסורם. הקהילה ששמעה לימים שבגין עמד בראש האצ"ל ואחר כך עמד כראש ממשלת ישראל, הייתה גאה מאוד בהישגיו. כשבגין נפטר אמרה הקהילה כולה 'קדיש' אחריו במשך כל שנת האבל. גם ילדי טהראן עבר באזור בדרכם לטהראן ולארץ ישראל.

מאות האלפים שהגיעו לאזור בימי המלחמה נעזרו מאוד ביהודים הבוכרים ובעם האוזבקי שעשה הכול כדי להקל על סבל העקורים. בין היהודים שהגיעו לאזור היו יהודים שהוגלו על-ידי הסובייטים בשנים 1939-1941 משטחי הכיבוש בפולין אל מחנות העבודה באורל ובסיביר בשל השתייכותם למעמדות ולמפלגות חשודים. בימי המלחמה הם שוחררו והועברו לאוזבקיסטן מבלי שהיה אפשרי לספק את כל הצרכים של הגל העצום שהגיע לאזור. היהודים הללו גרו באהלים. רבים מהם מתו מקור, מרעב וממגיפות שפשטו באזור. בבתי הקברות באזור יש אזורים גדולים של קברי ילדים. רק על קומץ מצבות מתוך האלפים יש איזכור של שם הנפטר. בטשקנט במיתחם 'דרוז'בה נרדוב' יש פסל המנציח את הנפח האוזבקי שירין מחמודוב – "יאנוש קורצ'ק" האוזבקי - שאימץ ילדי עקורים יתומים והביאם לביתו, לימדם מלאכה וקראו וכתוב והוא ואשתו דאגו לכל מחסורם של הילדים.

הצמא להשכלה ולהישגים אינטלקטואלים הביאה להתערותם המהירה של האשכנזים בחברה הרוסית. מהר מאוד הם הופיעו בזהות רוסית ואימצו אורח חיים רוסי. קירבתם לחברה הרוסית הביאה לנישואים מעורבים. כל אלה פתחו בפני היהודים את הקידום המהיר. הם כבשו עמדות בכירות באקדמיה, בהוראה, במחקר, ברפואה, בהנדסה, בכלכלה, בפרקליטות, במימשל, בצבא ובמשטרה גלויה והסמויה. יהודים עמדו בראש מפעלים תעשייתיים גדולים. העברת המפעלים הצבאיים והאזרחיים לאזור זה בימי המלחמה איפשרה ליהודים לנצל את מלוא הפוטנציאל שלהם ולהגיע להישגים.

נפטרים אשכנזים נקברו – איש איש לפי השקפת עולמו – בבית העלמין של המפלגה, בבתי קברות פרובוסלבים ובבתי עלמין יהודיים מיוחדים לאשכנזים. בעוד שהבוכרים הפכו את בתי העלמין שלהם לפנתאון מפואר, מצבות מפוארות, קברים נקיים ומצוחצחים, בתי הקברות האשכנזיים נותרו מוזנחים וללא יד מטפלת. היהודים הבוכרים הגיעו בהמוניהם לבית הקברות ביום תשעה באב, שבו צמו. הם הגיעו לבית הקברות עם דלי, סחבה ומטאטא וזר פרחים גדול. הם ניקו את הקבר וסביבתו, הניחו את זר הפרחים והתאבלו על נפש יקיריהם. בכל בתי הקברות הבוכרים יש אתרי הנצחה לאלפי הצעירים הבוכרים שגויסו לצבא האדום ונלחמו בכל חזיתות אירופה ועד לברלין הגיעו. מעטים חזרו חיים ונרדפו על ידי הסובייטים. אלפי צעירים מתוך קהילה שמנתה כ-20,000 נפש בלבד לא נודע מקום קבורתם. לא היה בית כמעט שלא איבד אב, אח או בן. דור שלם של נשים לא יכלו להקים בית ומשפחה. על קברי הוריהם חרטו גם את תמונת הבנים שנפלו לזיכרון עולם. יום הזיכרון לאותם גיבורים נערך בתשעה באב, בנאומים חוצבי להבות ובקריאה משירתו האלמותית של פושקין. טקס דומה נערך ביום 9 במאי – יום הניצחון הסובייטי על הפשיזם הנאצי. עדיין לא השכלנו להנציח את מלוא הגבורה היהודית במסגרת הצבא האדום.

במיפקד שנערך בשנת 1959 נמצאו באוזבקיסטן קרוב ל-100,000 יהודים. במיפקד בשנת 1989 נמצאו באזור 36,568 יהודים בוכרים. לפי הערכה אחרת חיו באותו זמן כ-45-40 אלף יהודים בוכרים ובמדינת ישראל כולל דור שלישי עוד כ-32 אלף יהודים. יהודים בוכרים חיו באותו זמן בארצות הברית, קנדה, צרפת, ארגנטינה ואוסטריה. באותו זמן חיו באוזבקיסטן עוד כ-60 אלף יהודים אשכנזים בעלי זכאות לעלייה.

שיעור הנישואים המעורבים בקרב היהודים הבוכרים באזור היה בשנת 1926 אפס אחוזים. בשנת 1962 הגיע מספרם של נישואים מעורבים בקרב הבוכרים ל-7.7%. ההתבוללות בקרב זכאי העלייה האשכנזים הגיעה בשנת 1926 ל-19.2% וב-1962 ל-33.7% - שיעור דומה בקרב שאר יהודי ברית המועצות לשעבר.

השפעת הרוסים באוזבקיסטן

מרכז אסיה נכבש על ידי הצאר הרוסי בשנות ה-60 של המאה ה-19. הרוסים ניצלו היטב את משאבי האזור וגם גרמו לבעיות אקולוגיות קשות בשל ייבוש הים

הארלי בשל משיכת יתר של מימי האמו-דאריה והסיר דאריה לצורך גידולי הכותנה. עם זאת

הרוסים גם תרמו לקידמה ופיתוח של האזורים הנחשלים עד אז. פיתוח בקנה מידה מצומצם אך רב-משמעות באזורים שלא ידעו טעמו של פיתוח. הרוסים גם השליטו חינוך אירופאי-רוסי במסגרת תוכנית הרוסיפיקציה של איזורי הכיבוש. נבנו מוסדות חינוך בכל הרמות לרבות אוניברסיטאות ומכוני לימוד אשר העניקו חינוך חינם בתחומי מדע ורפואה. פותחו התשתיות שכללו מסילות ברזל, כבישים וגשרים ובטשקנט נסללה רכבת תחתית מן היפות בעולם.

במלחמת העולם השנייה עבר האזור תהליך של תיעוש מזורז עקב העברה מסיבית של התעשייה הרוסית הכבדה והקלה מאזורים שהופצו על-ידי הגרמנים למרכז אסיה. התשתיות שהניחו הסובייטים במדינות מרכז אסיה הקלו על תהליך הניתוק מברית המועצות ליישות עצמאית. הניתוק הביא לבריחת מוחות של מהנדסים וטכנאי ייצור שהביאו להרס מפעלי התעשייה. גם מערכות החינוך והבריאות נפגעו קשה. מול הריבוי הטבעי הגדול באזור מערכת החינוך אינה יכולה לעמוד.

העצמאות של מדינות מרכז אסיה הביאו לתהליך של לאומיות ולאומנות. הלשון הרוסית ותרבותה נדחקו והדור הצעיר אינו שולט עוד בלשון הרוסית כפי ששלטו הוריו, אך הרוסית היא עדיין שפת הקשר בין הלאומים השונים באזור. הכתב הקירילי הומר בכתב לטיני טורקי. בתי האופרה ואולמות הקונצרטים מציגים עדיין רפרטואר רוסי ואירופי, אך מאזנים אותו במופעים ובמוסיקה לאומית מקומית.

יהודי בוכרה מוצאים מקלט

באפגניסטן ובאיראן

באוקטובר 1917 פרצה המהפכה הבולשביקית. תוך זמן קצר הגיעה לפתחם של יהודי בוכרה במרכז אסיה. בשנת 1920 נכבשה בוכרה על ידי הטטרים האדומים של הגנרל פרונוזה. האמיר הרודני האחרון של בוכרה עלים ה'אן נס לקאבול שבאפגניסטן עם חלק מנשותיו ורכושו ושומרי ראשו. בדרכם עברו בדושנבה שבטג'יקיסטן, השתלטו על בתי היהודים, בזו רכוש של יהודים ופגעו בהם פיזית. עד שחשו את פעמי הצבא האדום הדולק בעקבותיהם ומצאו מקלט באחד מארמונותיו של השאה האפגני בקאבול, שתרם עוד כמה נשים להרמונו של האמיר הבוכרי שמצא מקלט בארצו.

הבולשביקים השתלטו על בוכרה, סמרקנד, טשקנט וקוקנד ועשירי היהודים סולקו מארמונותיהם ורכושם הרב של היהודים הוחרם. יהודים הוצאו להורג ללא משפט, הושלכו לכלא או נשלחו למחנות עבודה בסיביר או בהרי אורל. היהודים ששלטו על מפעלי הכותנה, המנפטות, מכרות פחם ובארות נפט, יקבים ובתי עסק – יצאו נקיים מכל רכושם. בקוקנד, שבה הייתה קהילה עשירה, היו בבעלות יהודים שורה של סניפי בנקים³⁹.

שלטון האמיר האכזר הומר בשלטון של כנופיות רצחניות שנלחמו זו בזו והיהודים שילמו בחייהם של רבים מבני הקהילה. הפרשים הטטרים שרפו ישובים על תושביהם, אנסו ובזזו. ראשי הקהילה ביניהם אחיו של הרב הראשי, בני משפחת כהן רבין, הוצאו להורג. הארמון של האמיר – ה'ארק' – הופגז ושני שלישים ממנו נותרו חרבים עד עצם היום הזה. ה'פוא-י קלון', המינרט המסמל את בוכרה הופגז ונפגעו ולימים שוקם על-ידי הקומוניסטים.

³⁹ על עושרם של יהודים בוכרים, ראה בספרנו, עמ'.....

הדור היהודי הצעיר תלה תקוות במהפכה – השתחררות מעול השלטון הצארי ומרודנותו של אמיר בוכרה והשתחררות משליטתו של הכולונטר הכל יכול, שגבה מיסים והטיל עונשים. נבחרו במקומו אגודות יהודיות שעד מהרה היו חלק מן המפלגה הקומוניסטית.

עד לגירושו של טרוצקי מן המפלגה נהנתה ברית המועצות משנים של שפע כלכלי, פיתוח ושגשוג של מסחר, שנוהל בידי סוחרים פרטיים. גם הבנקים פעלו כסדרם. מקורו של השפע היה בתוכנית הכלכלית של לנין, שנודעה בשם NAP, Novaya Ekonomicheskaya Politika. עוד בשנת 1924 הוענקו ליהודים רשיונות מסחר לאנשים פרטיים. בתקופה זו הצליחה ברית המועצות באמצעות המדיניות הליברלית כלפי האיכרים, הסוחרים והתעשיינים הקטנים להחזיר את המשק לרמת הייצור מלפני מלחמת העולם הראשונה והמהפכה. הביטול הטוטלי של התוכנית הליברלית חשפה את כל הרכוש היהודי. רכוש בעל ערך הוחרם, הוטלו מסים כבדים ונאסר הסחר הפרטי. יהודים הושלכו לכלא בעוון עבירות כלכליות. הולאמו מפעלי תעשייה יהודיים לכותנה, לשמנים, לספירט ולסבון וכן חנויות ובתי מלון גדולים, שהיו בבעלות יהודית. בחיפושים שנעשו מבית לבית נתגלו ונלקחו מטבעות זהב, תכשיטים, מלבושים יקרים, שטיחים בעלי ערך, בדים ותשמישי קדושה.

עם המהפכה הבולשביקית והתבצרותו של השלטון הסובייטי במרכז אסיה, בא הקץ לקיומה של השכבה האמידה בחברה היהודית הבוכרית שהואשמה בהתעסקות בפרנסות נצלניות. זכויותיהם נשללו ועל בעלי מלאכה הוטלו מסים כבדים. מחוסר ברירה נאלצו יהודים רבים לעבוד במפעלים ממשלתיים. רבים מן היהודים שנושלו מפרנסותיהם חיסלו את שארית רכושם והיו שנתרו רעבים ללחם וגוועו ברעב ובוקר. מדי בוקר נערך איסוף של גוויות מהרחובות. מצב זה נמשך בין השנים 1930-1934. כ-380 יהודים מצאו את מותם מרעב וממגיפות. עשרות מתו מדי יום. בשנת 1931 פתחו השלטונות חנויות בשם 'תוגרסין', שבהם מסרו היהודים את תכשיטיהם ובתמורה קיבלו תלושי מזון. המזון נמכר בשוק השחור שפרח באותם ימים. הפגיעה ביהודים הייתה גם בתחום הרוח והדת. יהודים שהזדהו עם האידיאולוגיה הקומוניסטית הטיפו בבתי כנסת את משנתם המרקסיסטית והפעילו לחץ על הקהילה להצטרף. למעט בית כנסת אחד או שניים, כל השאר נסגרו והפכו למועדונים של המפלגה. החינוך הדתי ירד למחתרת⁴⁰ תקוותם היחידה הייתה בריחה מברית המועצות דרך הגבול הדרומי שהוביל לאיראן ולאפגניסטן. היהודים שפעלו במסגרת התוכנית הכלכלית החדשה נאלצו לברוח על נפשם ולהגן על רכושם על-ידי גניבת הגבול לאיראן ולאפגניסטן⁴¹.

⁴⁰ ראה פוזיילוב-מבוכארה לירושלים, עמ' 252-253.

⁴¹ Service, Robert A *History of Twentieth-Century Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press, (1997). pp. 124-5. ההחלטה על ה-NEP – המדיניות הכלכלית החדשה (Новая экономическая политика) התקבלה ב-21 במארס 1921 בוועידה העשירית של המפלגה הקומוניסטית הכל-רוסית. הממשלה איפשרה ליזמות ציבורית מסוימת להתקיים לצד התעשייה המולאמת בשנות ה-20. לתקופה קצרה הייתה ליהודים פריחה כלכלית, אולם בשנת 1928 ביטל סטלין את ה-NEP והנהיג מדיניות כלכלית נוקשה, שנקראה 'תוכנית החומש הראשונה לבניית כלכלה סוציאליסטית'. המדינה השתלטה על התעשייה והמסחר והלאימה את רכוש האיכרים. כל רכוש שנחשף במהלך ה-NEP היה מיועד להחרמה. רעב כבד והגליות לגולאגים גבו חייהם של עשרות מיליונים.

החל בשנת 1932 הוקמו כ-15 קולחוזים יהודיים ובהם כ-3,000 נפש. הכישלון היה טוטלי והיהודים לא נקלטו בקולחוזים. השלטונות הקומוניסטים פעלו במרץ נגד החיים הדתיים של הקהילה, בתי כנסת נסגרו ורק קומץ של זקנים הקפידו על שמירת השבת, תפילה במניין ואכילת מזון כשר. אנטישמיות ועלילות דם היו לחם חוקם של היהודים. המנהיגים הדתיים הוגלו לסיביר, המשטר החדש הכיר בשלב הראשון בלשון העברית כלשון התרבות של היהודים, אך עד מהרה חזרו בהם ומחקו את הכתב העברי ובמקומו נכנס קודם הכתב הלטיני ובהוראת סטלין הוסב לקירילית.

בראשית השלטון הקומוניסטי אפשרו השלטונות לבעלי דרכונים זרים לעבור לארצות המוצא שלהם. איראנים יכלו לחזור לאיראן, אפגנים לאפגניסטאן ובעלי דרכון עות'מאני מלפני מלחמת העולם הראשונה יכלו לחזור לארץ ישראל. גם הבריטים פתחו להם את שערי הארץ במסגרת הקריטריונים של ממשלת בריטניה. הם יצאו לדרך במסעות שארכו עד שנתיים ימים. תעשייה רבת היקף של זיופי דרכונים פעלה בברית המועצות. זייפנים עבדו בקונסוליות ומחוצה להן. הזיוף היה לרוב חובבני ביותר. במקרה אחד לרווק צעיר, הדביקו את השם מוחמד כהן, הצמידו לו ארבע נשים כדת וכדין האסלאם ועוד תריסר ילדים. כולם על אותו דרכון של הרווק. תמורת שלמונים קיבלו יהודים דרכונים ואשרות אפגניים, פרסיים וטורקיים. אחד מספקי הדרכונים האפגניים היה שמואל שבתאי דדש, שעבד בקונסוליה האפגנית ותיווך בין הקונסול האפגני לבין יהודים שביקשו לצאת מברית המועצות. באותו זמן הוא פעל גם כסוכן קומוניסטי. מעקב של סוכנים נאציים עלה על עקבותיו בזמן ביקורו באפגניסטן בשנת 1933 כשביקש לשאת לאישה את ארוסתו והוא הושלך לכלא האפגני ל-15 שנים, עד לאחר הקמת המדינה וחילוץ בעזרת פטרון יהודי המזרח יצחק בן צבי ז"ל.

הבריחה אל מעבר למסך הברזל

בטרם הוצב מסך הברזל התחילה בשנים 1919-1928 בריחה המונית של יהודים מסמרקנד ומטשקנט הצאריות. לפני שהצבא האדום הגיע לבוכארה יהודים עברו קודם לאמירות בוכרה ומשם גנבו את הגבול לאיראן ולאפגניסטן. תנועת הבריחה גברה ככל שהצבא האדום התקרב לבוכרה. השמועות על הפוגרום שעשו הכובשים בקהילות היהודיות רק האיצו ביהודים לברוח דרך מעברי הרים ומדבריות לאיראן ולאפגניסטן, שממנה, כעבור זמן המשיכו להודו, לאיראן, עיראק, סוריה, לבנון וארץ ישראל.

הסכנות שארבו לפליטים היו רבות – חיל הספר האפגני החרימ את רכושם של הפליטים שנתפסו וריחפה עליהם סכנת גירוש חזרה אל תוך תחומי ברית המועצות. המגורשים מאפגניסטן הושלכו לכלא סובייטי וחלקם מצאו את עצמם במחנות עבודה בסיביר ובהרי אורל. המעבר באזור מדברי צחיח וללא מים, שנשלט על ידי שבטים פראיים, לא הבטיח ביטחון לפליטים בדרך מנוסתם.

בשנים 1924-1935 גנבו את הגבול כ-4,000 נפש. מורי הדרך היו מוסלמים שהבריחו סחורות מאיראן ומאפגניסטן אל תוך תחומי ברית המועצות ובדרכם חזרה לארצם הובילו את הפליטים אל מקומות מקלט באיראן ובאפגניסטן⁴².

יהודים עזבו את ברית המועצות בשלוש דרכים:

נתיב הבריחה הראשון: יצאו מסמרקנד, שבה היה ריכוז גדול של בורחים. עברו לאשחבאד, בירת טורקמניה ומשם יצאו בקבוצות קטנות אל עבר המדבר ומורי הדרך הביאו אותם למשהד באיראן. סיפר לנו מפי משפחתו אחד העולים, אפרים אבן, שהיה תינוק באותם ימים והגיע יחד עם הוריו ודודו. לאחר שהקבוצה הגיעה ליעדה בשלום הייתה מוסרת סיסמה למורה הדרך. הוא היה אומר אותה בסמרקנד ומקבל בתמורה את שכרו. סיפרו גם שנהגו לתת בידי מורה הדרך מסמך חצוי ולאחר שהגיעו ליעדם הוא קיבל את המחצית השנייה התואמת ובתמורה למסמך השלם קיבל את שכרו בנקודת המוצא לאחר שהפליטים הגיעו ליעדם מבלי שיאונה להם רע על ידי מורה הדרך עצמו.

למרות הסכנה הכרוכה בכך, אנוסי משהד באיראן קיבלו במאור פנים את הפליטים הבוכרים וסייעו להם להמשיך בדרכם בקבוצות קטנות עד לטהראן, שם קיבלו סרטיפיקטים שאפשרו להם להיכנס לתחומי ארץ ישראל. מטהראן המשיכו לבגדאד, משם לחלב שבסוריה וממנה עברו לדרום סוריה וחצו את הגבול בעזרת מורי דרך סמוך לראש פינה. קשאני סיפר על שיירה מאפגניסטן שהגיעה סמוך למשטרת ראש פינה וראו שם שלט שעליו כתוב 'כניסה', שפירושו בפרסית-יהודית 'בית כנסת'. הפליטים נכנסו ישר ללוע הארי. הגברים נשלחו לכלא עכו, הנשים הועברו לבתי מעצר והילדים לבתי ספר לנערים עבריינים באזור שכם.

נתיב הבריחה השני: עבר מסמרקנד אל עבר הגבול האפגאני. הם נעזרו במורי דרך אוזבקים שהעבירו אותם תמורת תשלום נאות לבאלך או להראת. לאחר מסכת תלאות ארוכה באפגניסטן הגיעו בסופו של דבר לטהראן, קיבלו סרטיפיקטים ועלו לארץ. המסלול האפגני היה מסוכן יותר ורבים לא הצליחו לגנוב את הגבול. יש לשער כי רק שליש מתוך כ-4,500 (1,500) הצליחו במשימתם מבלי שנתפסו. רובם של אלה שנתפסו גורשו אל מעבר לגבול, שם נעצרו. חלקם נשלחו לסיביר או לבתי כלא אחרים⁴³. התנועה הרבה של בורחים באזור הגבול החריפה את סכנת ההסגרה של היהודים. השלטונות הסובייטים שתלו סוכנים בקבוצות השונות וכשאלה הגיעו קרוב לגבול ניתן אות מיוחד והם נפלו ברשת שומרי הגבול הסובייטים.

הנתיב השלישי: היה לכאורה חוקי. יהודים ולא יהודים (ממתנגדי המשטר הקומוניסטי) השתמשו בדרכונים מזויפים שהעניקו, תמורת שלמונים, הקונסוליות של איראן, אפגניסטן

⁴² ראה זנ"ד-בוכרה, עמ' 151-152; קשאני-בוכרה, עמ' 34-37; בן-צבי-נדחי ישראל, עמ' 9-118
⁴³ תיאור מפורט ראה אצל מישאל-אפגניסטן, עמ' 68-118 וכן רבין-זרח כוכב מיעקב, ריא-רכ, שבו מובא סיפור עלייתו הרב חזקיה הכהן רבין, שבכל מקום שהגיע הקים בתי דין לצורך מתן גיטין והתרת עגונות.

וטורקיה. בעלי הדרכונים שייחסו להם אזרחות באותן ארצות איפשרה לפליטים לעבור במעברי גבול מוכרים כביכול לארצות המוצא שלהם⁴⁴. רבים מאלה שנטשו את ברית המועצות הותירו אחריהם הורים, אחים ואחיות, נשים וילדים וכן רכוש. הנתק נמשך קרוב ל-40 שנה עד שנפתחו השערים ואוחדו המשפחות. חלק מהם נשאו בארץ נשים חדשות והקימו משפחות. הילדים לא תמיד ידעו כי יש להם אחים ואחיות מאם אחרת. הרב חזקיה הכהן רבין פעל רבות למען התרת עגונות גם לאחר עלותו לארץ.

הפליטים הבוכרים באפגניסטן

המברייחים הובילו את הפליטים עד לכפר האפגני הקרוב ומכאן ואילך הותירו אותם לחסדיהם של הכפריים האפגניים. האפגאנים זיהו מיד את יהודי בוכרה שהיו שונים במראה שלהם מהאפגניים. הם היו מגולחי זקן ולבושם היה שונה לחלוטין. הכפריים היו מוכנים להושיט עזרה רק תמורת תשלום. הם גבו תשלום גם בעבור הלחם והתה. הפליטים לנו תחת כיפת השמים בקור המקפיא. ישראל מישאל, שעמד בראש הקהילות של צפון אפגניסטן וישב במאזאר-י שאריף סיפר בזכרונותיו:

חודש אלול. קבוצת הפליטים [הבוכרים] קמה כמנהגה ואמרה סליחות. לרוע המזל הם התפללו בקרבת מחנה צבאי והם נעצרו ונלקחו למשטרה. תקופה זאת הייתה לאחר חילופי השלטון ועמדה בסימן של פחד וייסורים. עיתונים לא יצאו לאור, הרדיו לא פעל כסדרו ורבים לא ידעו כי ראש הממשלה [האשים ח'אן] חתם על הסכם [עם הסוכנים הנאצים באפגניסטן], שלפיו לא תהיה תנועה כלשהי בגבול רוסיה, מחשש הברחות ומרגלים. מה פלא אפוא, שהשלטונות חשדו בפליטים אומללים אלה שהם מרגלים⁴⁵.

בהמשך זיכרונותיו מספר מישאל על תחינתו בפני המושל האפגאני לבל יגורשו חזרה לברית המועצות בשל סכנת המוות המרחפת עליהם. המושל ניאות לבקשה ותמורת שלמונים הנפיק להם דרכונים והשאיר אותם באפגניסטן. לפי הצעתו החליפו הבוכרים את בגדיהם הבוכרים לבגדים אפגניים והגברים גידלו זקנים ומצאו מקלט זמני בבית הכנסת. הקהילה האפגנית ובעיקר עשירי העדה נערכו לסייע לפליטים הבוכרים. על הסוחרים היהודים הוטלו מסים על העברת סחורות מאזור לאזור. הכסף שנגבה הועבר לידי פרנסי הקהילה שדאגו למחסורם של הפליטים. נמצאו להם מקומות תעסוקה כמלמדי תינוקות, שוחטים, חזנים וקיבלו סיוע לפתוח חנויות או לעסוק ברוכלות. התארגנותם המוצלחת וקליטתם בסיוע הקהילה נתנה את האות להגירה של פליטים בוכרים נוספים דרך אפגניסטן. במקביל לסיוע שהוגש לפליטים הוכנו

⁴⁴ שמואל שבתאי דדאש, צעיר אפגני שהרוסים השתמשו בו כסוכן, נידון לאחר שובו לאפגניסטן לחמש-עשרה שנות מאסר בכלא האפגני האכזר בעוון סיוע לפליטים בהוצאת דרכונים אפגניים בהיותו עובד של הקונסוליה האפגנית במרכז אסיה. ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 246-250.

⁴⁵ מישאל-אפגניסטן, עמ' 69.

להם דרכונים מזויפים וישראל מישאל השיג אשרות מעבר לפליטים לאיראן, כדי שיקבלו שם סרטיפיקטים ויעלו לארץ ישראל.

וכך כותב מישאל:

מבלי לאבד זמן, ארגנתי את הפליטים, ריכזתי השמות וסידרנו ויזות בקונסוליה האיראנית. אלה שהיו מחוסרי אמצעים קיבלו צידה לדרך מהקהילה. דאגנו למורי דרך, וכתבנו לקהילה בעיר הראת לעזור להם ככל הנדרש עד שיגיעו לעיר משהד ומשם לטהראן. בעת ובעונה אחת כתבתי לוועד העדה הבוכרית בירושלים וסיפרתי על הפליטים וביקשתי שיהיו ערים לגורלם. ביום ט"ו בשבט הגיע לידי מכתב תשובה המאשר את הגעתה של הקבוצה הראשונה לירושלים⁴⁶.

עד מהרה התברר לשלטונות המנדט בארץ כי הדרכונים האפגניים בהם צויזו הפליטים היו מזויפים. נראה שהזיוף נעשה בצורה חובבנית למדי. מישאל עומד בהרחבה בספרו על פרשת המעצרים ובין השאר מביא את פרשת מעצרו של מולא חזקיה הכהן, מרבני הדגולים של יהדות בוכרה, שנעצר על ידי חיל הספר האפגאני. רק לאחר תשלום שלמונים חולץ והגיע לירושלים בדרכון מזויף. מירושלים שיגר ברכת כהן למחלציו באפגניסטן במילים אלו: "לכבוד נשיא הקהילה במאזאר-י-שארף, ישראל בן מישאל, ישמרהו צור ויחייהו. זכיתי להתפלל בהר הבית כהבטחת אליהו [הנביא] ובזכותך. יהי רצון שברכת כהנים תהא תלויה מעל ראשך ותזכה לעלות לירושלים בשמחה ובאושר. מוקירך הרב חזקיה הכהן"⁴⁷.

בעקבותיו נאסרו פליטים נוספים ואלו נפלו למעמסה על קופתה הריקה של הקהילה באפגניסטן ובנוסף עוררו גל של אנטישמיות נגד היהודים. על מעצרה של קבוצה בת ארבעים נפש, שנכלאה במצודת אנדכ'וי ועל שחרורה תמורת שלמונים, מוסיף ומספר מישאל: משהגענו למבצר, התברר כי האומללים ישנים וכי סובלים הם מעייפות ומת-תזונה. אחדים היו חולים ובהעדר תרופות נרדמו מחמת התשישות. הערתי אותם וביקשתי להצטרף אלי ולהיות תחת חסותי. הפליטים שידעו סבל לא האמינו לי וחשדו בי שאני מרגל רוסי החפץ להחזירם לרוסיה. רק לאחר שהזכרתי שמותיהם של פליטים וסיפרתי על רבם מולא חזקיה וציטטתי פסוקים מכתבי הקודש, רק אז נחה דעתם⁴⁸.

בין הפעילים להצלתם של הפליטים ומניעת גירושם היה העסקן עמנואל פילוסוף⁴⁹, שהגיע שנה קודם לאפגניסטן. במשך השנה הזאת התבסס מבחינה כלכלית ומעמדו החברתי התחזק. הוא מספר בזיכרונותיו על חבורה בת שלוש עשרה נפשות, שנתפסה בעיר מזאר-י-שארף

⁴⁶ מישאל-אפגניסטן, עמ' 71.

⁴⁷ מישאל-אפגניסטן, עמ' 91-92; רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' רט.

⁴⁸ מישאל-אפגניסטן, עמ' 109.

⁴⁹ ראה תיאורי עמנואל על עזרתם של יהודי אפגניסטן ליהודי בוכרה; עמנואל-אפגניסטן, עמ' 58 (באומו של עמנואל בקונגרס הציוני הי"ט בלוצרן); מישאל-אפגניסטן, עמ' 113-114; יהושע-גזרות עמ' 85 (הערה 8).

וביקשו להחזירם לתחומי ברית המועצות. פילוסוף אזור אומץ לב ובעצם יום השבת פנה למושל העיר וביקש רחמים:

נפילתי לרגליו בתחנונים ואמרתי בבכי ויללה: 'אדוני השר! אלה באו לחסות בצל כנפי המאמינים לאלוהי השמים והארץ, מאימת הכופרים [הקומוניסטים] במשה, במוחמד ובכל הנביאים. חלילה לכם לשלחם בחזרה אל תחומי הרשע והזדון. הרי המה עלולים ליהרג על הגבול וילכו לאבדון בלי זכר וכבוד' השר הטוב נכנע לדבריי והוציאם לחופשי⁵⁰.

קבוצת הפליטים הבוכרים כללה בתוכה בין השאר גם יהודים משהדים ויהודים אפגניים שעסקו בבוכרה במסחר ונתקעו שם מאז המהפכה. שובם של הפליטים האלה לתחומי משהד פירושו, למרבה האירוניה, היה שעליהם לחזור ולהיות אנוסים בקרב השיעים האיראנים, לאחר שכבר שבו ליהדות שלימה בתחומי אמירות בוכרה. בין הפליטים היו גם בעלי הון שהיו צריכים להגן על הרכוש שאותו ניסו להבריח יחד אתם למשהד.

עיתון 'דבר' מיולי 1935 מביא ידיעות על יהודי בוכרה שעשו דרכם לאפגניסטן ואיראן. בין השאר נאמר שם כי חלפו שנתיים מאז החמירו הרדיפות נגד יהודי בוכרה: סוחרים אמידים ליעבר, ציונים, נאלצו לנוס ולמצוא מקלט לילה בארצות השכנות עד לעלייתם לארץ ישראל.

1,500 פליטים בוכרים עברו את נתיב הייסורים באפגניסטן. רבים מהם נעזרו בסיוע שהגישו להם יהודי אפגניסטן ויהודים בוכרים שהגיעו לאפגניסטן בתקופות קודמות. עזרה לפליטים הגישה גם 'חברת יהודי בוכרה בלונדון' שהקדישה סך 400 לירות מנדטוריות למטרה זאת. מי שלא הצליח לגנוב את הגבול ולעבור את מסך הברזל נותר בברית המועצות עד לפתיחת השערים בשנת 1971. עד שנת 1981 עלו 16,666 יהודים לארץ. חלקם מצאו את דרכם לארצות הברית.

מעדויות שגבינו נמצא כי בואם של יהודי בוכרה לאפגניסטן חולל מהפכה חברתית ותרבותית בחייהם של יהודי אפגניסטן. בוכרים ואפגנים התחתנו ביניהם, ומנהגים נחשלים שרווחו בקרב יהודי אפגניסטן נעלמו, כמו אירוסי תינוקות. יתר על כן, הצעירים והצעירות יכלו לבחור לעצמם את בני הזוג שאהבה נפשם מבלי שנכפו על ידי המשפחה.

ראובן קשאני סיפר כי קרוב משפחתו חג'י משה אהרון היה יהודי אפגני עשיר בעיר קאבול, שסחר בפרוות קאראקול עם אירופה. הוא נטל תחת חסותו את פליטי בוכרה ומתוך הזדהות עם הפליטים הוא נשא את אחת מבנות העדה הבוכרית כאשתו הרביעית. מדי שבת רב העדה הבוכרית נשא דרשה על פרשת השבוע והיהודים האפגנים התענגו על דברי התורה שלו. בתום הדרשה נהג חג'י משה להגיש לרב הדרשן שי מיוחד – פעם גלימה מפוארת ופעם מצנפת פרווה יקרת ערך וכיוצא באלה מתנות⁵¹.

⁵⁰ ראה תיאורי עמנואל, עמ' 62.
⁵¹ קשאני-ראיון; שבתאי-ראיון.

הפעילות הנאצית באפגניסטן ויהודי בוכרה

מיקומה של אפגניסטן בין הודו בשליטה בריטית לבין ברית המועצות מצפונה עורר עניין גלובלי אצל הגרמנים בכלל ואצל הנאצים בפרט⁵². כשם שלארץ ישראל הגיעו הטמפלרים מתוך מגמות דתיות, בימי הרייך השני הגיעו גרמנים לאפגניסטן מתוך מניעים הומניים כביכול והקימו בשנת 1924 באפגניסטן מוסדות חינוך בהם למדו כ-400 אפגנים. גם הוקמו שני בתי חולים בניהול גרמני, שבהם לימדו והכשירו צעירים בלשון הגרמנית. ככל שהתקדמו, הצעירים האפגנים נשלחו ללמוד בגרמניה שם גם קיבלו הכשרה מקצועית ולצידה הכשרה אידיאולוגית. חברת 'היונקרים הגרמנים' פתחה קו תעופה לאורך מדינות הציר מגרמניה לאפגניסטן. הפעילות הלכה והתגברה בימי ברפובליקה של ויימר והגיעה לשיאה עם עליית הנאצים בשנת 1933. הטיפול הגרמני המעמיק הביא לכך שקם דור של משכילים שקיבלו את הכשרתם במוסדות גרמניים באפגניסטן ובגרמניה עצמה. עם עליית הנאצים הם אימצו לעצמם אוריינטציה נאצית והם היו עושי דבריה של המפלגה הנאצית. הגרמנים טיפחו ועודדו את ה'ג'יהאד' (מלחמת מצווה) מצד העולם המוסלמי נגד צרפת ואנגליה. הם חלמו על אימפריה שתכלול את אפריקה המזרחית והמערבית, חופי ים סוף, קווקז, איראן, אפגניסטן אסיה המרכזית והודו. בשיטתיות אופיינית חדרו הגרמנים ובעקבותיהם הנאצים לכל תחומי החיים: ברפואה, בפיתוח, בחינוך, בכלכלה, בביטחון הפנימי ובביטחון חוץ. הגרמנים היו הרוח החיה מאחורי כל החלטה ומצאו באפגנים את עושי דבריהם הנאמנים. הסיסמה הגרמנית שהובילה את הפעילות הייתה 'גרמניה המחודשת מושיטה עזרה למזרח המתחדש'. מובילי המגמה הפרו-נאצית היו המלך הצעיר בן ה-19 מוחמד זאהיר ח'אן, שעמד בצילו של ראש הממשלה הפרו-נאצי מוחמד ח'אן והיה עושה דברו. פאיז מוחמד ח'אן, בוגר בתי ספר גרמניים ונאציים באפגניסטן ובגרמניה, נתמנה לשר החוץ. כר נרחב לפעולתם מצאו הנאצים באיראן ובאפגניסטן. 300 סוכנים בעלי הכשרה במקצועות שונים הובילו את המדיניות החתרנית הנאצית. הם נעזרו בתוהו ובוהו הפוליטי ששרר באיראן ובאפגניסטן ובהעדר שלטון מרכזי שיכול להחיל את מלוא כוחו על השבטים ובהיעדר תחבורה מסודרת ודרכי גישה, כל אלה אפשרו למאות סוכנים נאציים שהתאסלמו בטקס רב רושם בברלין, למדו את שפות האזור ובצד מקצועותיהם השונים הם גם הוכשרו כסוכנים חתרניים. הם הצליחו לשלם לראשי שבטים ולסכסך בין שבט לשבט. סוכנים נאציים פוצצו בארות נפט בשליטה בריטית והצליחו לגייס כ-6,000 לוחמים משבטי וזיריסתן שפשטו בדרום ובמזרח על הגבול עם הודו (כיום פקיסטאן). במקביל יזמו חזירות של הרס וחורבן בצפון לתוך תחומי ברית המועצות. בריטניה וברית המועצות עמדו מול גלי טרור קשים מתחומי אפגניסטן והם נאלצו להעביר גייסות מאירופה אל הגבול עם אפגניסטן

⁵² על הפעילות הנאצית באפגניסטן ועל החתרנות שלה בין השנים 1933-1941 ועל הניסיון לפגוע ביהודים הן על-ידי פגיעה בפרנסתם והן על-ידי ריכוזם בכמה ערי מפתח והן ימי הרעב והמחסור, ראה המקורות המובאים בספרי יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 189-238.

ובדרך זו להקל על הצבא הנאצי באירופה. הנאצים לא התכוונו לכבוש אזורים מרוחקים אלו, אבל ביקשו למשוך משם חומרי גלם, נפט ומחצבים ולרתק כוחות רוסיים ובריטיים בגבולות עם אפגניסטן.

עבד אל מג'יד היה האיש החזק בממשל האפגני ונאמן הנאצים הוא שיישם את הדוקטרינה הנאצית שביקשה לפגוע ביהודים, שהיו גורם שולי בתוך המכלול הגלובלי של עיסוקי הסוכנים הנאציים. שיטת הרדיפה והפגיעה ביהודים באפגניסטן תאמה את שיטות הנאצים כלפי היהודים באירופה בשלביה המוקדמים: בשלב ראשון נגזרו גזרות כלכליות ונישלו את היהודים מפרנסותיהם, בשלב שני נותקו היהודים ממקומות מושבם ורוכזו בכמה ערי מפתח, שהבטיחו לנאצים שליטה מוחלטת על היהודים. השלב האחרון היה הפתרון הסופי: מחנות עבודה ומחנות השמדה. הנאצים ועושי דבריהם הצליחו באפגניסטן לנשל יהודים מפרנסותיהם ולרכוז בכמה ערים גדולות. ההשמדה הטוטלית לא בוצעה, אך היהודים היו קורבנות של פגיעה מכוונת.

בדומה לשיטות הטיפול באירופה, שבהם הנאצים נישלו את היהודים בראש וראשונה מפרנסותיהם, לאחר מכן ריכזו את היהודים בכמה נקודות מפתח והשלב האחרון באירופה היו מחנות הריכוז וההשמדה. למעט ההשמדה הפיזית של כלל היהודים הצליחו הנאצים ועושי דבריהם בממשל האפגני לפגוע בפרנסות היהודים, להרחיק אותם מערי הגבול למקומות ריכוז מתוך מגמה לפגוע בהם פיזית בבוא הזמן.

יהודי אפגניסטן היו סוחרים בכל דרגות המסחר החל ממסחר ברמה בינלאומית חובקת עולם ועד למוכרי גפרורים דלים. פגיעה בפרנסתם כסוחרים משמעה היה מכת מוות ליהודים. בתזכיר שכותב הוועד הירושלמי ביום 24.4.1935 לסוכנות היהודית, בחתימתם של דניאל גול ומרדכי שאולוף, בעקבות איגרות ושמועות קשות שזרמו מאפגניסטן: "אנו מרגישים כי ישנם מדריכים מיוחדים ומסיתים מתוך תומכי היטלר אשר משפיעים על שרי מדינת אפגניסטן לרדוף את היהודים". 'די צייט' הלונדוני כותב ביום 6.9.1935: "ממש לא יאומן כי יסופר כי יתכן הדבר בזמננו. הפורענויות של יהודי גרמניה עומדים בצל לעומת המעשים הברברים המתרחשים באפגניסטן"⁵³.

הסוכנים הנאצים ראו בפליטים הבוכרים, שגנבו את הגבול מברית המועצות, מרגלים וחתרנים ונוכחותם בערי הגבול היוותה מבחינתם סכנה לאינטרסים שלהם באזור. מתזכיר שפורסם בירושלים ביום 22 באפריל 1935 נאמר כי היהודים גורשו מהערים מיימנה, אנדכו'י, שיבארגאן, אקצ'ה, מאזאר-י שארף, באלך ובעוד ערים. בצו הגירוש נאמר כי יהודים רשאים להתגורר רק בעיר הולדתם בלבד. מאות הוגלו מעיר לעיר מבלי שיכלו לבטל את הגזירה. הם לא יכלו לחלץ או לממש את רכושם וחזרו לערי הולדתם בחוסר כול. הגירוש בוצע בעיצומו של החורף ורבים חלו ומתו בדרכים המכוסות שלג כבד. האשים ח'אן

⁵³ הדברים נכתבו לפני השמדת יהודים באירופה..

הפרו נאצי הסביר כי היהודים חשודים בשיתוף פעולה ובריגול לטובת האנגלים והרוסים ועל כן גורשו מאזורי הגבול. הם הזכירו כי שר החוץ הרוסי ליטבינוב והקונסול הרוסי במאזאר-י שאריף הם ממוצא יהודי. בשיחה בארבע עיניים הסביר שר הפנים האפגני: 'אין פלא שחושדים בכם היהודים. שר החוץ הרוסי הוא ליטבינוב היהודי. הקונסול הרוסי במאזאר-י שאריף הוא יהודי הגר ליד בית הכנסת שלכם. כל הסוחרים היהודים בשירות הריגול הבריטי... ראש הממשלה האשים ח'אן אינו רוצה לראות ריכוזים של יהודים בסמוך לגבול הרוסי. יעקב פנחסוף, שהיה בא כוח של חברה בריטית באפגניסטן העוסקת ביצוא של פרוות קראקול הושלך לכלא האפגני באשמת ריגול לטובת בריטניה. השגריר הבריטי דיווח על כך לשלטונות בהודו ולמזכירות ממשלת המנדט בארץ ישראל ביום 11.7.1933.

לאחר גזירת הגירוש באה גזירה קשה שבעתיים – על היהודים נאסר לעסוק בייבוא ובייצוא. היהודים למרות מנינם המצומצם החזיקו בידם כ-80% מהסחר הבינלאומי במדינה. כל מי שניסה למחות על כך הושלך לכלא. מגורשים מערי המסחר שבמקורם היו מבאלך, שבו לגטו בעירם וניסו לשקם את עצמם מחדש. עד מהרה התברר להם כי התכנון החדש של באלך שנעשה על ידי הגרמנים עבר בתחומי הגטו היהודי ובתי היהודים נהרסו ועליהם נסללו כבישים. מאה משפחות פונו מבתיהם והם נאלצו לחיות תחת כיפת השמים וללא פתרון דיוור חלופי. מול טענות היהודים שילדיהם נפגעים מפגעי מזג האוויר הציעו ליהודים להעביר את הילדים ואת הנשים לבתי מוסלמים מתוך מגמה שיכפו עליהם את האסלאם. פליטי בוכרה נקלעו לאפגניסטן בתקופה גרועה במיוחד. המשטר באפגניסטן היה פרו- נאצי וראש הממשלה האשים ח'אן היה חניך האסכולה הגרמנית האנטי יהודית⁵⁴. הגרמנים ניצלו את התווה ובוהו הפוליטי ששרר באזור. סוכנים גרמנים פעלו באזור באין מפריע. הם שיחדו ראשי שבטים וסכסכו שבט בשבט ועם בעם. סוכנים גרמנים פוצצו בארות נפט שהיו בשליטה בריטי. הסוכן הגרמני נידרמאיר הצליח לגייס 6,000 לוחמים משבטי וזיריסטן שפשטו על הגבול הבריטי בהודו⁵⁵.

הבוכרים הגיעו בהמוניהם לקאבול בעיצומה של התקופה הקשה הזאת ורק החרפו את מצבם של יהודי אפגניסטן שממילא היו גרועים. הסוחרים היהודים והאפגאנים ראו ביהודים הבוכרים מתחרים על נתח השוק המצומצם. בשנת 1935 נגזרה על 2,000 יהודי בוכרה שחיו באפגניסטן גזירת גירוש לכפר פאדה. מצד אחד לחצו עליהם לעזוב את אפגניסטן ומצד שני לא העניקו להם אשרות יציאה. הם התגוררו בתנאים מחפירים בחורף הקשה בצפיפות ובלכלוך וללא עזרה רפואית. רבים מהם חלו ומתו. רבים מהם היו רעבים ללחם וללא בגד

⁵⁴ ראה אדאמק, עמ' 204-259. מאמרו מבוסס על תיעוד מארכיונים גרמניים, בריטיים והודיים ועל סידרת ראיונות עם אישי מפתח נאצים שלקחו חלק באירועים באפגניסטן.

⁵⁵ ניתוח מפורט של מעורבות הנאצית במרכז אסיה, ראה ילקוט המזרח התיכון, 38-39 (ינואר-פברואר 1940) וכן דיווח של 'דבר' מיום י"ז בסיון תרצ"ו (7.6.1936). הסוכן שולצה מתאר את הלוחמים מוזיריסטן שחדרו לדרום ברית המועצות.

אינם מתייאשים וממשיכים בשיטתם". ידיעה אחרת שהגיעה מקאבול מספרת על פרעות. נפצעו עשרות יהודים, עזרה רפואית לא הוגשה. אחרי הפרעות נאסרו שני צעירים יהודיים. שמותיהם בכור וברוך. אספסוף אפגני הפגין יום-יום ליד בית המשפט ודרש למסור את הצעירים לסקילה. הידיעה מספרת עוד, כי מבין שלושת היהודים שנידונו למאסר עולם בראשית השנה על 'עוון' דומה לזה – מת אחד בכלא (שמו: יקותיאלוף). 'דבר' שואל: 'יהודי אפגאן שואלים: האמנם אין עצה ואין תריס נגד מזימות הרשע וההרג של האפגאנים? כלום לא יוכל הקונגרס הציוני [באותם ימים התכנס הקונגרס הציוני הי"ט] לעשות כלום? האפסה תקוה?'. זעקות היהודים להצלה באמצעות סרטיפיקטים נענתה בטענות סרק, למרות זעקתו של אליהו לולו הכרמלי, ציר הקונגרס מארץ ישראל, מעל בימת הקונגרס⁵⁶.

חאג' אמין אל-חוסייני המופתי הירושלמי

גרוע מכל היה חאג' אמין אל חוסייני המופתי הירושלמי, שהיה בעל אוריינטציה נאצית ודגל בתנועה פאן אסלאמית שהוא יעמוד בראשה, הוא הגיע לאפגניסטן בחסות נאצית והסית במסגדים נגד היהודים. פעולתו של חאג' אמין בקבול הייתה מתואמת עם הנאצים, שאתם שיתף פעולה, הן להגשמת האמביציה האישית שלו והן כדי לפגוע ביהודים. את קשריו עם הרייך השלישי הנאצי ביקש לבסס על בסיס פאן אסלאמי בטווח הארוך ופאן ערבי בטווח הקצר. הוא הסתייע בראש המודיעין הגרמני האדמירל קאנאריס, שבתמיכתו הצליח המופתי לארגן את המרד הערבי בארץ ישראל. הגרמנים ראו בכך גם היבט אנטי בריטי. החלשתה של בריטניה באסיה ואפריקה הייתה מבטיחה לנאצים כיבוש קל יותר של אירופה. המופתי עבר במדינות האסלאם כולל אפגניסטן והטיף לשנאת ישראל. מאמרי שטנה שודרו בשידורי רדיו גרמניים בשפות האזור. המופתי פעל לגייס את כל המוסלמים תחת שליטת ה.ס.ו. וביקש מן הגרמנים להקים אגף מוסלמי במשרד החוץ הגרמני. המופתי, כמו הנאצים, מצאו מכנה משותף בין האסלאם לנאציזם: האידיאלים שלהם מושתתים על אמונה עיוורת, ציות ומאבק. שניהם אינם סובלים אינדיבידואליזם ויוזמה פרטית. אנשיו של המופתי השתתפו בקורסים של ה.ס.ו. וביקרו במחנה ריכוז אוראניאבורג. יחידות ערביות התאמנו בדרום יוון תחת פיקודו של גנרל פלמי (Felmy)⁵⁷. פרופ' פראיי (Frye) סיפר לי בראיון במארכ 1985 בהרווארד כי בימי מלחמת העולם הוא שימש סוכן ביון בקבול. הגרמנים הצניחו מרגלים באפגניסטן ובאיראן והסוכנים האמריקאים שפעלו באזור חיפשו את הסוכנים הגרמנים.

בשנת 1935 נגזרה על אלפיים יהודי בוכרה שחיו באפגניסטן גזירת גירוש לכפר פאדה. מצד אחד לחצו עליהם לעזוב את אפגניסטן ומצד שני לא העניקו להם אשרות יציאה. הם התגוררו בתנאים מחפירים בחורף הקשה בצפיפות ובלכלוך וללא עזרה רפואית. רבים מהם

⁵⁶ דבר כ' באב תרצ"ה (19.8.1935).

⁵⁷ ישראלי-רייך, עמ' 248.

חלו ומתו. רבים מהם היו רעבים ללחם ונותרו ללא בגד ללבוש. עיתון 'דבר' מיום 22.7.35 דיווח על מתן סרטיפיקטים ל-1,500 יהודים בוכרים. באפגאן ובפרס נותרו עוד כ-2,000 נפש המחכים לעזרה ומצבם בכל רע.

מאיגרת מאוחרת יותר בה ביקשו יהודי אפגניסטן להעלותם לארץ ומחלקת העלייה לא נענתה לבקשה. הם כותבים:

בכל מקום שאנו פונים – עין המלכות. וגם עם הארץ הזו מביטים עלינו לרעה. ואם תתמהו שבמאה ה-20, אחרי מלחמת העולם השנייה, נשארה מדינה אנטישמית ופשיסטית כזאת בעולם, התמיהה אינה כל כך גדולה, מאחר שידוע להוד כבודכם שבעולם הדמוקרטי והמוסרי והתרבותי של יבשת אירופה קרה ליהודי גרמניה ואוסטריה וכו', שואה גדולה של הרג שישה מיליון מאחינו שנהרגו בידי הטמאים הנאצים שעד עתה לא נרפאנו ממכתם. אנו בגלות ישמעאל, עם פרא ובלתי תרבות, על אחת כמה וכמה שכולנו בסכנה גדולה... נהייתה שנאתם אלינו כפל כפליים⁵⁸.

המחאות וההפגנות מול שגרירויות אפגניסטן באירופה ובארצות הברית עוררו את חמתם של האפגנים. ראש הממשלה הפרו נאצי חאשים ח'אן איים על הקהילה ובה בעת שינו את מדיניותם ונמנעו מפגיעה ישירה של כוחות הביטחון ביהודים או על ידי תחיקה רשמית והעדיפו להסית את ההמונים כדי שיפרעו ביהודים.

עיתון 'דבר' מיום 19 באוגוסט 1935 מביא איגרת המתארת את מצבם הקשה של יהודים באפגניסטן:

ילד מוסלמי כי ייעלם והאשימו את היהודים בחטיפתו, היהודים מארגנים ועדים, מקבצים נדבות ומחפשים את הילד המוסלמי עד הימצאו. וכשאין עלילות דם מעלילים עליהם שהם מחרפים את מחמד ודתו. יש ומוסלמי קונה סחורה מיהודי ומשלם תמורתה. כעבור שעה מחזיר את הסחורה והכסף מוחזר לו. ואולם מיד בא הקונה עם עוד קבוצת מרעיו ומעליל על הסוחר היהודי שקילל את מחמד. מתנפלים עליו מקללים אותו. היהודים שרויים בפחד מתמיד עד שעולה בידם לשדל ולהוכיח לשלטונות כי שקר טפלו במ ואולם המעלילים אינם מתייאשים וממשיכים בשיטתם.

אליהו לולו הכרמלי ציר הקונגרס הציוני הי"ט מודיע מעל בימת הקונגרס: ודאי קראתם בדבר הפרעות שהתחוללו בקבול אשר באפגניסטן, עשרות נרצחים, מאסרים. בהשפעת השיעים, בעיר הראת נאסר על היהודים לנגוע בכלי או במזון והם נצטוו לשלם מסים בתור זרים. מן היהודים נמנע טיפול רפואי. חולה יהודי לא התקבל לבית חולים ממשלתי.

סילוק הגרמנים מאדמת אפגניסטן

באוגוסט 1941 חלה תפנית. הרוסים מן הצפון והאנגלים מן הדרום פלשו לאיראן והדיחו את המלך ריזא שאה פאלאווי, הפרו-נאצי, ומינו תחתיו את בנו. הם עצרו את הסוכנים הנאצים

⁵⁸ ילקוט המזרח התיכון (סידרה חדשה), שנה ראשונה, חוברות 11-12, (נובמבר-דצמבר 1949)

שפעלו באיראן. במקביל שלחו אזהרה לאפגנים על כוונת פלישה לתחומם. האפגנים שחששו מן הפלישה בריטית-רוסית לתחומם הסגירו את הסוכנים הנאצים לידי הבריטים, שהגלו אותם למחנות ריכוז בהודו, שם שהו עד תום המלחמה. השגרירות הגרמנית בקבול המשיכה לפעול באמצעות שידורי רדיו ליפאן, אלא שעד מהרה הצליחו הרוסים לפצח את קוד השידור ותבעו את סילוקם של הסוכנים הנאצים, באצטלה שלדיפלומטים, מאדמת אפגניסטן⁵⁹.

מוקד לרעב, עוני ומחלות

בתום המלחמה אפגניסטן הייתה מוחרמת באירופה ולא היה ביקוש לסחורות שלה. ככל שהרעב הלך והכביד כך גאתה השנאה ליהודים ונושאי דגלה היו אלפי אפגנים, חניכי האסכולה הנאצית, לצד המוסלמים המוסתים על ידי התנועה הפאן אסלאמית. הרעב אצל היהודים האפגנים והבוכרים היה ללא נשוא. בתל-אביב הוקם ועד הצלה שנוהל על ידי מאיר חי אגאג'אן, אברהם יזדי ויעקב סימן טוב. איגרת מאוגוסט 1945 שהגיעה מאפגניסטן, מתארת את חרפת הרעב ואת הקושי להשיג פת לחם. המכסה לאחר עמידה בתורים ארוכים הייתה כיכר לחם ל-8-10 נפשות. וכך הם כותבים: בייחוד קשה מצבם של יהודי הראת, כמעט רובם הפכו לקבצנים.

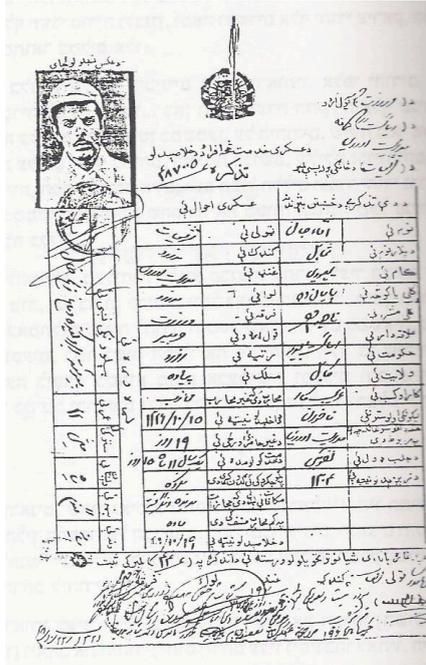
בראשית ינואר 1945 נשלח מברק בחתימתו של קפטין לב הרב הצבאי של הכוחות הצבאים היהודים בהודו שבו נאמר כי ב-30 בנובמבר 1944 נעצרו 46 יהודים באשמת החזקת יין, למרות שעד אז לא הוגבלו היהודים ויכלו לייצר יין ולהחזיק בו. ממשלת אפגניסטן היתה מוכנה לשחרר 37 יהודים בתנאי שהתשעה הנוותרים יידונו לחמש שנות מאסר עם עבודת פרך. בפועל 37 שוחררו לאחר חודשיים וחצי תמורת סכום עתק של מאה אלף רופיות והתשעה, שלא היה בכוחם לשלם דמי כופר, נשלחו לחמש שנות מאסר. לא חלף חודש ושוב נאסרו עוד 80 יהודים ונדונו לארבע שנות מאסר.

הקהילה עוד לא התאוששה מן המאסרים וכבר יצאה גזירת גיוס לצבא האפגני בגילאי 20-40. גברים מגיל 40-75 נשלחו לעבודת כפייה. לחילופין ניתן היה להשתחרר תמורת 'חרבייה' – דמי שחרור מן הצבא בסך של 2,000 רופיות למשוחרר. המגויסים נאלצו לשחד את מפקדיהם כדי שינהגו בהם רחמים. על יהודים נאסר לאחוז בנשק. הם ניקו את האורוות ואת הבהמות ושימשו את המפקדים המוסלמים. מי ששיחד את מפקדו יכול היה ללכת בסוף היום לביתו כדי לאכול מזון כשר. ההתעללות ביהודים באפגניסטן נדונה בפני הוועדה האנגלו-אמריקאית. במכתב של ועד העדה הספרדית לוועדה נאמר:

משטר בלהות של ימי הביניים בכל מוראותיה. אלפי יהודים נשללת מהם זכות אלמנטרית לחיות בגטו... עלילות דם פשוטות כמשמען, על היהודים, שמות גנאי מעליבים, התנפלויות

⁵⁹ יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 213.

מזוינות עליהם, שוד בתיאם, החרמת רכושם שלילת זכויותיהם, ערעור עמדותיהם הכלכליות, חסרון פרנסה איום, רעב מפיל חללים וכבוד יהודי נדרס על כל צעד ושעל⁶⁰. לאחר המלחמה לא ניתנו כמעט סרטיפיקטים ליהודי המזרה למרות סבלם וייסוריהם והרעב הכבד. מתוך תקווה להעפיל לארץ הגיעה במשאית קבוצה של 20 יהודים מאפגניסטן להודו במסע שארך 20 יום. בשמש היוקדת התעוורו שניים מן הנוסעים, נשים הפילו את ולדותיהן וילד בן שנתיים נפח נשמתו. הקבוצה הגיעה ליעדה בהודו מוכת אבעבועות ופצעים והם פונים בתחינה למוסדות היישוב בארץ: "כולנו אבודים, עשו כמיטב יכולתכם ובכל כוחותיכם

למען הצלתנו והצלת ילדינו הרכים"⁶¹.

תעודת חייל של ישראל אנגא'אן נעמת

⁶⁰ ראה בר-יוסף-ועדת חקירה, עמ' 3.
⁶¹ ראה קשאני-אפגניסטן, עמ' 35.

מרכז אסיה – עולם של אגדה ומסורת

מבוא

מדינות מרכז אסיה המוסלמיות, שהיו עד 1991 חלק מברית המועצות, פרושות על שטח המתקרב ל-4 מיליון קמ"ר והן כוללות את קזחסטן ששטחה כ-2.7 מיליון קמ"ר (שנייה בגודלה אחרי רוסיה), טורקמניסטן כ-500 אלף קמ"ר, קירגיסטן כ-200 אלף קמ"ר, טג'יקיסטן כ-143,000 קמ"ר ואוזבקיסטן המדינה החשובה באזור 447,000 קמ"ר – פי שניים משטחה של בריטניה הגדולה. יחד עם איראן (פרס עד 1935) ואפגניסטן הן פרושות על כ-6.5 מיליון קמ"ר עם אוכלוסייה המונה כ-135 מיליון תושבים. האזור משופע באוצרות טבע רבים – גז, נפט, פחם, זהב, נחושת, עופרת, אורניום, צינק, וולפרם, ולמעשה כל טבלת מנדלייב.

שמו הקדום של האזור היה 'סוגדיאנה' ובאזור ישבו שבטים ממוצא איראני. הדת שרווחה באזור הייתה זורואסטרית – עובדי האש שסגדו לזרטוסטרה. גלים של שבטים טורקיים שהגיעו לאזור הביאו עמם את הבודהיזם, אך אלה איפשרו לכל הדתות לחיות בשלום. הבודהיזם התפשט מאזור זה אל מזרח אסיה. סוגדיאנה נכבשה במאה הרביעית לפני הספירה על-ידי אלכסנדר מוקדון לאחר מותו האזור קיבל צביון הלניסטי מובהק בכל תחומי התרבות. הכיבוש הערבי של המאות 7-8 השליטו בכוח החרב את האסלאם.

בשנת 1991, אחרי התמוטטות ברית המועצות, הכריזו מדינות חבר העמים על עצמאותן וניתוקן מברית המועצות. עד מהרה פתחו המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה את שעריהן והציגו לעולם את הארצות הקסומות שלהן, שחלקים מהן שמרו על ייחודן ועל המסורת הקדומה שלהן. בחבל ארץ זה נוהגים כבוד במי שמבוגר ממך אפילו ביום אחד. שמות כמו חיווה, טשקנט, בוכרה וסמרקנד, אינם רק מקומות הלקוחים מספרי אגדה אלא אתרי ביקור שובי לב. אוזבקיסטן על עריה ההיסטוריות ועל בירתה המודרנית, שבה מתגוררים כ-2.5 מיליון תושבים ויש בה רכבת תחתית מן היפות בעולם. טשקנט היא צומת דרכים חשוב במרכז אסיה – באוויר וביבשה. טשקנט נחרבה ברעידת אדמה ביום 26 באפריל 1966 והוקמה מחדש כעיר מודרנית מזרח אירופית עם כבישים רחבי-ידיים ושפע של מבנים מהודרים ומזרקות.

הרפובליקה של אוזבקיסטן

O'zbekiston Respublikasi

אוזבקיסטן ממוקמת בלב ליבה של דרך המשי, בין שני הנהרות הגדולים האמו-דאריה והסיר-דאריה. היוונים קראו לה: טרנס-אוקסניה והערבים קראו לה: מעבר לנהר. היא גובלת בקזחסטן, בקירגיסטן, בטג'יקיסטן ובטורקמניסטן ובדרום יש לה גבול משותף עם אפגניסטן. אוזבקיסטן התברכה באתרים מהיפים

בעולם, שווקים סוגוניים וצבעוניים, המציגים לתייר שטיחים ועבודות יד פרי המסורת המקומית. האוכלוסייה חמה ומכניסת אורחים והשולחנות עמוסים במטעמים שהמטבח הבוכרי-טג'יקי והאוזבקי מצטיינים בו. באוזבקיסטן מצויות כמה מן הערים העתיקות והיפות בעולם ובעיקר בוכרה, סמרקנד וחיווה, שהן כיום חלק מן המורשת העולמית המטופחת על-ידי אונסק"ו.

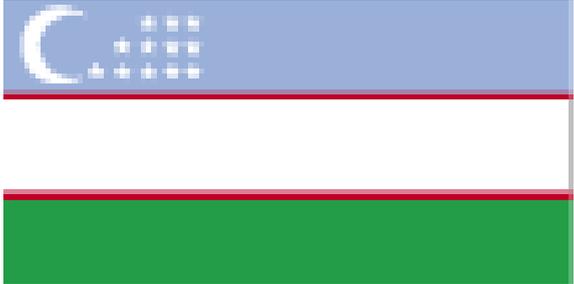
אוזבקיסטן, הממוקמת בין שני נהרות גדולים האמו-דאריה והסיר-דאריה, היא אחת המדינות המוסלמיות החשובות בחבר העמים ובמרכז אסיה. שטחה 407,000 קמ"ר – פי שניים משטחה של בריטניה הגדולה. כ-60 לאומים וקבוצות אתניות, המונות 25 מיליון, חיות בה. זהו אחד האזורים הראשונים בעולם שהחקלאות מבוססת בו על השקיה כבר מן האלף הראשון לפני הספירה. תעלות ההשקיה בימינו הן באורך של 120,000 ק"מ, המשמשות בעיקר להצפת שדות הכותנה והאורז. אוזבקיסטן היא ברובה ערבה מדברית ומדבר-למחצה. עריה המרכזיות ממוקמות בתוך נאות מדבר ענקיות משופעות בשפע של מים וצמחייה עשירה. עריה הגדולות שקנו להן מוניטין בעולם הוקמו בתוך נאות מדבר אלה. צריכת היתר של הנהרות הגדולים האמו-דריה והסיר-דאריה בשל השקייה בהצפה של שדות הכותנה על-ידי רשת תעלות מסועפת גרמה להתייבשות חלקית של ימת ארל, שמימיה הומלחו והזדהמו בחומרי ריסוס זרמו לאגם מתעלות ההשקיה. ימת ארל הייתה הרביעית בגודלה בעולם ושטחה היה 68,000 קמ"ר, אך מאז הצטמק ושטחו מגיע ל-17,168 קמ"ר. הדגה באגם חוסלה וכפרי דייגים מסביב לאגם ננטשו. ספינות דיג נותרו תקועות בלב המדבר במרחק של כ-100 ק"מ מן האגם במימדיו החדשים, שהתפצל לשניים. האסון האקולוגי משפיע על בעיות אקלימיות באסיה עד לטווח רחוק מן האגם.

'ספינת המדבר'

נמצאו עדויות ארכיאולוגיות להתיישבות באזור כבר באלף השני לפני הספירה. בשנת 327 לפני הספירה נכבש המרחב על-ידי אלכסנדר הגדול והוא נושא לאישה את הנסיכה רוקסנה כדי לחזק את קשריו עם ראשי השבטים. במשך מאות שנים נשלטה אוזבקיסטן על-ידי האימפריה הפרסית,

הסאסאנים והפרתים. במאה ה-13 נכבשה על-ידי המונגולים ובמאה ה-14 תימור-לנג (איש הברזל הפיסח), בן העיר שאהר-י סאבו כובש חלקים גדולים של העולם העתיק ומקים את בירתו בסמרקנד. האוזבקים בימינו אימצו את תימור לנג כגיבור לאומי. בימי 'המשחק הגדול' באמצע המאה ה-19 האזור כולו היה מגרש משחקים של בריטניה היושבת בהודו ונושאת עיניה לאזור כולו ומנגד הצארים הרוסיים, שהיו יותר מעשיים וכבשו את מרכז אסיה והדיחו את הח'אנים של בוכרה, קוקנד וחיוה והקימו את טורקסטן הרוסית, שמרכזה המינהלי בטשקנט. בשנת 1917 המהפכה הקומוניסטית האדומה מגיעה ואוזבקיסטן נעשית רפובליקה קומוניסטית של ברית המועצות. ביום 1 בספטמבר 1991 מכריזה אוזבקיסטן על עצמאותה.

מקרא: תכלת – החוק והצדק; הלבן – הכותנה; הירוק – החקלאות; האדום – העבודה והעמל; הסהר – אסלאם; הכוכבים – 12 המחוזות במדינה.

סמל המדינה: במרכז עוף החול. מימין: שיבולים כסמל ללחם משמאל: הכותנה. למעלה: האסלאם

הבירה והעיר הגדולה במדינה – טשקנט (2.5 מיליון תושבים). **ממוקמת בקו אורך ורוחב** – $41^{\circ}16'N, 69^{\circ}13'E$. **גבולות** – קזחסטאן, אפגניסטן, טג'יקיסטן, קירגיסטן וטורקמניסטן. **שפה רשמית** – אוזבקית. **הנקודה הגבוהה** – פסגת אדלונגה (Adelunga), בגובה 4,301 מטר. **נשיא הרפובליקה** – אסלאם קרימוב (Islom Karimov). **הכרזת עצמאות** – 1.9.91. **שטח המדינה** – 447,400 קמ"ר (פי שניים מבריטניה הגדולה). **אוכלוסייה (2007)** - כ-28 מיליון נפש. **הרכב האוכלוסייה** – 80% אוזבקים, 5.5% רוסיים; 5% טג'יקים, 3% קזחים, 2.5% קאראלפאקים, 1.5% טטרים ועממים אחרים – 2.5%. כ-80 לאומים שונים, לרבות קוריאנים, ארמנים וגרמנים שהוגלו לאוזבקיסטן על-ידי סטלין ויהודים. דת - 88% מוסלמים, רובם ככולם סונים, 9% נוצרים אורתודוקסים, 3% דתות אחרות כולל: בודהיסטים ויהודים. **מחוזות (12)** – viloyati.

ערים גדולות – טשקנט, סמרקנד, בוכרה. **אקלים** – יבשתי. טמפרטורה בקיץ – 40 מעלות; בחורף – שלגים. ממוצע גשמים שנתי: 100-200 מ"מ. **מטבע** – סום אוזבקי (Uzbekistan som).

ערים מרכזיות

טַשְׁקֶנְט - 'עיר האבן' (Toshkent באוזבקית, Ташкент ברוסית),

טשקנט היא בירת הרפובליקה של אוזבקיסטן. לפנים בירתה הייתה סמרקנד. גרים בה כיום כ-2.5 מיליון תושבים. מרבית התושבים הם אוזבקים, שבטים טורקיים אחרים וטג'יקים. שליש מהאוכלוסייה מורכב מרוסים ומאוקראינים. היא ממוקמת על קו רוחב $41^{\circ} 16'$ צפון ועל קו אורך $69^{\circ} 13'$ מזרח. בעבר היא נקראה צ'י' (Chach), שש (Shash) ובינקנט (Binkent). טשקנט ממוקמת בעמק צ'ירצ'יק ומתנשאת לגובה 433 מטרים מעל פני הים. הרי צ'אקאל הסובבים אותה מגינים עליה מרוחות ובחורף יורדים בה שלגים. זוהי עיר נקיה, ירוקה ויפה והיא מהווה מרכז תעשייתי ותרבותי בתחומי המדע והאמנויות. היא משתרעת על שטח של 250 קמ"ר שהם כגן בוטני רחב ידיים. במרכז העיר הענקית משתרע שדה התעופה הבינלאומי של אוזבקיסטן. טשקנט היא צומת דרכים לרכבות, לכבישים ותנועה אווירית לטיסות המשך למעמקי אסיה. קווי רכבת מקשרים אותה עם רוסיה האירופית ומרכז אסיה וכבישים יוצאים ממנה לכל מרכז אסיה. במשך מאות שנים העיר הייתה מרכז סחר על דרך המשי בין אסיה לאירופה. היא השישית בגודלה בין מדינות חבר העמים. העיר היא חלק מנאת מדבר – ארץ שלחין של אדמה פוריה, המושקית ברשת תעלות הנמשכות מן הנהרות היורדים מהרי טַן שֶן ונשפכים לאמו דאריה. העיר מחולקת לרובע הישן (Stari-Gorod) שהיה קיים לפני הכיבוש הרוסי ולעיר החדשה רחבת ידיים שהוקמה בידי הרוסים. טשקנט היא עיר תעשייתית, הגדולה שבמרכז אסיה. התעשייה מעבדת חלק ניכר מיבולי הכותנה של אוזבקיסטן ומהמשי המיוצר בה. מצויים בה מפעלים גדולים לייצור מכונות חקלאיות, כלי עבודה, ציוד תעשייתי, קרונות רכבת, הלבשה, מוצרי עור, כימיקלים, תעשיית מזון. בימי מלחמת העולם השנייה הסובייטים העבירו אליה חלק מהתעשייה הכבדה של ברית המועצות בשל ההפצצות הנאציות על ערי רוסיה. רכבות אמבולנס זרמו אליה בימי המלחמה כדי לקבל סעד בבתי החולים בעיר. החשמל מופק בחנות הידרו-אלקטריות שעל הנהרות בסביבות העיר וכן מתחנות המופעלות בפחם מן המכרות הסמוכות לעיר. טשקנט היא צומת תחבורתי יבשתי ואווירי. קווי רכבת מקשרים אותה עם רוסיה האירופית ומרכז אסיה וכבישים יוצאים ממנה לכל מרכז אסיה. התחבורה האווירית פעילה מאוד. מכאן יש טיסות המשך להודו, לסין ליפאן ולערים רבות במזרח אסיה.

העיר עשירה במפעלי תרבות וחינוך – בית אופרה מפואר שנבנה במלחמת העולם השנייה על-ידי שבויים יפאניים, אוניברסיטאות ומכוני לימוד ומחקר, מוזיאונים וספרייה עשירה.

היסטוריה

לעיר עבר היסטורי בין 2,500 שנה. היא מאוזכרת בכתבים עתיקים ובתחומה נמצאו שרידים ארכיאולוגיים, כלי ברונזה ומטבעות. עדות ראשונה על העיר נמצאת במקורות פרסיים וסיניים מן המאה השלישית ומהמאה השנייה לפני הספירה. בפי הסינים היא נקראה אז בשם 'יוני' (Yuni) ובכתובת של המלך שמפור (Shampur) ה-1, משנת 262 לפני הספירה, היא נקראת 'הקעבה של הזורואסטרים'. נווה המדבר של טשקנט נקרא צ'א' (Chach). בכמה מקורות סיניים היא מאוזכרת בשם 'שי' (Shi) לדברי בירוני⁶² ומחמוד קאשגארי⁶³ שמה

⁶² (Aḥmad al-Bīrūnī (973-1048) נולד בחורזם ומת בגוזני. איש אשכולות, שהקדים את הרינסאנס בניסוייו.

⁶³ Mahmud ibn Hussayn ibn Muhammad al-Kashgari: محمود بن الحسين بن محمد الكاشغري:

של העיר מאוזכר במקורות טורקיים מן המאות 9-12 והיא נודעה בשם טשקוֹרָה של (Tashkura). מיקומה בצומת דרכים מרכזי על דרך המשי היו לה לתועלת רבה. חיזוק לכך נמצא בשרידי העיר הנמצאת דרומית לטשקנט של ימינו 'שאשֶטֶפֶא' (Sashtepa). העיר הייתה מבוצרת מאוד ומצודה ומגדלים שלטו עליה. כבר מן המאה ה-9 נמצא במרכז העיר ה'צ'אהר-סו' – צומת המסחרי הקיים עד היום בטשקנט. אין זה רק אזור מסחרי אלא ריכוז של בעלי מלאכה. כבר במאה ה-16 נבנתה כאן המדרסה 'קוקלדאש'. בתקופה המודרנית חודש ה'צ'אהר-סו'.

העיר שימשה מרכז מסחרי לסחר חליפין בין רועים נוודים לבין חקלאים שישבו על אדמתם. בראשית המאה ה-16 היא נשלטה על-ידי השושלת השיבינידית. לאחר מכן שלטו עליה האמירים של בוכרה והח'אנים של קוקנד. בשנת 1865 היא נכבשה על-ידי הצאר הרוסי ובשנת 1867 הפכה למרכז השליטה על כל טורקסטן – המדינות המוסלמיות שבשליטת הצאר. בשנת 1899 הגיעה לטשקנט הרכבת הטרנס-כספית. שש שנים לאחר מכן התחברה טשקנט לאורנבורג. כך נפתחו בפניה שערי הסחר עם העולם הגדול ובעקבות זאת זרמו אליה רוסים, שהביאו אליה את התרבות הרוסית, השפיעו על התפתחותה והכניסו אותה למעגל הרוסיפיקציה. סוחרים יהודים מבוכרה ואפגניסטן שיווקו לאירופה, באמצעות הרכבת שעברה דרכה לאירופה, את סחורתם שכללה בעיקר פרוות קראקול, שטיחים ופירות יבשים. באותה דרך הגיעו אליה מוצרים שונים מכל רחבי רוסיה הצארית (רהיטים, פרימוסים, כלי חרסינה ועוד) וטשקנט הפכה למרכז סחר לכותנה ולמשי. בד בבד התפתחה שם תעשייה שזכתה לתנופה בימי מלחמת העולם השנייה כשחלקים מן התעשייה הרוסית הכבדה עברו למרכז אסיה.

ביום 14 בנובמבר 1917 הגיעה המהפכה לטשקנט, אולם כבר בשנת 1903 החלה לפעול בה מחתרת סוציאל-דמוקרטית. מכאן פרצו כוחות המהפכה לכל מרכז אסיה, בראשותו של מיכאיל פרונזה⁶⁴, מפקד טשקנט וכל טורקסטן. הפרשים הקוזקים של פרונזה עשו שמות בכל מקום שאליו הגיעו. לאחר המהפכה חלו בעיר שינויים רבים. נסללו בה דרכים לכלי רכב מוטוריים, נסללו מסילות ברזל לחשמליות, הוקמו בתי-ספר, מכונים ומוסדות להשכלה גבוהה, נוסדו תיאטראות ובתי אופרה, מרכזי תרבות וספורט. המוני איכרים נטשו את בתי החימר בכפר ועקרו אל העיר הגדולה וגם אל בתי הקומות שלה.

אחד האירועים הבלתי נשכחים בתולדותיה המודרניות היא רעידת האדמה ביום 26 באפריל 1966. בסביבות השעה 5 בבוקר רעדה העיר. כמאה אלף משפחות נותרו ללא קורת גג. נהרסו יותר משבעה מיליון מטרים מעוקבים של שטח מגורים. נהרסו מרכזי מדע, תרבות,

נולד ב-1008 בקשגאר כיום סין המערבית.
⁶⁴ הגנרל מיכאיל וסילביץ פרונזה (192.10.31.1885-2.2.1885). בירת קירגיסטן בישקק נקראה על שמו פרונזה עד עצמאותה של קירגיסטן בשנת 1991.

רפואה, מסחר ותעשייה. העיר עברה להתגורר באוהלים. ברית המועצות התגייסה כולה. העיר עברה תיכנון מחודש נסללו כבישים רחבי ידיים עם שישה ושמונה מסלולים. כבר בחורף 1966 75,000 משפחות מצאו קורת גג בבתים חדשים.

טשקנט – 'אנדרטת האומץ' לרעש שפקד את טשקנט (1966)

קמו ערי לוויין כמו צ'ילנזאר, סרגילי ועוד. נטעו בעיר מיליוני עצים המצילים עליה בחום הקיץ.

יהודים

ריכוזי היהודים:

1. 'סטארי גורוד' [העיר העתיקה] של טשקנט. בשולי השוק עבדו בעלי המלאכה היהודיים – הספרים, החייטים, הסנדלרים, השענים, משחזי הסכינים והסוחרים הזעירים. בצד התעסקות במלאכה היו מבני הקהילה הבוכרית שרכשו השכלה וקמו ביניהם מורים ומחנכים, פרופסורים באקדמיה, מדענים, רופאים, מהנדסים וכלכלנים ופקידים בממשלה. בית הכנסת הישן בעיר העתיקה נהרס על-ידי העירייה של טשקנט ובמקומו ניתן ליהודים מקום אחר לבית הכנסת. בבית הכנסת הישן היו אלפי ספרים ישנים.

2. בשתי שכונות ('מחלה') בעיר החדשה: שכונת 'טקסטיל' שבה היו מרוכזים עובדי טקסטיל יהודיים ושכונת 'צ'קלובה'. בשניהם היו בתי-כנסת. במלחמת העולם השנייה העבירו היהודים הבוכרים בית כנסת אחד בשכונת 'צ'קלובה' לקהילה האשכנזית. ההתעשרות המהירה יחסית של מספר משפחות הביאה לשינוי באורח החיים המסורתי. יהודים עשירים שגרו ב'מחלה' בנו להם בתים מפוארים בתחום השכונה, הבנויים לבנים ולא בוץ, קש וסיד, כפי שנבנו הבתים בסביבה. בתים מפוארים כאלה בנו גם בני משפחת מולקנדוף בסמרקנד.

3. היהודים בנו שכונה חדשה בסמוך ל'מחלה' היהודי הישן. כך נבנתה בפאר רב שכונת **אוקצ'י** בטשקנט על-ידי משפחת דוידוף ואברהמוף, שעקרו מסמרקנד לטשקנט. בשכונה החדשה התגוררו כ-500-600 נפש. השכונה השתרעה משני עברי נהר אנכ'ור (Ankhor), בין העיר העתיקה לעיר האירופית החדשה. היה זה רחוב ראשי ארוך שממנו יצאו סמטאות מספר. היו במקום בתי הקדש, בית כנסת, משחטה, מקווה טהרה, מאפיה ותלמוד תורה, שבו לימדו מורים שליחים מירושלים. לא הרחק משם עמדה תחנה הידרו-אלקטרית שסיפקה חשמל לשכונה. במקום הייתה מבשלת בירה של משפחת דוידוף ומנפטה לניפוץ כותנה⁶⁵. שכונת אוקצ'י בטשקנט ניזוקה קשה ברעידת האדמה בשנת 1966 ולאחר מכן נהרסה על-ידי השלטונות.

4. כביטוי לפער הכלכלי בקהילה בין עשירים לעניים ואימוץ הרוסיפיקציה, יהודים אמידים רכשו בתים וקרקעות ובנו **בתים ברובע הרוסי-אירופי**, שבו גרו לצד רוסים ואשכנזים. בין המשפחות האלה היו מבני משפחת דוידוף, מירזקנדוף, אביזוב ואמינוף. במקום מגוריהם החדש הם התנתקו מן הסביבה המסורתית והתקרבו לחברה הרוסית והאשכנזית. תופעה זו התרחשה לא רק בטשקנט אלא גם בסמרקנד, קוקנד, אנדג'ין ונמנגן. השינוי היה גם בלבוש הגברים והנשים, בריהוט הבית ובדפוסי ההתנהגות, לרבות אימוץ הרוסית בחיי היומיום ובחינוך ילדיהם.

האשכנזים היו פזורים בעיר כולה וגרו בעיקר בבתי קומות עם האוכלוסייה הרוסית והאוקראינית. בעלי התפקידים הבכירים גרו ברובע הרוסי-אירופי. בראשית שנות התשעים, לאחר עצמאותה של אוזבקיסטן, החלה התארגנות של הקהילה האשכנזית הוקמו מוסדות ונערכו פעולות תרבות מגוונות לקראת עליית בני הקהילה לארץ.⁶⁶

בתי עלמין – בשכונת צ'יגיטאיי בעיר העתיקה בטשקנט נמצא בית העלמין היהודי-בוכרי המפואר, שבו נקברו רק בני העדה הבוכרית. נפטרים אשכנזים נקברו לפי השקפת עולמם – בבית העלמין של המפלגה, בבתי קברות פרובוסלביים ובבתי עלמין מיוחדים לאשכנזים. חלק מבתי עלמין אלה מוזנחים ובתי קברות פרובוסלבים פלשו אליהם.

לקהילה הבוכרית היו עוד לפני המהפכה חיי תרבות מסורתיים, שכללו מורשת ספרותית, תיאטרלית, מחול וזמר ועיתון 'רחמים' בטג'יקית-יהודית. הקהילה קיימה שחיטה כשרה,

⁶⁵ לא הרחק מן השכונה עמד ארמונו של הדוכס ניקולאי קונסטנטינוביץ, שהוגלה לטשקנט משום שנשא לאישה רקדנית מהפולי ברז'ר בפאריס ופגע בכך בבית המלוכה. קשריו עם עשירי הקהילה היהודית היו אמיצים וחלקם בילו איתו במשחקי קלפים. הארמון הוחרם לאחר המהפכה ועקבותיו של הדוכס נעלמו.

⁶⁶ ראה פירוט אצל בן-דוד-יזמים כלכליים; ספרי יהושע-דרך לבנה, עמ' 71-89. יהודי חמ"ע, עמ' 157-158.

ברית מילה, חופות וגיטין כדת משה וישראל (בנוסף לנישואין וגירושין אזרחיים). לאחר המהפכה יצא עיתון יהודי קומוניסטי בטג'יקית-יהודית, באותיות עבריות מזרחיות, בשם 'דגל החירות'.

בשנות ה-20 וה-30 הייתה טשקנט עיר גלות לפעילי התנועה הציונית והחלוצית בברית המועצות, בשנים 1941-1943 הגיעו לאזור עשרות אלפי עקורים, שנמלטו מפני הכיבוש הנאצי ברוסיה, באוקראינה, בפולין ובמקומות אחרים ברחבי ברית המועצות. גם יהודים שהוגלו למחנות עבודה באורל ובסיביר שוחררו בימי המלחמה והתיישבו באוזבקיסטן, רבים מהם בטשקנט עצמה. הצמא להשכלה ולהישגים אינטלקטואליים והתערותם המהירה של האשכנזים בחברה הרוסית, עד כדי הופעה בזהות רוסית, בצד אימוץ אורח חיים ונישואים מעורבים עם החברה הרוסית והאוקראינית, פתחו בפני היהודים האשכנזים את שערי הקידום המהיר. הם כבשו עמדות בכירות באקדמיה, בהוראה, במחקר, ברפואה, בהנדסה, בכלכלה, בממשל, בצבא ובמשטרה הגלויה והסמויה. יהודים אשכנזים עמדו בראש מפעלים תעשייתיים גדולים.

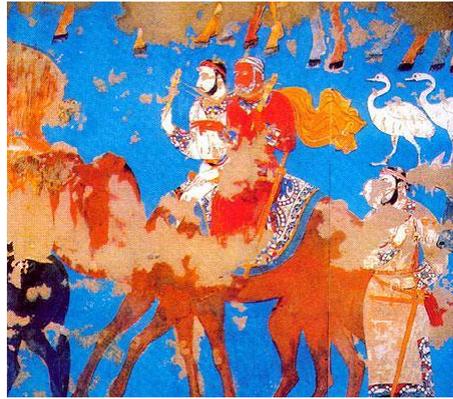
בשנת 1897 התפקדו בטשקנט 1,746 יהודים, מהם כ-50 משפחות של יהודים אשכנזים וכ-1,500 יהודים בוכרים. ערב מלחמת העולם הראשונה היו בה כ-3,000 יהודים. בשנת 1959 נמנו בטשקנט 50,455 יהודים (כ-5.5% מכלל תושבי העיר). בשנת 1992 חיו בטשקנט כ-45,000 יהודים – 40,000 מהם היו אשכנזים – ברובם עקורים ממלחמת העולם השנייה ועוד כמה מאות משרידי האשכנזים שהגיעו כחיילים בצבא הצאר או חמקו מתחום המושב וכ-5,000 יהודים בוכרים⁶⁷.

סמרקנד - בירת המסחר על דרך המשי

ליד גדת נהר סיאב [Siab] משתרעות הגבעות הצהבהבות של אפרוסיאב, המסתירות בקרבן מסתורין של חיים שוקקים, שהיו כאן ונחרבו על-ידי המונגולים. לצידה של סמרקנד של ימינו קבורה סמרקנד העתיקה שנקראה באותם ימים 'אפרוסיאב' על שמו של מושל טוראן, דמות אגדית באפוס המזרחי הקדום 'שאה נאמה' (ספר המלכים), של גדול משוררי פרס פירדוסי [Firdousiy]⁶⁸, ההתיישבות במקום היא בת למעלה מ-2,500 שנה כמספר שנותיה של רומא, אפרוסיאב נחשבה לפנינת העולם המוסלמי. המערות שבמדרונות אפרוסיאב הובילו אל ארמונות מופלאים, המקושטים בתמשיחי קיר יפים.

⁶⁷ גור-גורביץ-אחרי גורבצ'וב והיהודים בחמ"ע.

⁶⁸ שמו המלא הוא אבו אל-קאסם מנצור (בערך 935-1020) הוא מתאר ב-60,000 צמדי שורות מחורזים את תולדותיה של איראן עד לכיבוש הערבי בשנת 641.

תמשיח קיר מאפרוסיאב. שיירה על דרך המשי. פנים שמיות

העיר נכבשה על-ידי אלכסנדר הגדול בשנת 329 לפנה"ס. הוא אמר עליה: סמרקנד יפה שבעתיים מכפי שתיארו אותה בפניי. במאה ה-7 היא נכבשה על ידי הח'ליפים הערבים, ובמאה ה-13 צבאות צ'ינגיס ח'אן המונגולים הרסו אותה והותירו שממות עולם עד עצם היום הזה. המונגולים מחקו באזור הזה כל סממן של חיים ותרבות. הם הרסו תעלות השקיה שהפכו אזורים מיושבים למדבריות. המונגולים הרסו ערים בצורות כשהסיטו נהרות גועשים אל העיר ומחקו אותה ללא רחם. אך צאצאי המונגולים התאהבו בעיר, שהצטיינה באקלים הממוזג שלה, ובנו אותה מחדש כבירת האימפריה שלהם. הם בנו בה מדרסות ומבנים הכובשים עד היום את הלב.

סמרקנד. הרגיסטן.

משמאל לימין: מדרסת אולוג בג, מדרסת הזהב ומדרסת האריות

בשלהי המאה ה-19 חפר המאיור בורזנקוב (1874) בתלים של אפרוסיאב ובשנת 1883 חפר בה לויטננט קולונל קרסטובסקי. בחפירות של שנת 1965 התגלה במרכז של אפרוסיאב ארמון נפלא ובו תמשיחי קיר שבהם מתוארות שיירות על דרך המשי. ניתן להבחין באנשי השיירות רכובים על פילים, גמלים, סוסים ותווי פניהם של אנשי השיירה הם סיניים, מונגוליים ושמיים. בחפירות נתגלו גם מטבעות בני התקופה, תכשיטים, מכשירים שונים וכלי זכוכית וחרס.

סמרקנד הפכה לצייר מרכזי על דרך הסחר העולמית והשם 'סמרקנד' או 'מרקנדה', פירושו: עיר המסחר. ההתיישבות במקום היא בת למעלה מ-2,500 שנה כמספר שנותיה של רומא, אפרוסיאב נחשבה לפנינת העולם המוסלמי. המונגולים שכבשו את אפרוסיאב במאה ה-12 הפכו אותה לעיי חורבות, שלא נרפאו עד עצם היום הזה. המונגולים מחקו כל סממן של חיים ותרבות. הם הרסו תעלות השקיה והפכו אזורים מיושבים למדבריות. הם הרסו ערים בצורות כשהסיטו נהרות גועשים אל העיר ומחקו אותה ללא רחם.

במאה ה-14 תחילת ה-15 הפך תימור לנג – איש הברזל הפיסח (1336-1405) – את סמרקנד לבירת האימפריה שלו, שהשתרעה על כל מרכז אסיה, אפגניסטן, איראן, המזרח התיכון וחלקים נרחבים של הודו. הוא היה מוסלמי אדוק וקנאי והוציא להורג את כל מי שלא האמין באסלאם. סיפרו כי הרים של גולגלות נותרו בכל עיר שנכבשה. הלוחמים שתו מאגן אבן גדול מיץ רימונים בצאתם לקרב ובשום עטורי ניצחון שתו באותו אגן את דם קרבנותיהם. כך הושמדו זורואסטרים, בודהיסטים, שמאנים, פגאנים וכיתות נוצריות במרכז אסיה ובמערבה.

התקופה התימורית, למרות אכזריותה, הייתה גם תקופה של פריחה תרבותית אמנות, בשירה ובאדריכלות. המדרסות היו גם מרכזים אקדמיים. המלך אולוג בג (1394-1449), נכדו של תימור לנג, נחשב לאסטרונום שהקדים את קופרניקוס. לא מכבר מלאו 600 שנים להולדתו. לפני כ-300 שנה פרסמה האוניברסיטה של אוקספורד את האטלס האסטרונומי של אולוג בג הכולל 1,018 כוכבים. חוקרים בני ימינו מצאו שנתוני מדויקים להפליא ותואמים בהפרש זעיר את המחקר בן ימינו. בנו, עבד אל לטיף, שראה באביו כופר ערף את ראשו וירש את כיסאו. סמרקנד הבירה הקדומה עודנה נחשבת לאחת הערים שיש בה מבנים מן היפים בעולם. אחד המבנים

מוזוליאון גור-י אמיר. כאן נקברו תימור לנג וכמה מנכדיו

המרשימים בסמרקנד הוא 'גור-י אמיר' – המוזוליאון שבנה תימור לנג בחייו לזכר נכדו האהוב מוחמד סולטן שמת בשנת 1403 בעת מסע לאסיה הקטנה. הוא עצמו נקבר לצד נכדו שנתיים לאחר מכן. באחוזת המשפחתית המלכותית נקבר גם נכדו האסטרונום והמדען אולוג בג, שנחשב לאחד האסטרונומים החשובים של

כל הזמנים. כיפתו של המוזוליאון עשויה עשרות קילוגרמים של זהב טהור ועל קירותיו של האולם המרכזי ציורים גיאומטריים מוזהבים משולבים בפסוקים מן הקוראן ובצורות גיאומטריות. הרגיסטון, על שלוש המדרסות שבו, שבהן למדו ולימדו גדולי המלומדים של ימי הביניים. וביניהם המלך האסטרונום והמדען אולוג בג והמשורר עלי-שר נבואי. במדרסות – אוניברסיטות קדומות – למדו אסטרונומיה, מתמטיקה, פילוסופיה וספרות. הן משופעות באריחים בגוני הטורקיז ויוצרים קומפוזיציה ארכיטקטונית מיוחדת במינה. מסגד ביבי-ח'אנום היה בשעתו המסגד הגדול ביותר בעולם המוסלמי. ולפי המסורת הוא נבנה כשי לאמיר תימור על-ידי אשתו הסינית היפהפייה בזמן היעדרו לרגל כיבושיו ומלחמותיו. המבנה נהרס ברעידת אדמה וחלקים ממנו שוקמו בשנים האחרונות בסיוע אונסק"ו שהכריזה על האתרים במסגרת המורשת העולמית. אתר 'השאה-י-זינדה' (השאה החי), הוא 'נְקֻרֻפּוּלִיס' (עיר מתים), שבו שורה של מוזוליאונים בהם נקברו בני משפחת המלוכה. המקום התקדש והפך לאתר עלייה לרגל בשל קברו של קוסאם איבן עבאס, דודנו של הנביא מחד, המכונה השאה החי.⁶⁹

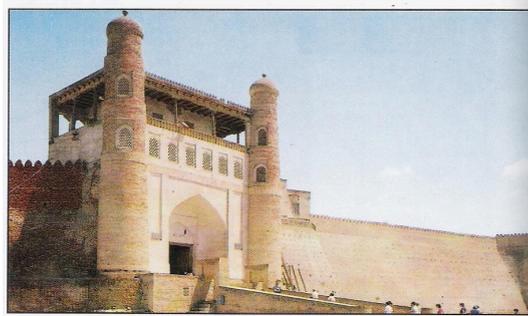
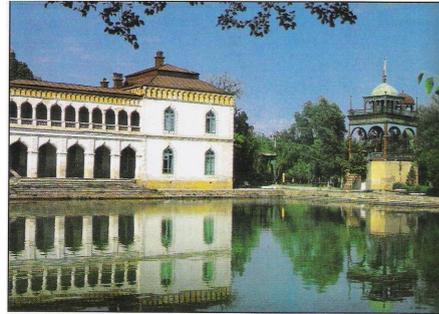
ממרומי המצוק שמאחורי אפרסיאב נשקף נחל, שעל גדתו ניצב קבר המיוחס לנביא דניאל. רבים בסמרקנד נקראו על שמו. בדרך לקבר מפכה מעין קדוש ובעל סגולות. במקום קבורה זרועו של דניאל הנביא שהובאה על-ידי תימור לנג לטשקנט כסגולה לניצחון על אויביו. מספרים כי מאז שהובאה הזרוע היא הלכה וגדלה ואורכה כיום 16 מטרים.

בוכרה-י שריף – בוכרה האצילה "הנסתרת מן העולם"

בוכרה נזכרת לראשונה בשנת 630 לספירה על ידי הצליין הסיני HSIN-TSANG. הוא קורא לעיר בשם POO HO. שמה הקדום היה ג'מקנט. מקור השם 'בוכרה' מסנסקריטית – שפה הודית עתיקה – VI-HARA – הנסתרת מן העולם. המונגולים שיבשו את השם ל'בו-כאר'. בשנת 672 הגיעו הערבים לאזור וכבשו את בוכרה בשנת 709. 600,000 פרשים מונגולים עלו על בוכרה בשנת 1220, ערכו טבח המוני בתושבים וכל מי שניצל נמכר לעבדות. בראשית המאה ה-16 נכבשה בוכרה מן הצפון על-ידי שבטים טורקיים-מונגולים והחל עידן הח'אנים של בוכרה. עד לכיבוש הקומוניסטי בוכרה נודעה כאחד המרכזים הדתיים החשובים בעולם המוסלמי. בצד לימודי דת כאן למדו מדעים ואמנות. היא נקראה

⁶⁹ בשנות המהפכה הוציאו כהני הדת פ'ת'נה, הוראת הלכה דתית, לפיה מי שמבקר על קברו של שאה-י זינדה פעמיים במשך חייו כאילו עלה לחאג' במכה. מאז עצמאותה של אוזבקיסטן המונים עולים למכה בסובסידה סעודית.

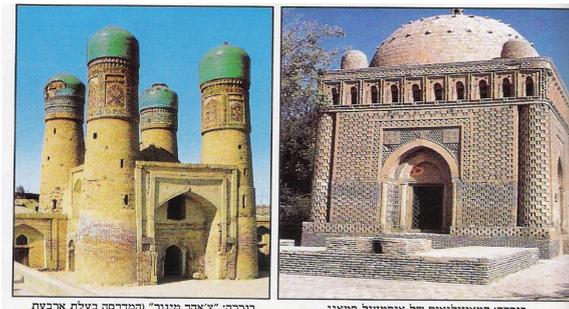
'בוכרה-י שריף' ('האצילה', הקדושה). בוכרה, שמשמע שמה הוא 'הנסתרת מן העולם', מצטיינת בארמונות, במדרסות, במסגדים, במינרטים ובשווקים שלה. היא אחת הערים העתיקות והמעניינות. בבוכרה יש מספר גדול במיוחד של מבנים מוגנים על-ידי אונסק"ו במסגרת המורשת העולמית.

ימין: ה'ארק' – ארמון החורף. מכאן צפה האמיר בהוצאות להורג; שמאל: ארמון הקיץ.

ארמון החורף הנמצא בין חומות ה'ארק' מתנשא לגובה 18 מטרים והמצודה החולשת על העיר והחומות הגבוהות המקיפות אותה הם מן המבנים המרשימים בבוכרה. לפני האסלאם המצודה שימשה מקדש זורואסטרי. ממרומי ארמון החורף השקיף האמיר על השוק המרכזי בו 'את ראש האב ערף / ואת בת זקונו לקח אליו/ לבל תסבול האומללה חרפת רעב'. האמיר נשם אל קרבו את ריחות התבלינים שעלו מן השוק, התבשם למראה ערימות הפירות היבשים – הכישמיש (הצימוק) והמשמש, השזיף, ערימות של אגוזי מלך ובוטנה (פיסטוקים), טבק, ענבים תמרים ורימונים ועשרות סלסילות קש ובתוכן מלונים גמלוניים מתוקים כדבש. האמיר הריח את ריחות השיפודים של הקבאב והשישליק הנצלים על גחלים לוחשות, הפלוב – האורז השמונני מאליות כבשים ובשר טלאים שהלכו והתבשלו בתוך ה'קאזאן' (סירי הברזל הכבדים). כיום רחבת הרגסטן נמחקה על-ידי בולדוזרים ולא הותירו חותם של ריח וצבע.

האכזר מכל האמירים היה נאסרוללה ח'אן, שזכה לכינוי 'הקצב'. הוא השתלט על הכתר בשנת 1826, לאחר שהרג את אחיו ו-28 ממקורביו. בעזות מצח התגרה באנגליה הוויקטוריאנית בהוציאו להורג שני קצינים בריטיים – סטודארט וקונלי. ב-24 ביוני 1842 קולונל סטודארט וקפטיין קונלי הובלו לרעמי תופי דוד אל רחבת ההוצאה להורג בחזית של הארק, בעוד האמיר מתמוגג מן המראה. בשנת 1839 הגיע הקולונל סטודארט לבוכרה, רכוב על סוס לבן. הוא מגיע בשליחותו של במשנה למלך אנגליה ומושל הודו בניסיון להציל שבויים רוסיים כדי למנוע פלישה רוסית לבוכרה. סטודארט עשה את כל השגיאות האפשריות: הוא עלה לארק רכוב על סוסו, הוא לא הביא איגרת מהמלכה ויקטוריה אלא מדרג נמוך יותר וגרוע מכל הוא לא הביא מתנה בעלת ערך לאמיר. האמיר עמד במרומי הארק וצפה בקולונל השחצן שהסתובב מסביב לארק ובחן את חוזק חומותיו. הוא הושלך לבור כלא אכזר – הזינדון. בשנת 1841 נשלח הקפיטן האנגלי קונולי לחפש את סטודארט וגם הוא הושלך לזינדון. הניסיון שלהם להתאסלם ובכך להציל את עורם לא צלח. לאחר תקופת סבל בבור הכלא, המוכה מחלות, הם הוצאו להורג⁷⁰.

מימין: מוזוליאון איסמעיל סמאני. לידו: ה'צ'אהר מינאר'.

⁷⁰ לא הרחק מן הארק נמצא הזינדון – בור כלא המוכה במחלות חשוכות מרפא. מי שהגיע לשם על רגליו ולא נמכר מייד לעבדות או המיר דתו והתאסלם סופו, שגווייתו הושלכה מבור כלא לבור קבר.

אי אפשר שלא להתפעל מארמון הקיץ של האמיר ועל הסיפורים המרתקים שנקשרו למקום. ארמון הקיץ 'סיטוראיי-מוכי-חוסה' (ארמון הכוכבים והירח) נבנה על-ידי האמיר האחרון סייד עאלים ח'אן בשנת 1917 במימון כפוי של יהודים עשירים. בארמון אולמות אירוח לקבלות פנים חגיגות, הרמון לנשותיו ופילגשיו של האמיר ששכסכו בבריכה רחבת ידיים בעירום והאמיר ממרומי מגדל מצועצע צפה בהן עד שהשליך לנבחרת שביניהן תפוח עץ עסיסי כאות וסימן שהלילה יבלה במחיצתה. עד היום מתרוצצים בפארק טווסים שהם הסמל המלכותי.

בקרבת מקום מצוי הפארק על שמו של איסמעיל סמאני ('קירוב' לשעבר). כאן נמצאים שני מבנים עתיקים, ששרדו את הכובשים המונגולים בהיותם קבורים מתחת לחול. הבולט שבהם הוא המוזוליאן של איסמעיל סמאני ושל השושלת הסמאנית (מאה 10), שנחשב לאחת מיצירות המופת בארכיטקטורה העולמית של ימי הביניים. אגדה מקומית מספרת כי האמריקאים ביקשו לפרק את המבנה ולהעתיקו לאמריקה ובתמורה לתת את משקלו זהב, אך הבוכרים הגאים לא ויתרו. המבנה השני הוא 'צ'שם איוב' ('מעין איוב') שראשיתו במאה ה-16. הוא בולט בכיפת הקונוס ובשלוש כיפותיו האחרות. סמלה של בוכרה הוא המינרט פואי-קאלון (שנבנה על-ידי הסלג'וקים במאה ה-12). הוא מתנשא לגובה של כ-46 מטרים וממנו הושלכו אויביו האמיתיים והמדומים של האמיר, ביניהם יהודים שסירבו להתאסלם. המסגד הגדול שלידו (מאה 16) הוא אחד הגדולים והמרשימים במרכז אסיה. ממולו 'מיר-י אראב מדרסה' שהוקם לזכרו של עבדאללה אל ימאני מתימן, צאצא ישיר של מחמד, שהטיף לאסלאם.

לאבי-האוז (שפת הברכה) מוקד החיים בבוכרה

אחת הפנינים של בוכרה היא המכלול שעל גדת ה'לאב-י' האוז' (שריד מתוך מאגרי מים פתוחים מן המאה ה-17, שהביאו לתחלואה המונית בעיר), שהייתה מרכז החיים בבוכרה לאורך מאות שנים. במקום עצים קדומים שבעבר קיננו עליהם חסידות. במקום מסעדות עממיות. בטלני העיר מסיבים במקום כחום היום למשחקי דמקה ושש-בש. השווקים המקורים של בוכרה מוסיפים לה צבע עם צבעוניות השטיחים, התכשיטים, כלי הנגינה ועבודות יד. פסלו של נאסר א-דין רכוב על חמורו, שעוצב בכישרון רב ובהומור על-ידי הפסל שפירא, מושך את העין. הרבה אגדות נקשרו בדמות הפולקלורית הזאת שדאגה לאביונים על חשבון העשירים. שאלו פעם את נאסר א-דין: "מהי המחלה הקשה ביותר?" והוא השיב ללא היסוס: "הלידה! כי סופה מוות". לא מנינו את עשרות המדרסות והאתרים של בוכרה אבל נראה שאין להחמיץ את ה'צ'אהר מינאר' על ארבעת המינרטים שלו, שהוקדשו על-ידי סוחר עשיר לארבע בנותיו האהובות. מעריציו של אבו עלי אלחסיין עבדאללה איבן סינא (980-1037), מגדולי הרופאים והפילוסופים של כל הזמנים, לא יוותרו על ביקור באפשוונה, מחוז ילדותו. הוא נרדף עד שמצא את מותו בהמדאן שבאיראן. ספרו המפורסם הוא 'כתאב שפא אלנפס' (ספר ריפוי הנפש).

חיווה - העיר והאגדה

המראות של חיווה הם בלתי נשכחים. זוהי עיר בצבעי המדבר מוקפת חומה. עיר שהיא מעין מוזיאון פתוח של ארמונות, מינרטים, מדרסות, מוזוליאונים שאליהם נכנסים חתנים צעירים בחליפות וכלות ילדות בשמלות כלה. חיווה היא עיר מסתורית שבה היה סחר עבדים וזוגות נואפים נענשו בה באכזריות בכיכר העיר. איש לא העניש את 45 החאנים שמשלו כאן. הם חיו במוסר כפול – בארמון 'תאש חאוולי' (חצר האבן), העשוי אריחי חרסינה מרהיבים, התנהלו חיי הוללות בהם לקחו חלק הח'אן, 4 נשותיו ו-41 פילגשיו ושורה של ילדי שעשועים.

על פי המסורת שם, בנו של נוח, מצא מקור מים חיים במדבר וצעק 'ח'איואק' (מים חיים) ומכאן נגזר השם 'חיווה'. ארכיאולוגים גילו כאן שרידים בני אלפיים שנה. כאן חיו ופעלו הפילוסוף והרופא הנודע עלי אבן סינא (980-1037), המשורר אבו ראיין בירוני (973-1048) והמתמטיקאי מוחמד אבן מוסא אל-חורזמי (780-845) שמיוחסים לו 'אלגברה', 'לוגריתמים' והמצאת הספרה אפס (0). הסיור בחיווה מפגיש אותנו עם ארכיטקטורה ייחודית – ה'קלתא מינאר' (המינרט הקצר), שגובהו מגיע ל-26 מטרים והיה אמור להגיע לגובה של 100 מטרים ולהיות הגבוה ביותר במרכז אסיה. הח'אן מוחמד אמין ח'אן נפל בקרב

(1850) ויורשיו, שנמנעו מלהאדיר את זכרו, הותירו את המינרט המפואר, העשוי קרמיקה בגוון טורקיז, בלתי גמור. המקום הקדוש ביותר בחיווה הוא המוזוליאום המפואר של פהלוואן מחמוד (1248), שנחשב לגיבור בלתי מנוצח שידע לגבור גם על ייצרו זכה למעמד של קדוש. האתר הקדום ביותר בחיווה הוא מסגד 'ג'ומעה' (יום השישי) העומד על 218 עמודי עץ מגולפים, ששימש את אנשי השיירות על דרך המשי כבר בראשית המאה העשירית והוא יחיד במינו בעולם המוסלמי. תצפית על חיווה היא חווייה בלתי נשכחת.

בעולם הולך ומשתנה, התיירות שעושה את צעדיה הראשונים בחבל ארץ זה עשויה לשנות בעתיד נופים מרהיבים, מבנים מונומנטליים, ולשבור את תמימותם של התושבים האותנטיים שעדיין דבקים במסורות של הכנסת אורחים וכבוד לזולת. מומלץ לנוסע הישראלי חובב המסעות לבקר ככל המוקדם בחבל ארץ זה המשמר עדיין דפוסי חיים, שכבר נעלמו במקומות אחרים בעולם.

יהודים כנראה לא גרו במקום, למעט שני מומרים⁷¹

טרמז TERMEZ, TERMIZ (ترمذ) – "העיר החמה"

טרמז היא עיר גבול צבאית בין אפגניסטן לאוזבקיסטן. שלווה מדומה נסוכה על העיר הצבאית טרמז בת כ-140,000 תושבים, הממוקמת בפרובינציה סורח'אן דאריה (Surxon)

⁷¹ ניימרק-מסע בארץ הקדם. עמ' קו-קו.

(Daryo). הגשר המפריד בין אפגניסטן לאוזבקיסטן מעל האמו-דאריה נקרא בשם הציני "גשר הידידות – אפגניסטן-אוזבקיסטן". במחוז כולו, ששטחו כ-20,000 קמ"ר, חיים כמיליון וחצי תושבים בשמונה עיירות ובשרידי קולחוזים. נשיא אוזבקיסטן אסלאם קרימוב איפשר לכוחות האו"ם הפועלים באפגניסטן להשתמש במרחב האווירי ובשדות התעופה של ארצו בניסיון ללכוד את אוסאמה בן לאדן ואת אנשי אל קאעידה⁷². בשדה התעופה הבינלאומי של טְרִמֶז ראייתי לא פחות מעשרה מטוסי הרקולס צבועים בשחור עם סימני ההיכר של גרמניה שהביאו גייסות וציוד שעשו דרכם אל אפגניסטן דרך הגשר שמעל האמו דאריה. הצבא הגרמני וההולנדי השתמשו בשדה התעופה של טרמז. בימי המלחמה באפגניסטן (1979-1989), הסובייטים הביאו לעיר הזאת כ-100,000 חיילים בדרך היבשה והאוויר. הסובייטים סללו דרך מעבר לטנקים שראשיתה בלב רוסיה וסופה באפגניסטן, מרחק של אלפי קילומטרים⁷³.

אורך הגבול המשותף שבין אוזבקיסטן לאפגניסטן הוא 137 ק"מ. העיר טְרִמֶז נמצאת כ-60 ק"מ בלבד צפונית למזאר-י שאריף, עיר מוסלמית קדושה בצפון אפגניסטן, שנכבשה על-ידי הטאליבאן בשנת 1997 ושוחררה על ידי חיילי הברית הצפונית. עד היום אפשר להבחין בשרידי הבסיסים הצבאיים של הטאליבאן בגדה הדרומית של האמו דאריה. קו הגבול מגודר בגדרות חשמליות ובשטחים ממוקשים לצד עמדות מבוצרות של הצבא האוזבקי. טְרִמֶז מרוחקת 707 ק"מ מטשקנט. 10 שעות נסיעה ברכב. 18 שעות נסיעה ברכבת ושעת טיסה אחת במטוס Royal Jet סילוני.

השם 'טרמז' [=העיר החמה] שאוב במקורו מיוונית מחילותיו של אלכסנדר הגדול שהגיעו לכאן במאה ה-4 לפנה"ס וסבלו מן החום הכבד בקיץ ועל כן העניקו לעיר ההלניסטית את שמה. התרבות ההלניסטית התאזרחה במקום והפסלים המצויים כיום במוזיאון העירוני הם שילוב יווני ומזרחי כאחד. במרחב הזה התקיימה האמונה הבודהיסטית הקדומה, בת כ-2,700 שנים, כפי שמעידות הסטופות הבודהיסטיות הרבות הפזורות בשטח. בואו של האסלאם במאה ה-7 הוסיף לתמהיל הדתי גם את האמונה המוסלמית. כאן מצאו מקלט קבוצות של צופים מיסטיקנים שמצאו מקלט ב'חאנאקא', מעון לדרווישים נודדים. לכאן הגיעו הסיידים מפיצי האמונה המוסלמית. מכל האמונות שרווחו במקום, לרבות יהודים מעטים שחיו כאן, נותרה בימינו רק האמונה המוסלמית הסונית⁷⁴.

⁷² אולם כשהאמריקאים ניסו לכפות עליו דמוקרטיזציה ומתן ביטוי לאופוזיציה הפונדמנטליסטית אסלאמית, הורה אסלאם קרימוב לפנות את הבסיסים ואת שדות התעופה של ארצו. עד מהרה הם התבססו בקירגיסטן הסמוכה.

⁷³ הניסיון האמריקאי להשליט דמוקרטיה, שמשמעה עליית הפונדמנטליזם, עוררה את חמתם של האוזבקים, שדרשו מהאמריקאים לפנות את הבסיסים שהקימו באוזבקיסטן. האמריקאים הפנו את חילותיהם לקירגיסטן.

⁷⁴ בנה הידוע של טרמז בתור הזהב המוסלמי הוא הסוני אל-טרמיזי (אבו עיסה מוחמד – 824-892), בעל אוסף המסורות על הנביא מוחמד (חדית') הידוע בשם Sunan al-Tirmidhi או Jami at-Tirmidhi.

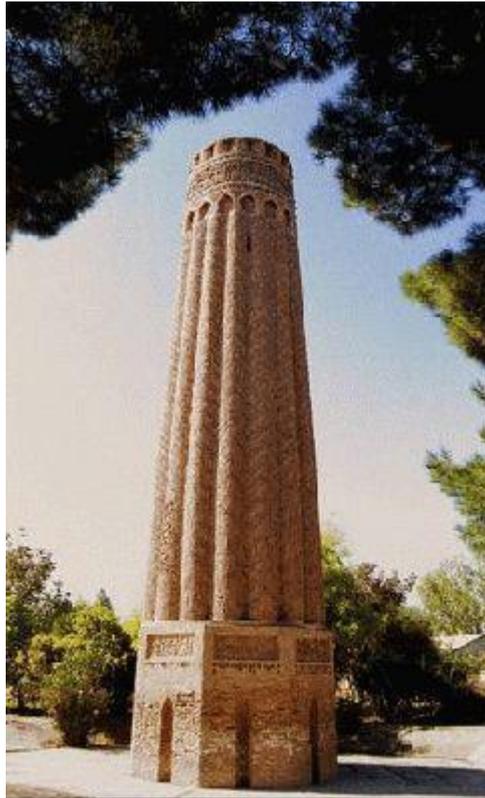

חורבות מצודת קאמפיר טפה (Kampir Tepe)

פאייז-טאפה (FAYEZ TAPE) – נמצאת בסמוך למתקני רדאר המכוונים לעבר אפגניסטן. במקום מבנה דמוי תנור, שאינו אלא סטופה בת 2,700 שנה עם פסל בודהה. המקומיים קראו למקדשים הבודהיסטים בשם 'בוד-ח'אנה' – בית בודהה הוא 'מקדש אלילי'. כאן עמדה העיר טאראמאטח'אן בימי ממלכת בקטריה. יש סברה כי היו במקום למעלה מאלף אתרי בודהה. אחת מדמויות המופת של טְרַמְזו, ששמו נודע בכל העולם המוסלמי, הוא מוחמד עלי חכים אט-טְרַמְזו. הוא היה לא רק כהן דת מוסלמי אלא גם מלומד דגול ותיאולוג. ספריו השפיעו רבות על תנועת הצופים. לדעת חוקרים רבים הוא משלב במאמריו רעיונות בודהיסטים. חכים אט-טְרַמְזו, נחשב לקדוש מוסלמי באזור הזה. מעמד מיוחד של קדושה יש לסעידים שרבים עולים להשתטח על קבריהם המצויים במקום.

סולטן סאדאת (SULTAN SADAT) – כאן מצאו מקלט בני משפחת חוסיין. באתר הזה קבורים 175 סאיידים. המקום משמש אתר לעולי רגל מוסלמים. תימור לנג הכובש הגיע לכאן ובנה להם מוזוליאון.

המינרט בז'רקורגן (DJARKURGAN) – מראשית המאה ה-12 הוא מן המינרטים היפים של מרכז אסיה, ששרד בשלמותו עם מיגוון העיטורים שלו העשויים לבנים שרופות. על הכותרת העליונה נכתבה שנת הבנייה 9-1108 ושמו של הארכיטקט עלי אבן מוחמד מהעיר סְרְכְס (טורקמניה כיום). המינרט מזכיר בסיגנונו את מינרט הפוא-י קלון בבוכרה. גובהו כיום 21.6 מטרים, לאחר שחלקו העליון אבד. בראשיתו היה צמוד אליו מסגד שנהרס. בבסיסו מבנה בעל שמונה פאות ולאורכו 16 דמויי-עמודים. יסודותיו כמטר וחצי הטמונים באדמה. המינרט נמצא בעיירה בז'רקורגן כ-20 ק"מ צפונית-מזרחית לטרמזו.

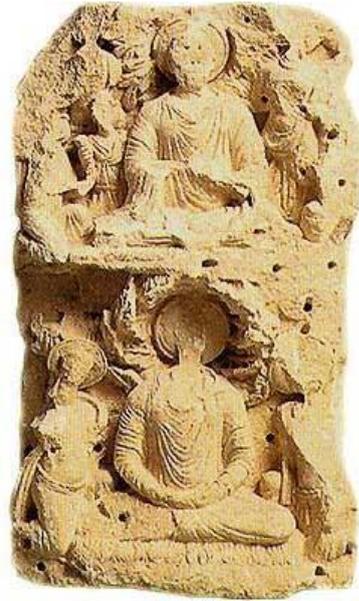

מינרט ז'רקורגן – (Djarkurga (1108-9

המוזוליאון של אבו עבדוללה מוחמד עלי... אל ט'רמזי.

נולד בשנת 749. לפי סברה אחת חי 128 שנים ונהרג במקום הולדתו ונקבר כאן. אביו הגיע מחצי האי ערב. ממפיצי האסלאם. בסמוך למבנה הקבר המפואר מצויה 'חאנאקא', מעין אכסנייה שבה התגוררו, למדו והתפללו דרווישים מלומדים שחיו חיי נזירות. הם בלטו בזקניהם הארוכים וזכו לכינוי 'קוקולדוש' – שמשמעו 'בעלי הצמות הארוכות'. הם עסקו ב'זיפ'ר' – דהיינו בהזכרה מתמדת של שם אללה ותפילות רצופות. יש סברה שהמוזוליאון שימש במקורו מקדש בודהיסטי שהוסב לאתר אסלאמי.

מצודת קירקוז – 40 העלמות – כאן התגוררו המלכים הסמאנידים. בימי המשטר הסובייטי היה כאן קולחוז בשם 'נאמונה' ובו 18,000 תושבים. כאן עבר פעם האמו-דאריה עד ששינה את אפיקו. האיכרים גידלו כאן כותנה, חיטה, ירקות וצאן. לפי תפיסתם חובתו של אדם לחיות צמוד לאדמתו ולדעת כמה עולה לייצר כיכר לחם. כאן עברה אחת מדרכי המסחר ההיסטוריות, דרך המשי, ובמקום היה בית מכס. ססבוחטיגין, אביו של מוחמד מגזני, הרס הכול. 40 מבנות האצולה עבדו ולמדו כאן. כשהרחניאנים ביקשו לשבות אותן ולחלל את כבודן הן שלחו יד בנפשן.

פסלי בודהה עם יסוד הלניסטי. המוסלמים חיבלו בפניהם של הפסלים המוקפים בהילה

פאיז-טפה (FAIEZTEPA) – כאן נתגלו שרידים יפים של פסלי בודהה. על חורבות טרמז העתיקה נתגלו פסלי בודהה חצובים באבן. פניו של בודהה רוסקו על-ידי הכובשים המוסלמים.

בית הקברות היהודי של טרמז – פגשתי כאן את אסכנדר [אלכסנדר] יוסופוף זקן מוסלמי בן 83, המנקה ומטפל בבית הקברות היהודי מזה 20 שנה לפחות. הוא מתגורר במתחם בית הקברות ולדבריו קבורים כאן כ-300 יהודים. הפתיע אותנו לגלות, ברוב המקרים, תלוליות עפר, ללא איזכור שמות הנפטרים וללא מצבות אבן – דמיון רב לבית העלמין היהודי בהראת⁷⁵. קבורים כאן יהודים בוכרים ויהודים אשכנזים. אחרון היהודים שחי בטְרַמְז היה מוסיק [משה?] קנדימוב, שבינתיים עזב את האזור. המלווה שלנו לא יכול היה לומר אם בטְרַמְז יש בית כנסת. אני מניח כי הקהילות המסורתיות של המזרח דאגו להקים בתי-כנסת בכל מקומות מושבם ובמקום שלא איפשרו זאת התפללו בביתו של ראש הקהילה⁷⁶.

⁷⁵ יהודי אפגניסטן גם בדורות קדומים, כפי שנמצא בג'אם לפני הפלישה המונגולית של המאה ה-13, נהגו להציב מצבות קבורה רק על קבריהם של אישים מרכזיים בקהילה – רבנים, אנשי שררה ואמידים. מעל קברי נשים, ילדים ופשוטי עם הוצבה תלולית עפר בדרך כלל, במגמה למנוע סגידה לקברים. ראה יהושע-מנדהי ישראל, עמ' 55.

⁷⁶ הפלמ"חניק אברהם בן שמואל ופניה נולד בטרמז ביום 6.6.1928, עלה בהעפלה יבשתית דרך סוריה בשנת 1939 ונפל במלחמת העצמאות.

עמק פרגאנה

עמק פרגאנה נמצא בקו אורך 40.23 מעלות; קו רוחב 71.19). עמק פרגאנה ממוקם בעמק הרי טין שן והוא מתחלק בין המדינות אוזבקיסטן, טג'יקיסטן וקירגיסטן. כולן מדינות מוסלמיות סוניות בחבר המדינות. שטחו של עמק פרגאנה, שהוא נוה מדבר, הוא 22,000 קמ"ר כשטחה של מדינת ישראל. העמק מתנשא מעל פני הים – 320 מטר במערב ו-1,000 מטרים במזרח. לעמק מראה של קערה שטוחה שסביבה רכסי הרים – רכס הרי טין מצפונה והרי אלאי ופמיר בדרומה. עמק פרגאנה הוא שקע טקטוני – שמקורו ברעידות אדמה, התפרצויות הרי געש ועוד – המוקף ברכסים של הרי צ'אטקאל, קוראמה ופרגאנה בצפון; אלאי וטורקסטאן – בדרום, שפסגותיהם מגיעות ל-5,000 מטרים מעל פני הים, פרט למעבר צר במערב – שדרכו מפלס הנהר סיר-דאריה את זרימתו. חלקו המרכזי של העמק הוא צחיח ומכוסה חולות ומלחות. בשוליו, למרגלות ההרים, טבעת גבעות המיושבות בצפיפות רבה. עמק פרגאנה מנוקז על ידי הסיר-דאריה ומן ההרים יורדים נהרות רבים המזינים רשת תעלות השקיייה עניפה. התעלה הגדולה נחפרה בשנת 1939 ואורכה 150 ק"מ. היא נחפרה במשך 45 ימים על ידי 160,000 איכרים מחלקיה השונים של אוזבקיסטן. עמק פרגאנה הוא מנאות המדבר הגדולים, עם תנאי אקלים, מים וקרקע מן הטובים ביותר. האקלים יבשתי, יבש וחם בקיץ ונוח בחורף. ממוצע הטמפרטורה בינואר נע בין מינוס 0.5 מעלות למינוס 2.5 מעלות וביולי הטמפרטורה היא בין 23 ל-28 מעלות. מזרחה לעמק פרגאנה נמצאים המדבריות הסיניים שעל דרך המשי. לנוסעים שסבלו קשות במדבר, עמק פרגאנה היה קרש הצלה חשוב. כמות המשקעים השנתי הוא 150 – 350 מ"מ. עמק פרגאנה, שנחשב עד לכיבוש המונגולי לסל הלחם של מרכז אסיה, הוא כיום מרכז לגידולי כותנה ומשי, כרמים ועצי פרי ונחשב לפנינת אוזבקיסטן. 60% מיבול המשי מגיעים מעמק פרגאנה, גם יבול הענבים המלונים והרימונים ויתר הפירות העסיסיים מגיעים מהעמק. עצים סוככים על רחובותיה, כיכרותיה והפארקים שלה בחום הקיץ הכבד. היא מצטיינת באוצרות הטבע שלה – העיר מרגילאן בפרט והעמק בכלל היו למקור חשוב לייצור משי. למרות שטחו הקטן יחסית של העמק, המהווה 5% בלבד משטחה של אוזבקיסטן, מתגוררים בו כ-9 מיליון תושבים – לא פחות משליש מתושבי אוזבקיסטן כולה. זהו האזור המאוכלס ביותר במרכז אסיה. הכובשים הצארים שכבשו את העמק בשנת 1876 קלטו עד מהרה את הפוטנציאל החקלאי של העמק. אוזבקיסטן היא יצרנית הכותנה השלישית בגודלה בעולם וסיפקה כותנה לרוסיה לפני המהפכה, במהלכה ולאחריה. חלק משמעותי של הכותנה האוזבקית מופק בעמק פרגאנה, עד שהפכו את הכותנה למוצר העיקרי של אוזבקיסטן כולה ופגעו פגיעה אקולוגית אנושה בים הארלי שהמליח, הזדהם והצטמק. גם כלכלתה של אוזבקיסטן הייתה עד לא מכבר מוגבלת בעיקר לגידולי כותנה.

כאן בעמק צמח יוצר השושלת המוגולית זהאיר-אודין באבור במאה ה-16. בשנת 1709 שבטי העמק בחרו בשאה רוח ביי למנהיגם וכך קמה הח'אנות – הממלכה בראשותו של הח'אן של קוקנד. עד אז היא הייתה חלק מאמירות בוכרה, שהתפצלה לשלוש ממלכות, שבראשן עמד ח'אן: בוכרה, קוקנד וחיווה (ח'וריזם) – ערי מדינה, ששלטו עד לפלישה הרוסית צארית של 1876. הח'אן של קוקנד הצליח להשתלט – במזרח עד לקשגאר (כיום בסין) ובמערב ובצפון עד צ'ימקנט (כיום קזחסטן) – כ-160 ק"מ מטשקנט.

הח'אן האחרון של קוקנד היה וסל של הרוסים ושמו ח'אדא-יאר [=סוגד לאלוהים] ח'אן. הכיבוש הרוסי של קוקנד, אנדיז'אן ואוש גרמו לכך שממלכתו של הח'אן התפוגגה ללא מאמץ מיוחד. הרוסים השמידו ללא רחם את מתנגדיהם והפכו את עמק פרגאנה לקנטון רוסי, מנותק מאוזבקיסטן. בימי המהפכה של 1918 התנהלו קרבות אלים בין הצבא האדום הקומוניסטי לבין צבא הצאר. בשיטתיות השמידו הרוסים כל סימן לאסלאם. לפני הגלסנוסט, במהלכו ולאחריו היו כאן מלחמות על רקע דתי ו/או אתני גזעני. נערכו פוגרומים והרג לשם הרג בין עמי האזור. בהיותו מרוחק מן המרכז הפך העמק למרכז דתי פונדמנטליסטי אופוזיציוני. חלוקת הגבולות בין טג'יקיסטן, אוזבקיסטן וקירגיסטן הייתה מלאכותית והותירה מיעוטים גדולים בכל אחת מן המדינות השכנות – שיצרו מוקדי מתח קשים, טרנספרים והשמדת עם. ב-12 מקומות בעמק פרגאנה יש טריטוריות אוזבקיות שהן מובלעות בתוך המדינות השכנות ויש צורך לעבור במעברי גבול ולעבור בידוק כדי למנוע הברחת אמל"ח וסמים שזרמו מאפגניסטן.

שתי דרכים מובילות לעמק פרגאנה מטשקנט – הדרך הראשונה היא דרך מעבר ההרים KAMCHIK, בגובה 2,267 מטרים. אין מעבר לאוטובוסים. הדרך מתאימה לכלי רכב קטנים. מאמצע נובמבר עד אמצע אפריל הדרך מכוסה בשלג ועד לאחרונה היא לא הייתה עבירה כלל. המנהרות, שהסינים חפרו בשנים האחרונות, פתרו את בעיית המעבר בחורף אך פתחו בפני הסינים אופציה של פלישה מערבה. הדרך מטשקנט נמשכת כארבע שעות. הדרך השנייה – עוברת את ח'וג'נד בטג'יקיסטן. דרך זו ארוכה יותר וכרוכה בקשיים שמערימים השלטונות הטג'יקים.

היסטוריה

כבר במאה השנייה לפני הספירה היוונים והפרסים הקימו כאן ממלכה המבוססת על חקלאות ובה 70 ערים וכפרים. משלחות סיניות ראשונות הגיעו לעמק פרגאנה כבר במאה ה-2 לפנה"ס. מיקומו של העמק בקצה המדבר הפך אותו ליעד חשוב לנוסעי השיירות על דרך המשי. העמק היה בודהיסטי קודם שקיבל את האסלאם במאה ה-8. עד מהרה דרך המשי עברה כאן. בתקופות שונות בהיסטוריה הייתה פרגאנה שייכת לשושלות שונות: מאות 11-12 - שלטו הקחנידים; מאה 13 - המונגולים; מאה 14 - תימור לנג ויורשיו התימורידים; מאה 16 - שייבאנידים; 1598 - המושל האחרון אבו אל פאיז. בשנת 1710 -

נפרדה קוקנד מח'וריזום ונוסדה ממלכת קוקנד. הערים הראשיות בעמק פרגאנה הן: ח'וג'נד השייכת לטג'יקיסטן (שעד לעצמאות טג'יקיסטן בשנת 1991 נקראה לנינאבאד). קוקנד (קוקון), אנדיז'אן, נמנגן, מרגילאן ופרגאנה (השייכות לאוזבקיסטן) ואוש (השייכת לקירגיסטן)⁷⁷.

בנה הנודע ביותר של פרגאנה הוא זאהיר אדין באבור, מייסד השושלת המוגולית של הודו. בשנת 1709 שבטי העמק התכנסו מסביב למנהיגם שאה רוח ביי, שעמד בראש הח'אנות של קוקנד, תוך שהוא מתנתק מהאמיר של בוכרה. היא הופכת להיות דומיננטית עד לאמצע המאה ה-19. הח'אן של קוקנד שלט על טריטוריה שבמערב הגיעה לטשקנט, בצפון לצ'ימקנט ובמזרח לקשגאר. אחרון הח'אנים של קוקנד היה ח'אדאיאר ח'אן.

שלא כמו בוכרה וסמרקנד יש בעמק מעט מונומנטים בעלי חשיבות ארכיטקטונית ואין כאן מסורת דתית או מסורת של פולחן קודש. בכל האזור אין ייחוד סגנוני, למעט תרבות הבנייה של ה'חאוולי', שעליו נעמוד בהמשך. בשל ניתוקו של המקום התפתח כאן זרם דתי פונדמנטליסטי המבקש לפרוש כנפיים. גם הלשון האוזבקית ומנהגי האוכלוסייה והמסורות המקומיות אינן זהות לאזורים אחרים של אוזבקיסטן. העמק מצטיין בהכנסת אורחים, בשמרנות, בשווקים ססגוניים ובהרים המקיפים את העמק. קוקנד, אנדיז'אן ואוש נכבשו על ידי גדודיו של הצאר בשנת 1876 במאמץ מזערי והח'אנות של קוקנד נעלמה כלא הייתה. המושל הצבאי הרוסי הראשון היה הגנרל מיכאיל סקובלב (Skobelev), שנודע ברצח המוני של טורקמנים ב-Geok Tepe הוא ייסד את הקנטון של מרגילאן, שנודע לימים כפרגאנה. כדי לחזק את אחיזתם בתקופה הצארית הרוסים הרסו כל סימן וזכר לאסלאם באזור הזה. במאות 18 ו-19 קוקנד הייתה המרכז הדתי השני בחשיבותו במרכז אסיה אחרי בוכארה. הרוסים הרסו מסגדים או הסבו אותם ליעדים אחרים והותירו מסגד אחד בכל אחת מן הערים קוקנד, מרגילאן ופרגאנה. כיום צומחים אין ספור מסגדים במימון זר פקיסטני, איראני, טורקי וסעודי.

העמק הפך להיות בית היוצר המרכזי לגידול כותנה, עצי תות להזנה ולגידול תולעי משי ולאריגת בדי משי. לקראת סוף התקופה הסובייטית התרחשו באזור הזה מלחמות אזרחים שגבו חיי אדם, לרבות פוגרום נגד יהודי אנדיז'אן בשנת 1989 ומאבק דמים בין האוזבקים לקירגיזים באוש ובאוזגן בשנת 1990. השלטונות האוזבקים זכאו בכוח כל ניסיון להתקוממות באנדיז'אן, שהייתה לאחד ממוקדי הפונדמנטליזם. מוקד אחר נמצא במרגילאן. בעמק פרגאנה לוחשת גחלת של תחיית האסלאם, המהווה אופוזיציה לשלטונות בטשקנט, שערכו מעצרים בשנים האחרונות והכנעת האופוזיציה הייתה כרוכה בשפיכות דמים.

⁷⁷ פרופ' מנשה הראל משער כי סוסיו של המלך שלמה (1000 לפנה"ס) הגיעו מעמק פרגאנה. אנשי העמק היו ספקי סוסי מלחמה לכובשים השונים של אסיה. הסוס שימש לרכיבה, אך שתו את חלב הסוסות ועישנו ואכלו את בשר הסוסים.

האיראנים מסייעים לאופוזיציה הסונית בעמק פרגאנה למרות היותם שיעים. האיראנים טוענים שהברית האתנית היא המקשרת בינם לבין אנשי העמק. מאז הגלסנוסט והפרסטריוקה והתפרקותה של ברית המועצות והקמת הרפובליקות העצמאיות באזור, חלה התעוררות רבה של האסלאם. הסעודים בנו כאן מאות רבות של מסגדים במגמה להפוך את הסונים של האזור לחסידי הזרם הוואהבי באסלאם הסוני.⁷⁸

השווקים הססגוניים של העמק נמצאים בעיקר במרגילאן ובאנדיז'אן, והם פעילים בעיקר בימים חמישי וראשון. עמק פרגאנה ידוע באוכל המשובח שלו, אבל המסעדות מעטות. הדרך הטובה ביותר לטעום את הפלוב המקומי הוא להיות מוזמן לבתים. בבתי התה יש מטבח, שבו האורחים מכינים לעצמם את הפלוב שלהם.

העיר קוקנד ('הר של סוכר'), KOKAND, QUQON

קו אורך 40.33; קו רוחב 70.55. ממוקמת 228 ק"מ דרומית-מזרחית מטשקנט ו-115 ק"מ מערבית לאנדיז'ן ו-88 ק"מ מערבית לפרגאנה. בעיר כ-200,000 נפש. רוב אוזבקי ובני מיעוטים טג'יקים, רוסים, יוונים, קוריאנים, וצוענים ('לול'). היא אחת הערים העתיקות והיא שוכנת בצומת שתי דרכי מסחר – האחת דרך מעבר ההרים לטשקנט והשנייה דרך העיר ח'וגנד. העיר קיימת מאז המאה ה-10. בראשית היא נקראה בשם ח'וקנד. היא מאוזכרת בספרי נוסעים להודו ולסין. במאה ה-13 נחרבה על-ידי המונגולים. העיר העכשווית ראשיתה במצודה משנת 1732 שהוקמה על מקומה של מצודה עתיקה יותר בשם Eski-Kurgan. בשנת 1740 היא הייתה לבירת הח'אנות של קוקנד. היא גם הייתה המרכז הדתי של עמק פרגאנה ובשיאה היו בה למעלה מ-300 מסגדים. כוחות רוסיים תחת פיקודו של מיכאיל סקובלב (Mikhail Skoblev) כבשו את העיר בשנת 1876 והיא צורפה לטורקיסטן הרוסית. לא מכבר הוחזרו לשימוש שלושה מסגדים גדולים עם מדרסה במרכז העיר, אולם עקב מהומות שבו ונסגרו חלקם. בכל שכונה הוקם מסגד לשימוש התושבים. אחרי המהפכה חיו כאן מהנדסים ורופאים, מורים, סנדלרים וספרים, עובדי תעשייה, סוחרים וזבנים.

נהר ה-SOH היורד מהרי ALAY יוצר את נאת המדבר שעליה נמצאת קוקנד. אין ספק שהיא מילאה תפקיד חשוב על דרך המשי. בשנת 1710 נפרדה קוקנד מהממלכה ששלטה על פרגאנה. כשהושלת האוזבקית מינג התעצמה, קוקנד הייתה אחת מכמה ערים שניצלו ונתרו עם המונומנטים המציגים את תרבות החאוולי.

⁷⁸ על שמו של מוחמד איבן עבד-אל וואהב (1691-1787), שהמדינה צריכה להתבסס על הקוראן ועל החדית'. הוואהבים הם שייסדו את סעודיה. בין לאדן הוא במידה רבה מיסיונר של הכת הוואהבית הסעודית ונהנה מתמיכתה.

בעמק פרגאנה יש מיגוון של יצירות ארכיטקטוניות שמקורן בתרבות החאוולי, הכוללות מבנה של ארמון הבנוי בסגנון החאוולי, בנייני ציבור, מסגדים ומדרסות. המפורסם שבהם הוא ארמונו של הח'אן ח'אדא יאר (KHODOYAR) מהמאה ה-19 במרכזה של קוקנד. קוקנד היא מרכז לייצור חומרי דישון, כימיקלים, כותנה ומוצרי מזון. בעיר מכון פדגוגי, 9 מכללות, 40 בתי-ספר תיכוניים ו-5 בתי ספר למוסיקה, דרמה ותיאטרון. אתרים בעיר:

ארמון הח'אן – ארמון הח'אן ממוקם בפארק 'מוקימי' (MUQIMI) הנקרא בפי תושבי העיר 'הפארק הרוסי'. הארמון נבנה בין השנים 1863-1873 בו חי הח'אן האחרון ח'אדא-יאר ('ירא אלוהים'). בארמון היו שבע חצרות ו-113 חדרים. הארמון הושלם – 3 שנים בלבד לפני שחילות הצאר כבשו את קוקנד והדיחו את הח'אן. בשובו מחאג' במכה עבר את אפגניסטן ושם נרצח. מהארמון נותרו שתי חצרות ו-19 חדרים, הנמצאים בתהליך שיחזור ושימור. המקום משמש כיום כמוזיאון ללימודים מקומיים, כולל תכשיטים וכלים מוסיקליים בחדר הכתר, ריהוט אוזבקי בחדר ההמתנה וכלי פורצלן מזרחיים בחדר המיטות של הח'אן.

ג'ומעא מסג'ד (מסגד יום שישי) – נבנה בין השנים 1800-1812. הוא יכול להכיל 10,000 מתפללים.

נארבוטאביי מדרסה (NARBUTABEY MADRASA) – הוקמה בשנת 1799. נסגרה על-ידי הרוסים והוקמה מחדש לאחר עצמאותה של אוזבקיסטן. במקום לומדים כ-80 תלמידי דת האסלאם.

המוזוליאון של אם הח'אן (MODAR-I KHAN MAUSOLEUM) – נבנה בשנת 1825 כאתר קבורה לאימו של הח'אן ח'אדא יאר.

דאקמא-י שייח'ון (DAKHMA-I SHOKON) – קבר המלכים ואנשי בית המלוכה. במקום פיתוחי עץ, הכוללים פסוקים מן הקוראן ומשירתו של עומר ח'ייאם. נאמר על אמיר בוכרה שהוא חטף את המשוררת נודירה (NODIRA) ותבע ממנה להינשא לו. כשהיא סירבה נסרוללה ח'אן ערף את ראשה ואת ראש ילדיה וגיסיה. תחילה היא נקברה מאחורי המוזוליאון של אם הח'אן. הרוסים ששמעו את סיפורה אימצו את זכרה כמופת לאישה אוזבקית אמיצה. הם העבירו את עצמותיה מתחת למצבת שיש לבנה מאחורי קברי המלכים.

מוזיאון האמזה – נקרא על שמו של המשורר האוזבקי האמזה חכימזאדה נייאזי (1889-1929) שנולד בקוקנד. הוא היה תעמולן בולשביקי, משורר לאומי ראשון של אוזבקיסטן הסובייטית ומייסד הספרות הסובייטית-אוזבקית. השוק המרכזי של קוקנד הורחק על ידי הסובייטים לטובת בניין התיאטרון והקונצרטים על שם האמזה.

אחרי המהפכה חיו כאן יהודים שעסקו בהנדסה, רפואה, הוראה, סנדלרות, ספרות, פועלי תעשייה וזבנות. בשנת 1992 נפגשתי לראשונה עם הרב אברך קטנוב, שהיה גם שוחט, מוהל ובעל קריאה בתורה. הוא למד בישיבות מוסקבה וקוואסי בגיאורגיה. כשהצטברו נימולים במידה מספקת מבחינתו הוא נסע לאותן קהילות. בקוקנד, לדבריו, רק כ-15% מן הקהילה הקפידו על שחיטה כשרה. המיסיונר יוסף וולף שביקר באזור בשנת 1835 סיפר כי בזמן ביקורו יהודי קוקנד התרחקו ממצוות ואכלו משחיטה מוסלמית. עם זאת, 'ספר שיר השירים', שתורגם לתג'יקית יהודית על-ידי ר' שמעון חכם, יצא לאור בירושלים על-ידי מולא רפאל בן פנחס נשיא מן העיר קוקנד. לאחר שקולונל צ'ארלס סטודרט נעלמו עקבותיו בבוכרה, פנה משה מונטיפיורי לקהילות היהודיות בבוכרה, סמרקנד, באלך וקוקנד, כדי שיסייעו לאתר אותו. מאמצו של מונטיפיורי היה לשווא. הקולונל נרצח על-ידי אמיר בוכרה וגם הקצין קינלי שיצא לחפש אותו גורלו היה דומה.

לפני המהפכה קוקנד היתה עיר מסחר, שתיווכה בין סין לרוסיה. יהודים בוכרים התעשרו מאוד, הקימו מפעלים וייצאו סחורות ואף הקימו סניפי בנקים משלהם. בית העיריה, בית הדואר, מכון הנפט, בנק, המכון הפדגוגי היו בתקופת השגשוג בקוקנד ארמונותיהם או בתיהם הפרטיים של עשירי היהודים ובתי המשרדים שלהם⁷⁹.

בית המשרדים של נתן דוידוף בקוקנד, כיום מכון הנפט (מתוך דוידוף-יזמים כלכליים)

אנדיז'ן (Andijon, Andizhan, Andizhan, Андижан ANDIJAN)

בעיר 310,000 תושבים. העיר הוקמה במאה ה-9. אנדיז'ן נמצאת בקרן המזרחית של עמק פרגאנה במרחק של 362 ק"מ מטשקנט, לא הרחק מהגבול הקירגיזי סמוך לגבול הסיני. אנדיז'ן היא בירת מחוז הפרובינציה אנדיז'ן, בעמק פרגאנה. היא העיר הרביעית בגודלה באוזבקיסטן היושבת על נהר אנדיז'ן-סאי. העיר הייתה תחנה חשובה על דרך המשי בין קאשגאר (מערב סין כיום) לח'וג'נד (צפון טג'יקיסטן בכניסה לעמק פרגאנה). היא נחרבה

⁷⁹ על הפעילות הכלכלית של שלוש המשפחות העשירות של קוקנד, ראה עמ'....

על-ידי המונגולים ונבנתה מחדש על-ידי קאידו ח'אן בסוף המאה ה-13 והייתה לבירת עמק פרגאנה במשך 300 שנה.

לפי המסורת כאן נולד זאהיר א-דין מחמד אבן שייח' מירזא (1483-1530) באבור, מייסד השושלת המונגולית בצפון הודו בשנת 1483⁸⁰. מאמצע המאה ה-18 אנדיז'ן הייתה חלק מהח'אנות של קוקנד. בשנת 1898 היה ניסיון הקוממות נגד הרוסים בהנהגתו של אישאן מהכפר הסמוך מין-טיוב. אלפים תקפו את הכוח הרוסי והסבו לו אבידות. בשנת 1902 התחוללה רעידת אדמה ורובה של העיר נהרס ונותרו כמה מבנים היסטוריים. עוני ופונדמנטליזם אסלאמי יצרו במקום חוסר יציבות ושינאת זרים. במאי 2003 החלו מהומות שהלכו וגברו עד 2004, בעקבות הוצאתו להורג של מנהיג אסלאמי מקומי עזיז-בק קרימוב, טרוריסט שהשליט טרור במסגרת 'התנועה האסלאמית האוזבקית'.

אנדיז'ן הייתה בירת החאן של עמק פרגאנה ועיקר סחר המשי התנהל בה. העיר נכבשה על ידי צבא הצאר הרוסי בשנת 1876. רעידת אדמה הרסה את העיר בשנת 1902 והשלימה קטל של 4,000 תושבים על ידי הרוסים. העיר ידועה בקיצוניות האסלאמית שלה. התקוממות שהייתה בשנת 2006 דוכאה ביד ברזל ועלתה בחיי רבים. בעיר נבנים מאות מסגדים. המסגד הגדול שבעיר העתיקה שהוסב על-ידי הסובייטים למוזיאון וספרייה הוחזר לייעודו המקורי והוא משמש מדרסה ומסגד ענק המושך מימי שישי אלפי מתפללים. רבים מן האוזבקים לובשים לבוש מסורתי וחוגים קיצוניים ניכרים בכיפות הלבנות שלראשיהם. בסוף התקופה הסובייטית פרצו כאן קרבות בין הצבא הרוסי לגורמים פונדמנטליסטים שגרמו לרוסים אבידות כבדות. התערבותם של הרוסים נבעה מפגיעה במיעוט הטורקי-מיזכ'טי שהועברו לאזור בשעתו על-ידי סטלין. המיזכ'טים נרצחו למרות היותם מוסלמים. רק הבריחה ההמונית שלהם מן האזור הביאה לרגיעה. האוזבקים באנדיז'ן פגעו גם במיעוט הקירגיזי, שניסה להרים ראש. הקירגיזים סולקו אל מעבר לגבול הקירגיזי. באפריל 1991 התחוללו מהומות בעיר ובמהלכן נפגעו גם יהודים. עשרה בתים בבעלות יהודים הועלו באש ונשים יהודיות נאנסו על-ידי ההמון. בתי עסק של יהודים הועלו באש לצד רכוש רוסי וארמני. בעיר יש באזאר ססגוני אך זרים אינם רצויים בו לא על-ידי חוגים אסלאמיים ולא על-ידי המשטרה המקומית. בטיסה מטשקנט לאנדיז'ן מתגלה ממעוף הציפור⁸¹ מחזה מרהיב.

⁸⁰ הוא נולד בשנת 1483 לאביו מושל פרגאנה עומאר שייח' מירזא. צאצא לתימור לנג ולג'ינגיס ח'אן. ירש את כיסא אביו בהיותו בן 12. נסיונותיו לכבוש את סמרקנד כשלו. הוא כבש את אפגניסטן והרחיב את ממלכתו בחלקיה הצפוניים של הודו שם הקים את הממלכה המונגולית הידועה. היה סופר ומשורר. מת באגרה שבהודו ונקבר בקאבול שבאפגניסטן ביום 26.12.1530 בהיותו בן 47.

⁸¹ שדה התעופה חצוי צבאי וחציו אזרחי. בשולי השדה עשרות מיגים שנחתו נחיתות אונס. אומרים כי הסיבה נבעה מכך שהטייסים שתו את האלכוהול המזוקק שהפשיר את חלון תא הטייס והטייס המצוי בגילופין החטיא את מסלול הנחיתה במקרה הטוב. מטוסים רוסיים ואחרים מפטרלים את הגבול עם סין ועם אפגניסטן.

גחון המטוס כמעט נוגע בהרי פאמיר. בעיר מפעל לייצור מטוסים אזרחיים, שמרכזו בטשקנט, מפעל לייצור מכונות ומפעלים לייצור חומרי בנייה ומנפטות לניפוץ כותנה. בשנת 1992 חיו כאן 300 בוכרים ו-500 אשכנזים. שנים אחדות קודם היגרו מכאן כ-450 משפחות בדרכן לארצות הברית. בין השנים 1941-1943 הגיעו לכאן אלפי יהודים. רבים מתו ממחלות, מתת-תזונה ומקור, ונקברו בבית העלמין הבוכרי. רחובות שלמים שבהם גרו יהודים מתגוררים כיום אוזבקים. על שטח בית העלמין הישן שנהרס הוקם בית חולים. בית העלמין החדש הוקם בשנת 1927. ראש הקהילה היה אבו-חי מושייב, השוחט והחזן ניסן ראובינוף ופעילי הקהילה אוריאל עמויוף, חנניה משיחי יעקב ודוד אבאיוף.

אתרים:

הבאזאר – בעיקר בשעות הבוקר המוקדמות.
המדרסה והמסגד של יום שישי. המבנה היחיד שנותר לאחר רעידת האדמה בשנת 1902.
מוזיאון הכתבים של באבור.

מרגילאן MARGILAN, MARG'ILON, MARGELAN

דרך המלך מובילה בין פרגאנה למרג'ילן, הקדומה בערי עמק פרגאנה. היא שוכנת במרחק 90 ק"מ מקוקנד. החל מן המאה ה-10 היא ידועה כמרכז חקלאי וכמרכז לעבודות יד. לפי האגדה אלכסנדר הגדול ייסד אותה במאה הרביעית לפני הספירה. שמה נקבע כשאלכסנדר הגיע למקום בשעת צהריים והוגשו לו לארוחה תרנגולת (Murgh) ולחם (Nan) ומכן נגזר שמה MARGINAN. מרגילאן הייתה תחנה חשובה על דרך המשי במאה ה-9. הייתה זאת עיר המסחר המרכזית בעמק והיא מילאה תפקיד חשוב בסחר של מרכז אסיה על דרך המשי. מקור מן המאה ה-16 מציין שמייסד השושלת המוגולית באבור שיבח את הרימונים והמשמשים שלה. היא התפרסמה גם בימינו בשל תעשיית המשי הגדולה וגידולי עצי התות להזנת תולעי המשי והגלמים שמהם מפיקים חוטי משי.

שמאל: (1) בדי משי וסטין ססגוניים; (2) חיסול התולעת מתוך הפקעת; (3) אריגת שטיחים בעמק

המפעלים מעסיקים אלפי עובדים בענף שימיו קדומים ביותר. מדי שנה מפיקים במרגילאן לא פחות מ-22 מיליון מ"ר בדי משי ואת הבדים הלאומיים הססגוניים. בעיר מתגוררים כיום 145,000 תושבים. בתקופה הסובייטית היה זה השוק השחור המרכזי של כל אוזבקיסטן. השוק הוא האטרקציה המרכזית של העיר. מעוררת עניין גם המדרסה 'סאידי אחמד חונג'ה' מן המאה ה-19. העיר היא מוקד לאסלאם פונדמנטליסטי וקיימת תופעה של שינאת זרים. בשנת 1989 התחוללו בה קרבות בין האוזבקים לטורקמנים ונשפך דם רב ובטרנספר חסר התחשבות סולקו הטורקמנים מעבר לגבול.

בית העלמין היהודי הוא גדול מאוד יחסית לאוכלוסייה היהודית שהתגוררה במקום. רבים מן האשכנזים שחיו כאן מתו בימי המלחמה מרעב וממגיפות. החלקה האשכנזית במצב של עזובה למרות שנעשו מאמצי שיקום על-ידי הקהילה. בימים חמישי וראשון מגיעים לכאן הכפריים בלבוש המסורתי החגיגי עם הרכילות הכפרית המעודכנת. בקיץ ובסתיו שפע של פירות וריחות תבלינים. חצי ק"מ מהשוק נמצא המסגד הגדול. למסגד שני מינרטים בחזיתו. חלקים של המסגד הם משנת 1452.

נמנגן (NAMANGAN) – "עיר המלח"

שמה של העיר נגזר ממכרות המלח המצויות בה. בפרסית: نمک‌کان *namak kan*, - מקום המלח (namak). נמנגן בירת הפרובינציה של נמנגן ממוקמת בצפון מזרח עמק פרגאנה, כ-300 ק"מ מזרחית לטשקנט ו-65 ק"מ מערבית לאנדיז'אן ו-75 ק"מ צפונית לעיר פרגאנה.

היא העיר השנייה בגודלה באוזבקיסטן ומתגוררים בה כ-380,000 תושבים. הנהרות קארא-דאריה ונארין המתמזגות כאן ונשפכות אל הסיר-דאריה. במקורה היא היתה מיושבת באוכלוסיה פרסית ועד היום השפה השלטת בה היא הניב התג'יקי של הפרסית ובעיקר הדיאלקטים המיוחדים שעל גדת נהר קאסאן. העיר נודעה כיישוב במאה ה-15 ובאמצע המאה ה-18 היא הייתה חלק מהח'אנות של קוקנד. בזמן הכיבוש הרוסי של המאה ה-19 נמנען הייתה מרכז דתי אסלאמי. היו בה לא פחות מ-20 מדראסות ומעל 600 מסגדים. לאחר סיפוחה לטורקסטן הרוסית בשנת 1876 גידול הכותנה וייצור מזון היו עיקר העשייה במקום. בשנת 1926 נגרמו נזקים כבדים ברעידת אדמה קשה. מאז עצמאותה של אוזבקיסטן ביום 1.9.91 הייתה תחייה אסלאמית בעיר. בכספי תרומות ממדינות ערביות, וביניהן סעודיה המטיפה לאסלאם 'ואהבי', הוקמו עוד מסגדים ומדראסות. מצב זה תורגם לאופוזיציה פוליטית אסלאמת כנגד הממשל החילוני בטשקנט. נשים רבות המירו את הבגדים הססגוניים הלאומיים ברעלה לבנה גדולה ואפילו ב'פאראנג'ה' (paranja) שחורה

צ'אדור. ידוע גם בשמות נוספים:

חיג'אב, פאראנג'ה

אתרים: מולא קירגיז מדרסה (Mullo Kyrgyz Madrassah), שנבנה בשנת 1910; מסגד אטא ואליכ'אן טור (Ota Valikhan Tur), אחד המסגדים הגדולים ביותר במרכז אסיה, השייך לכת הואהבית, מייסודם של הסעודים. מוזיאון הטבע וההיסטוריה ובו מימצאים שנתגלו באזור. לא הרחק מן העיר שרידי חורבות אכ'סיקנט, העיר שנהרסה על-ידי המונגולים ונבנתה מחדש על-ידי התימורידים, אולם שבה וננטשה במאה ה-17 בעקבות רעידת אדמה.

בשנות ה-90 של המאה ה-20 כבר נותרו משפחות אחדות. ראש הקהילה היהודית בעבר נתמנה לימים גם לראש השכונה המוסלמית אוריאל אברגימוב. במקום בית כנסת ללא מתפללים ובית עלמין שבו 800 קברים, מתוכם 500 של פליטים אשכנזים.

פרגאנה (עיר), מרגלן החדשה, "סים" (חוט מתכת)

העיר הצעירה ביותר בכל עמק פרגאנה. הוקמה בשנת 1877 כעיר רוסית. שמה הראשון היה 'נובי מַרְגֵלֵן' - מַרְגֵלֵן החדשה. לזמן מה קראו לה בשם 'סים' שפירושו בטג'יקית 'חוט מתכת' והכוונה הייתה לחידושי הטלגרף והטלפון שהגיעו לכאן תחילה. לאחר מכן הוסב שמה ל'סקובלב' (SKOBELEV), על-שמו של כובש עמק פרגאנה, למרות שהותיר חללים רבים מבני המקום. היא שבה וקיבלה את שמה פרגאנה.

ראש הקהילה בפרגאנה ציון אלישייב, בתו ונכדתו.
ברקע תמונת אשתו המנוחה

העיר מוצלת על ידי עצי מִיפֵל, בעברית: אָדָר. בנייניה גבוהים. יש שרואים בה 'מיני טשקנט'. היא שימשה כמרכז צבאי ומינהלי לכל עמק פרגאנה הן בתקופה הצארית והן בתקופה הסובייטית. עדיין נותרו בה בנייני מינהל ומחנות צבא. תחנת הרכבת הקרובה שלה נמצאת במַרְגֵלֵן, המרוחקת כ-15 ק"מ. סמוך לעיר נמצא נמל התעופה. בכניסה לעיר מוצב שער אוריינטאלי נאה הצמוד לאנדרטה לחללי מלחמת העולם השנייה. בראשית שנות ה-90 היו בה כשמונים בתי אב בוכרים (כ-400 נפש) ובנוסף עוד כ-100 אשכנזים שהיו רשומים כרוסים. הם היו שארית הפליטה מאלפי יהודים שהגיעו למקום מאירופה הכבושה. ביניהם היו רופאים, מהנדסים, בעלי מלאכה, אמנים, מרצים באוניברסיטה ודרמטורגים. הם היו פזורים בכל חלקי העיר. בעבר התפללו בבית הכנסת המקומי, שנוסד לפני פחות מחמישים שנה. ציון אלישייב, יליד אנדיז'ן, היה ראש הקהילה. פגשתי בו בהיותו בן 80 והוא ידע מעט עברית כגירסה דינקותא. האשכנזים אינם מעורבים בענייני הקהילה ורק נקברים בבית העלמין היהודי. אלפי אשכנזים קבורים במקום, רובם בזמן המלחמה ממגיפות ומרעב. ראש הקהילה חשש לפתוח בפניי את בית הכנסת. נכדתו הייתה ללא מורא וביקשה ללמוד עברית.

קוּבָ'ה (KUVA)

נמצאת 35 ק"מ צפונית-מזרחית לעיר פרגאנה. בשנת 1979 נחשפו בתחומה חורבות של מקדש בודהיסטי מן המאות 4-7 לספירה, שנהרסו על ידי הכובשים הערבים. הממצאים, לרבות פסל גדול של בודהה, הועברו למוזיאון ההיסטורי בטשקנט. במקום נותר מקדש בודהיסטי, המלמד שהאזור היה בודהיסטי לפני שהערבים הגיעו לאזור במאה ה-8.

שאה-י מארדאן – SHAKHMARDAN – "מלך האנשים"

האתר נמצא במובלעת אוזבקית בתוך תחומי קירגיסטן. 55 ק"מ דרומית לפרגאנה, בגובה של 1,500 מטר מעל עמק פרגאנה, משם משתקפים הרי אלאי. גם בעיצומו של הקיץ המקום קריר ונעים. המקום קדוש לשיעים. כאן לפי המסורת קבור עלי, חתנו של מוחמד (יש שבעה מקומות בעולם המוסלמי שלפי המסורת עלי קבור קבור שם). במשך דורות הגיעו עולי רגל כדי להתפלל במסגד הזאראת עלי (HAZARAT ALI) ובמוזוליאון שליזו. מאז המהפכה הבולשביקית הפסיקו להגיע למקום עולי רגל. מאז עצמאותה של אוזבקיסטן שופץ האתר ועולי רגל מגיעים לכאן, בעיקר בחודשים אפריל-ספטמבר. הכפר שליד האתר החליף את שמו ל-ח'אמזה-אבאד (KHAMZA-ABAD), לזכרו של המשורר והמחזאי ח'אמזה חכימזאדה ניאזי, האוזבקי-סובייטי שיצירתו הוקדשה לקומוניזם. הוא איפשר לנשים לוותר על הרעלה שכיסתה את פניהן ולשחק בתיאטרון שלו. המון מוסלמי קנאי סקל אותו באבנים והוא נקבר באתר הנושא מאז את שמו.

קול-י קובון (KUL-I-KUBBON) – "אגם תכלת השמים"

4.5 ק"מ מהכפר, מעל הקניון, ניתן להגיע ברכבל או בהליכה של 2-3 ק"מ בנוף תלול אל קול-י-קובון, אגם אלפיני שנוצר במשך מאות שנים על ידי מפולות הרים. האגם נמצא בגובה של 1740 מטר. בקיץ ניתן לשוט באגם.

רישטון (RISHTON) – עיר של קדרים

העיר סמוכה לגבול הקירגיזי ואוכלוסייתה טג'יקית. נמצאת כ-50 ק"מ מערבית לעיר פרגאנה. העיר ידועה בזכות עבודות הקדרות שלה. אמנים יושבים על האבניים ומייצרים עבודות מופלאות ברוח המסורת המקומית.

טג'יקיסטן – הרי פאמיר 'גג העולם'

טג'יקיסטן ארץ הררית. הרי פאמיר והרי אלאי (Alay) דומיננטיים בנוף. בצפון המדינה עמק פרגאנה והעמקים קאפארניח'ון (Kafarnihon) ו-ואכ'ש (Vakhsh) בדרום-מערב המדינה. בשנת 1911 התחוללה רעידת אדמה שגרמה לגלישות קרקע אדירות שסכרו את נהר המורגאב וכך נוצרה ימת סאַרְז (Sarez) על אפיק המורגאב, שאורכה 130 ק"מ. בשנת 1989 שבה ורעשה הארץ. כפרים נהרסו וכ-1,500 בני אדם קיפחו את חייהם. לרגלי ההרים משתרעים אזורים צחיחים, מעליהם ערבות וצמחייה תת-טרופית, ומעליהן רצועת חורשות ויערות. פסגות ההרים מכוסות בשלג עד. הרי פאמיר ובראשם 'קאלאי איסמעילי סאמאני', (Qallai Ismoil Somoni), פיסגת איסמעיל סמאני, מתנשאת לגובה 7,495 מ' והר העצמאות מתנשא לגובה 7,134 מ'⁸². שטח המדינה - 143,100 קמ"ר. בצפון היא גובלת בקירגיסטן, במערב באוזבקיסטן, בדרום באפגניסטן ובמזרח בסין. בחלקה המזרחי נמצאת האוטונומיה גורנו-בדחשן ((Gorno-Badakhshan, ששטחה 63,700 קמ"ר. אורך גבולותיה - 3,651 ק"מ. בירתה –דושנבה ("יום שני").

בטג'יקיסטן כ-7 מיליון תושבים, מהם 80% טג'יקים, 15.3% אוזבקים, קירגיזים 1.1%, רוסים 1.1% ואחרים 2.6%. 85% מהטג'יקים מוסלמים סונים ו-5% מוסלמים שיעים, 10% נוצרים ובני דתות אחרות. בשנת 1920 צורפה טג'יקיסטן לרפובליקה של אוזבקיסטן, אך הופרדה בשנת 1924. בשנים 1924-1991 הייתה רפובליקה סובייטית אוטונומית עד שקיבלה את עצמאותה ביום 9.9.91. הארץ עשירה במחצבים, הכוללים נפט, גז טבעי, אורניום, פחם, עופרת, צינק, זהב, כסף, אנטימון, טונגסטן. מערכת החשמל היא הידרו-אלקטרית, המנצלת את פוטנציאל המים. בשנת 1911 התחוללה רעידת אדמה שגרמה לגלישות קרקע אדירות שסכרו את נהר המורגאב וכך נוצרה ימת סאַרְז (Sarez) על אפיק המורגאב, שאורכה 130 ק"מ. בשנת 1989 שבה ורעשה הארץ. כפרים נהרסו וכ-1,500 בני

⁸² בשנים 1962-1932 ההר נקרא 'פיסגת סטלין' ובשנים 1962-1998 נקרא 'פיסגת קומוניזם' מאז 1998 נושא ההר את שמו של מייסד השושלת הסמאנית איסמעיל סמאני. הפיסגה השנייה נקראה 'פיסגת לנין' (7,165 מ'), והוסבה לפיסגת העצמאות.

אדם קיפחו את חייהם. אקלימה יבשתי קיצוני בשל ריחוקה מהים. לרגלי ההרים משתרעים אזורים צחיחים, מעליהם ערבות וצמחייה תת-טרופית, ומעליהן רצועת חורשות ויערות. פסגות ההרים מכוסות בשלג עד.

הטג'יקים הם עם איראני הדובר ניב פרסי. בראשיתם הם היו חלק מממלכת סוגדיאנה, שהשתרעה בין האמו-דריה והסיר-דריה – טריטוריה הנמצאת היום בידי הקזחים, האוזבקים והטג'יקים. תחילה הם היו זורואסטרים, בודהיסטים ונוצרים נוסטריאנים אך לאחר הכיבוש הערבי הם התאסלמו. ההתגבשות לחטיבה אתנית קיבלה תנופה לאחר הכיבוש המוסלמי של האזור. הם לא התבוללו באוכלוסייה הטורקית ושמרו אמונים למורשתם האיראנית. כשאיראן קיבלה את עול האסלאם השיעי הטג'יקים נותרו סונים. עד המאה ה-18 הם היו תחת שלטונו של אמיר בוכרה. בראשית המאה ה-18 האפגנים כבשו את כל האזור הטג'יקי שמדרום מזרח לאמו-דריה וחלק גדול מהאוכלוסיה הטג'יקית נותר בטריטוריה אפגנית. הטג'יקים, כמו הסוגדיאנים לפניהם, הצטיינו כסוחרים על דרך המשי בין סין, הודו ופרס למערב. הם נחשבו למובילי תרבות, שכן במסעותיהם העבירו דפוסי תרבות מן המזרח למערב.

בשנים 1868-1866 השתלטו הרוסים על בוכרה ועשו אותה וסלית של הצאר הרוסי. לאחר המהפכה, בשנים 1920-1917, היתה טג'יקיסטן זירת קרבות בין צבאו של האמיר של בוכרה, רוסים 'לבנים', חיל משלוח אנגלי קטן שהגיע מהודו והצבא האדום. בשנת 1920 צורפה טג'יקיסטן לאוזבקיסטן הסובייטית. בשנת 1924 הופרדה והיתה לרפובליקה אוטונומית. בשנת 1929 הוכרזה כרפובליקת-ברית, שמשמעותה הייתה הגברת המעורבות הרוסית בה. המוני רוסים היגרו אליה, הוקמו מפעלי השקיה, פותחה תעשייה והוקמו ערים חדשות.

סמל טג'יקיסטן – במרכז: כתר עם 7 כוכבים, שמש המזרח והרי פאמיר. 'טג'יקיסטן' גזורה מהמילה 'טג' – כתר, המרמזת לתרבות הפרסית. האסלאם מסומל בבסיס שעליו מונח הקוראן. המסגרת עשויה שתי אלומות – אחת של שיבולי חיטה והשנייה של כותנה.

דגל טג'יקיסטן – שלושה פסים – האדום מסמל את העבודה ואת אחדות הדם של האומה. הלבן מסמל את הכותנה ואת אחדות העם. הירוק מסמל את טבע הארץ ואת האסלאם. במרכז – כתר (טאג') ומעליו 7 כוכבים.

קו אורך וקו רוחב – 39 00 E 71 00 N;

נשיא – אמונאלי רחמאן (Emonali Rahmon).

נקודה נמוכה – סיר-דאריה – 300 מטר מעל פני הים; **נקודה גבוהה** – פסגת קולאי איסמאעילי סאמאני (Qullai Ismoili Somoni).

אוצרות טבע – אנרגיה הידרו-אלקטרית, נפט (כמות מוגבלת), אורניום, כספית, פחם חום, עופרת, אבץ, אטימוניום, טנגסטן, כסף וזהב

אקלים – בשל ריחוקה מהים חם בקיץ ומתון בחורף. צחיח למחצה בהרי פאמיר.

דמוגרפיה: האוכלוסייה מונה מעל 7 מיליון נפש (2007), 35% הם מתחת לגיל 14; **קבוצות אתניות** – 79.9% טג'יקים; 15.3% אוזבקים; 1.1% קירגיזים ו-2.6% מיעוטים אחרים. **תוחלת חיים** – גברים 61.6 שנים; נשים כ-68 שנים.

מוצרי חקלאות – כותנה, דשנים, פירות, ענבים, ירקות, בקר וצאן.

מוצרי תעשייה – אלומיניום, אבץ, עופרת, כימיקלים ודשנים, מלט, שמנים מהצומח, מתכות, מקררים.

מטבע – סומוני (Somoni). שער הסומוני לדולר – 3.3000.

באמצע המאה ה-19 כבש צבא הצאר את טג'יקיסטן וסיפח אותה לטורקסטן הרוסית של מרכז אסיה עד למהפכה של שנת 1917. בשנים 1929-1991 היא הייתה אחת מ-15 המדינות של ברית המועצות. רק כשליש מן הטג'יקים חיים בארצם. טריטוריות טג'יקיות על אוכלוסיותיהן נקרעו מטג'יקיסטן וסופחו למדינות השכנות – אפגניסטן, איראן, סין, אוזבקיסטן (בוכרה וסמרקנד), קזחסטן ופזורים בעולם. בשנת 1991 היא הכריזה על עצמאותה. בשנים 1992-1997 התנהלה במדינה מלחמת אזרחים עקובה מדם בין הקומוניסטים לבין הפונדמנטליסטים האסלאמיים.

ערים מרכזיות

דושנבה (DUSHANBE) – "יום שני"

דושנבה היא בירת טג'יקיסטן. ימי השוק שהיו במקום בימי שני העניקו לה את שמה 'דו-שנבה' – 'יום שני'. בעיר מתגוררים כיום כ-600,000 נפש. היא ממוקמת במיפגש הנהרות וארזוב (Varzob) וקאפרניח'ון (Kafarnihon). העיר נוסדה במאה ה-5 לפני הספירה, אך עד שנות ה-20 של המאה ה-20 היא הייתה עיירה קטנה, בעוד שח'וג'נד הייתה הבירה. בשנת 1920 נמלט אליה האמיר האחרון של בוכרה עלים ח'אן, בדרכו לארץ המקלט אפגניסטן, כשהצבא האדום בעקבותיו. בשנת 1929 הגיעה אליה הרכבת. היא הופכת לבירה ושמה מוסב לסטלין-אבאד. בשנת 1961 ח'רושצ'וב מחזיר לה את שמה הקודם 'דושנבה'.

העיר נעשתה מרכז לייצור ולסחר בכותנה ובמשי. גלי הגירה מגיעים אליה מרחבי ברית המועצות ובעיקר טג'יקים שנמלטו מן השלטון האוזבקי בבוכרה ובסמרקנד. הרוסים העבירו לכאן אלפי פליטים ארמנים. בואם של הארמנים עורר נגדם תסיסה לאומנית. בשנים 1992-1997 העיר ניזוקה במלחמת האזרחים והיא שיקמה את עצמה. כיום היא עיר ירוקה ובנויה בסגנון מזרח אירופי ניאוקלאסי. בעיר וסביבותיה נופים מרהיבים של הרים גבוהים עם שלג עד, נהרות שוטפים וצמחייה עשירה. האביב והקיץ הם עונות פריחה המוסיפים נוי לעיר המשופעת בפארקים.

יהודים

הייתה זאת קהילה אמידה. יהודי דושנבה ניצלו את קרבתם לסין, לאיראן ולאפגניסטן, ייבאו וייצאו סחורות. במקביל המשיכו לעסוק במלאכות המסורתיות סנדלרות, חייטות, ספרות, שענות וצילום. יש ביניהם עיתונאים, סופרים, רופאים, אחיות, מהנדסים, עורכי דין, כלכלנים ומורים. גם בימי השיא של הקומוניזם ליהודים לא חסר דבר. הם לא הפסיקו לרגע מלעסוק במסחר, כמו אבות אבותיהם לפנייהם. לרבים 'חאוולי', חצר רחבת ידיים שסביבה עשרות חדרים ובתווך עצי פרי וגינות ירק וכן פרות, כבשים, ברווזים ותרנגולות ושובכים מלאי יונים ומזווה תת-קרקעי מלא מזון אל זן שקים של קמח ואורז, ריבות ושמנים וירקות מוחמצים ופירות כבושים לימי החורף הקרים. האמיר האחרון של בוכרה סייד עאלי ח'אן ברח לאפגניסטן מידי חילותיו ופרשיו של הגנרל פרונזה. שומרי ראשו, חלק מנשותיו ופילגשיו ורכושו הרב היו עמו בשיירת סוסים ופרידות. בדרכם לקאבול שבאפגניסטן חנו בדושנבה. בהזדמנות הגיגית זאת הם ערכו פוגרום קטן ביהודים והשתלטו על בתייהם ורכושם. ביום 1 במאוס 1921 קיבל האמיר של בוכרה מקלט מדיני אצל השאה האפגני בקאבול. הוא לא הסתפק בנשים ובפילגשים שהביא עמו במנוסתו אלא גם נשא כדת וכדין כמה מבנות האצולה האפגנית. הקהילה הבוכרית בדושנבה עסקה בעיקר במסחר וניצלה את קרבת הגבול לסין, לאפגניסטן ולאיראן. במשך הדורות היו שהתעשרו מאוד. חלק מהיהודים עסקו במלאכות כמו סנדלרות, ספרות, צילום, שענות וחלקם היו בעלי חנויות ועובדים

בתעשייה. היו ביניהם עיתונאים, סופרים, רופאים, אחיות, מהנדסים, עורכי דין, כלכלנים, מורים במסגרת שונות ומחשבים.

בשנים 1941-1943 הגיעו אליה אלפי עקורים יהודים מרוסיה, אוקראינה ומאזרחות מזרח אירופה האחרות. בתום המלחמה רבים מהם חזרו לארצותיהם. עד אמצע 1992 חיו בה כ-12 אלף יהודים. מלחמת האזרחים בשנת 1992 סיכנה את הקהילה והם חולצו בהטסות מיוחדות לארץ. מספר היהודים כיום, המרוכזים בעיקר בדושנבה, הוא כ-150 נפש.

ממראות הרי פאמיר המתנשאים עד 7,495 מ' מעל פני הים

ח'וג'נד (Khujend Хуҷанд, خُجند)

בשנים 1939-1992 הוסב שמה של ח'וג'נד ללנין-אבאד, העיר השנייה בגודלה אחרי דושנבה עם כ-150,000 תושבים (מיפקד בשנת 2000). העיר הייתה בעבר בירת המדינה עד שהוכרז על דושנבה כבירה. מן העיר הזו יצאו כמה מן המשוררים הידועים והמדענים בעלי שיעור קומה. רוב תולדותיה היא הייתה חלק מן האימפריה הפרסית ותולדותיה משולבות בתולדות פרס. ח'וג'נד הייתה לתל חורבות על ידי הכובשים הערבים במאה ה-8 ועוד יותר התנכלו לה המונגולים חמש מאות שנה מאוחר יותר.

גשר מעל האמו-דאריה לא הרחק

מח'וג'נד

קודם שהיא הייתה חלק מהח'אנות של קוקנד היא הייתה כבושה על-ידי התימורידים ששלטו על כל טג'יקיסטן. בשנת 1866 מרכז אסיה נכבש על-ידי הרוסים. העיר היא צוואר הבקבוק של עמק פרגאנה, שדרכו נושבות רוחות עזות והיא מוקפת הרים מכוסים שלג בחורף. ליד העיר זורם נהר הסיר דאריה, שמעליו מתוחים שני גשרים מודרניים. הטמפרטורה בחורף יורדת אל מתחת לאפס ובקיץ מעפילה ל-40 מעלות. היא גם בירת הפרובינציה הצפונית ששמה כיום Sughd.

בעיר יש הגירה שלילית לאחר הגירת הטאטרים לחצי האי קרים והגירת הרוסים והאוקראינים לארצותיהם. מרבית האוכלוסייה היא טג'יקית (55%), אוזבקית (30%) והשאר רוסים ואוקראינים. בשדה התעופה במקום נוחתים וממריאים מטוסים מדושנבה,

טשקנט, מוסקבה, סט. פטרסבורג, וילנה, ריגה וחרקוב. תחנות כוח הידרו-אלקטריות מספקות חשמל. בצפון העיר מכרות עופרת ונחושת. העיר היא מרכז תעשייה, תחבורה ומינהל. יש בה מפעלים לעיבוד כותנה, משי, צמר ומוצרי עור. מסביב לעיר שטחי מזרע גדולים של כותנה, ירקות ופירות. סמוך לעיר היה אזור עם כורים גרעיניים סובייטיים עם ברמת קרינה גבוהה מן המותר. בגדה השמאלית של הסיר-דאריה נמצאים שרידים של מצודה הלניסטית ושרידי עיר עתיקה שנוסדה במאה ה-4 לפני הספירה ונקראה 'נובה-אלכסנדריה' או 'אלכסנדריה אסק'אטה' (המרוחקת ביותר). במשך דורות נאבקו על ח'וג'נד הח'אנים של בוכרה ושל קוקנד עד שנכבשה בידי הצארים בשנת 1866. בעיר יש התעוררות אסלאמית, הכוללת הקמה ושיקום של מסגדים ועלייה למכה.

יהודים

בית הכנסת הגדול, שבו התפללו כמאתיים איש, הוחרם בשנת 1937. במקומו הוקם בית-כנסת צנוע יותר ברחוב גברדסקי 27, שבו התפללו מדי שבת 25-20 מתפללים. בשנת 1993 היו בעיר כאלף יהודים (200 בתי אב), מהם כמה מאות אשכנזים. יהודים בוכרים ואשכנזים הגיעו לעיר בעיקר לאחר הכיבוש הצארי. בשנים 1941-1943 הגיע לעיר גל של עקורים ממזרח אירופה, שברחו מפני הנאצים. האשכנזים התגוררו בעיקר בצ'קלוב שליד ח'וג'נד. בזמן ביקורי בעיר בשנת 1993 מצאתי שהיחסים בין העדות צוננים. האשכנזים לא הגיעו לבית הכנסת ורק לאחר עצמאותה של טג'יקיסטן הם נחשפו והזדהו כיהודים. היו מעט קשרי נישואין בין גברים בוכרים לנשים אשכנזיות. יש בוכרים שנשאו רוסיות, טטריות וטג'יקיות. מולא מַרְקֶל לימד בבית הכנסת קצת דיני יהדות. לפרנסתם עבדו היהודים הבוכרים כרופאים, מורים בבית הספר הכללי, סוחרים, צלמים, ספרים, שענים, סנדלרים ומשחזי סכינים. האשכנזים עסקו בכל המקצועות החופשיים.

הרפובליקה של קירגיסטן (קירגיזיה)

(Кыргыз Республикасы)

סמל המדינה: התכלת – החוק והצדק. מסגרת – החקלאות - דגנים וכותנה. במרכז - הנשר השוכן בהרים נושא על כנפיו את אגם איסיק קול ואת הנוף ההררי והמושג של המדינה. ברקע - שמש המזרח. בסמל – אין סמלים אסלאמיים.

הדגל הלאומי מורכב מרקע אדום, אולי זכר לעבר הסוציאליסטי. במרכז הדגל - שמש צהובה עם 40 קרניים המסמלות את 40 השבטים הקירגיזיים. במרכז – גג של יורטה (אוהל) נוודי

מיקום קו אורך ורוחב: 42°52'N, 74°36'E

שטח המדינה: 198,500 קמ"ר

אוכלוסייה: מעל 5 מיליון נפש.

גובלת עם מדינות: סין במזרח, קזחסטן בצפון, אוזבקיסטן במערב וטג'יקיסטן בדרום.

הבירה והעיר הגדולה: בישקק.

מחוזות (ויליאת): קירגיזסטן מחולקת ל-7 מחוזות ובהן שש ערים ראשיות: בישקק (הבירה) - 650 אלף תושבים. אוש - 220 אלף תושבים. תוקמאק - כ 70 אלף תושבים. קארא בלטה - כ 70 אלף תושבים. קארא קול - כ 70 אלף תושבים. ג'אלאל אבאד – כ- 70 אלף תושבים. **שפות:** קירגיזית ורוסית

נשיא: קורמנבק באקייב - Kurmanbek Bakiyev

תאריך עצמאות: 31.8.1991

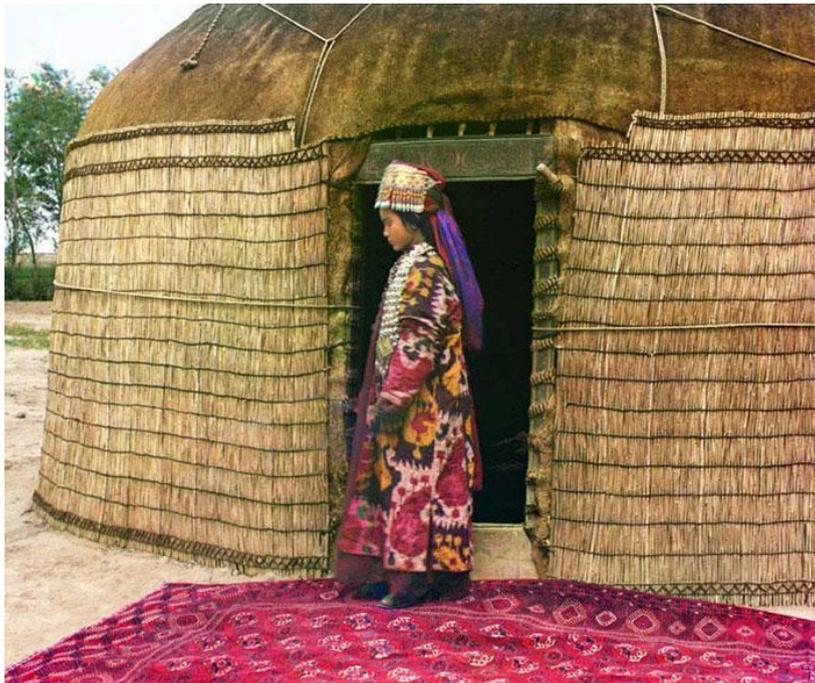
קידומת לקשר טלפוני: +996;

משפחת נוודים ביורטה קירגיזית

קירגיסטן גובלת עם סין במזרח, קזחסטן בצפון, אוזבקיסטן במערב וטג'יקיסטן בדרום. קירגיזסטן מחולקת לשבעה אוכלסטים - מחוזות. ארץ שבמקורה הייתה נוודית הררית. הסוס כאן אינו רק לרכיבה אלא שותים את חלב הסוסות ('קומיס') מעשנים את בשר הסוס ('קאזי'), שאותו אוכלים בצד כוסיות וודקה. שטחה 198,500 קמ"ר. היא משתרעת בעיקר בתחומי טיין שן. ההר הגבוה בתחומה הוא הר פובידה (הניצחון) על גבול סין שגובהו 7,439 מ'. פסגות ההרים מכוסות קרחונים והמדונות נושאים אופי אלפיני. עושרה העיקרי הוא המרעה הטבעי, המאפשר גידול בעלי-חיים, בעיקר צאן, אך גם בקר וסוסים. 12% מאדמת קירגיסטן משמשים לגידול דגנים, מספוא, כותנה, טבק סלק סוכר, עצי פרי וגפנים. התעשייה עוסקת בעיקר בעיבוד מזון. באדמותיה מרבצים גדולים של כספית, אנטימון ועתודות גדולות של פחם, נפט, גז, עופרת ובדיל. הנהרות מספקים אנרגיה חשמלית באמצעות תחנות כוח הידרו-חשמליות.

קירגיסטן הוקמה רק במאה ה-20 וכמעט אין לה היסטוריה כמדינה, אולם יש לקירגיזים היסטוריה אתנית מן המאה ה-1. הם מזוהים כאומה החל מן המאה ה-15. בשנת 1864 הרוסים הצארים צירפו אותה לטורקמניסטן הרוסית. ההתיישבות הרוסית המסיבית הביאה למרד בשנת 1916. בשנת 1926 הוקמה הרפובליקה האוטונומית של קירגיסטן ובשנת 1936 הוקמה הרפובליקה הקירגיזית בתוך ברית המועצות. במלחמת העולם השנייה העבירו הרוסים למרכז אסיה, ובכלל זה לקירגיסטן, מפעלי תעשייה אזרחית וצבאית ומוסדות תרבות רבים. זרם גדול של עקורים, ביניהם יהודים רבים, מצאו מקלט במקום. ההגירה גרמה לבעיות אתניות. מרבית התושבים עדיין נוודים וזיקתם לאסלאם היא די רופפת. הסעודים, כפי שנהגו בכל מדינות האזור, בנו באזור מסגדים בסגנון הואהבי הסעודי בתקווה שהם יתקרבו לאסלאם. האוכלוסיה ממוקדת בבעיות הקיומיות הלא קלות. הקירגיזים נמנים על הגזע המונגולי. סבורים כי הם הגיעו למונגוליה במאה ה-10. הם מוסלמים סונים לפי דתם והם דוברים בניב של השפה הטורקית. בתקופה הסובייטית עברו רובם מחיי נוודות ליישובי קבע. אוכלוסיית קירגיזסטן מונה כ-4.7 מיליון תושבים - כ-58% הם קירגיזים, 17% רוסים, 15% אוזבקים ומיעוטים אוקראינים, גרמנים, טטרים, קזחים, דונגנים, אויגורים וטג'יקים. המיעוט הרוסי הגדול מתגורר בעיקר בבישקק, בירתה של קירגיזסטן, ובאזורים סמוכים לה. המיעוט האוזבקי (השני בגודלו במדינה) מתגורר בעיקר בדרום מערב המדינה. הערים הראשיות הן: בישקק (הבירה) ובה 650 אלף תושבים; אוש ובה 220 אלף תושבים; תוקמק - כ-70 אלף תושבים; קארא באלתא - כ-70 אלף תושבים; קארא קול - כ-70 אלף תושבים וג'אלאל אבאד, שבה כ-70 אלף תושבים.

יורטה טיפוסית במרכז אסיה. הגג מוגן בפרוות יאקים

קירגיסטן קיבלה עצמאותה ביום 31 באוגוסט 1991. היא סופחה לאימפריה הרוסית הצארית בשנת 1864. היא סופחה כרפובליקה סובייטית בשנת 1937 במסגרת ברית המועצות. הנשיא הראשון של קירגיסטן היה אסקר אקייב, שבא מן המפלגה הקומוניסטית והודח לאחר ארבע-עשרה שנות שלטון. למרות הסיוע הבינלאומי למדינה הענייה יחסית הוא סירב לעבור לכלכלה חופשית. בשנת 2005 נדרש הנשיא אקייב לבטל את הבחירות לפרלמנט שתוצאותיה ידועות מראש. סירובו של אקייב הביא להפגנות אלימות שהגיעו עד לבירה בישקק. בתום ארבע-עשרה שנות שלטון, אסקר אקייב נמלט עם משפחתו לקזחסטן ובמקומו נבחר על-ידי הפרלמנט קורבן-בק בקאייב, ממנהיגי האופוזיציה. 70% מן האוכלוסייה הם מוסלמים סונים.

קירגיסטן היא ארץ של נופים ומראות טבע שובי לב. הרי טיין שאן תופסים את רוב שטחה של קירגיזסטן. נוף של הרים גבוהים (למעלה מ-4,000 מטרים) המכוסים שלג עד ולצידם עמקים עמוקים. המדרונות בעלי אופי אלפיני. בשולי עמק פרגאנה נמצאת הנקודה הנמוכה בגובה 300 מטרים מעל פני הים בעוד שהפיסגה הגבוהה (7,349 מטרים מעל פני הים) היא 'פובידה' ('פסגת הניצחון' ברוסית ובקירגיזית: ג'נגיש צ'וקוסו). אחד מאתרי הנופש של המדינה הוא אגם 'איסיק קול' ('האגם החם'), ששטחו למעלה מ-6,000 קמ"ר. הנוף מחורץ בהרבה נחלים: נארין, טאלאס ו-צ'ו. האקלים יבש וחם בקיץ וקר בחורף. בעמקים היא 20-27 מעלות בחודש יולי, אבל היא גם מטפסת ל-40 מעלות ומעלה. בינואר הממוצע הוא 6-8 מעלות, אבל יש והטמפרטורה יורדת מתחת למינוס 35 מעלות.

קירגיסטן ארץ של נוודים, הרועים במרחבים האין סופיים וברקע מוסיקה אתנית מעולם אחר הנשמעת מן היורטות, אוהלי נוודים עגולים מצופים בפרוות יאק. סוסים, יאקים, בקר וצאן רועים במראות פסטוראליים בהרים, בעמקים ולחופי האגמים. קרחונים מעטרים את ההרים השגיאים, הנושקים לשמים, אגמים ענקיים הכלואים בין ההרים בגובה רב ובאופק רכס הטיין שאן המתנשא בפיסגת 'ג'נגיש צ'וקוסו' (ברוסית: 'פובידה' – הניצחון) לגובה 7,349 מטרים מעל פני הים וסביבו הרים 'נמוכים' רק בגובה 4,000 מטרים. הפסגות מכוסות קרחונים והמדרונות נושאים אופי אלפיני. במרומי ההרים בגובה של 2,606 מטרים מסתתר ה'איסיק קול' – 'האגם החם', שלעולם אינו קופא גם כשמסביבו מצטבר שלג החורף. אורכו 170 ק"מ ורוחבו 70 ק"מ ועומקו 700 מטרים ומעיינות טרמיים בוקעים ממעמקיו. נחלים רבים חורצים את הנוף ההררי כמו הנהרות הנארין, הטאלאס והצ'ו. הסוס הוא ידו של הקירגיזי והוא משמש הן לרכיבה והן להכנת ה'קומיס' – המשקה לאומי העשוי חלב סוסות וה'קאזי', בשר סוס מעושן, להפגת חריפות הלגימה של כוסית הוודקה. ביורטה העשויה מעורות יאקים יושבים בחורף הקר מסביב למדורה וזקני השבט פורטים על כלי נגינה מסורתיים ומספרים שוב ושוב את האפוסים הלאומיים שאינם מסתיימים לעולם.

קירגיסטן קטנה ויפה – רק 198,500 קמ"ר – גובלות איתה במלוא עצמתן סין במזרח, קזחסטן בצפון, אוזבקיסטן במערב וטג'יקיסטן בדרום. פחות מחמישה מיליון תושבים חיים בה, רק מחציתם קירגיזים ולצידם עמים ושבטים: רוסים (17%), אוזבקים (15%) ועוד אוקראינים, גרמנים, טטרים, דונגנים, אויגורים וטג'יקים. כ-70% מהקירגיזים מאמינים באסלאם הסוני, אך מתמקדים בעיקר בצרכים הקיומיים. רק 12% מאדמתה משמשים לגידול דגנים, מספוא, כותנה, טבק, סלק סוכר, עצי פרי וגפנים. באדמותיה מרבצים של כספית, אנטימון ועתודות פחם גדולות, נפט, גז, עופרת ובדיל. הנהרות מספקים אנרגיה חשמלית באמצעות תחנות כוח הידרו-אלקטריות.

בישקק (Bishkek)

בירתה של קירגיסטן, נמצאת 585 ק"מ צפונית-מזרחית לטשקנט 900,000 תושבים, מחציתם קירגיזים והשאר רוסים, אוקראינים, אויגורים וגולי סטלין – גרמנים וקוריאנים נוצרים (דונגן). העיר נמצאת בגובה 1,000 מטרים מעל פני הים. בין טשקנט לבישקק כביש רב-מסלולי שנסלל בידי הרוסים במלחמת אפגניסטן להובלת גייסות. בשנים 1926-1991 נראה הבירה בשם 'פרונזה' על שמו של המהפכן והמפקד הרוסי, יליד בישקק, מיכאיל 'וסילביץ' פרונזה (1885-1925) – כובש מרכז אסיה לאחר מהפכת 1917. השם 'בישקק' משמעו מחבצה שבה הכינו את המשקה הקירגיזי הלאומי מחלב סוסות.

בישקק – הרים סביב לה

העיר נוסדה בשנת 1878 לאחר כיבוש האזור על ידי צבא הצאר הרוסי כמצודה רוסית בשם 'פישפק' (Pishpek). למרות שהעיר בנויה בסגנון מזרח-אירופי יש תחושה של 'סוף העולם' בשל ההרים הגבוהים, שחלקם מכוסים בשלג עד. העיר נמצאת על ה'אלא טו' (Ala-Too), שלוחה של רכס הטייאן שאן, המביט בעיר מגובה 4,800 מטרים. בעיר, המחוברת לרכבת הטורקסטנית-סיבירית, פועלים מכונים מדעיים רבים, ביניהם מכון לחקר הסרטן, מיקרוביולוגיה, רפואה ואמנויות. בעיר 40 בתי-ספר תיכוניים, עשרות תיאטראות, תזמורת פילהרמונית ואולפני קולנוע. התעשייה בעיר התפתחה בעיקר בימי מלחמת העולם השנייה. מייצרים מכשירים חשמליים, מחשבים, תעשייה כימית, תרופות, טקסטיל, רהיטים ויינות. מרכז הסחר בעיר הוא באזאר 'דורדוי' (Dordoy), שבו משווקים תוצרת סין. הסובייטים בנו כאן מחנות אימונים לצבא הסובייטי. בין החניכים במקום מי שלימים היה נשיא מצרים חוסני מובאראק. הקירגיזים העמידו את שדה התעופה הבינלאומי שלהם לרשות הצבאות הלוחמים באפגניסטן ועיראק, לאחר שהאזבקים ביקשו לפנות אותם מארצם בעקבות הדרישה האמריקאית לדמוקרטיזציה של הממשל.

בישקק⁸³, בירתה של קירגיסטן, נמצאת 585 ק"מ צפונית-מזרחית לטשקנט. העיר נמצאת בגובה 1,000 מטרים מעל פני הים. בין טשקנט לבישקק כביש רב-מסלולי שנסלל בידי הרוסים במלחמת אפגניסטן להובלת גייסות. בשנים 1926-1991 נקראה הבירה בשם 'פרונזה' על שמו של המהפכן ואיש הצבא הרוסי, יליד בישקק, מיכאיל וסילביץ פרונזה (1885-1925) – כובש מרכז אסיה לאחר מהפכת 1917.

⁸³ משמעות השם 'בישקק' היא מחבצה שבה הכינו את ה'קומיס'.

דיוקן של זקן קירגיזי

העיר נוסדה בשנת 1864 לאחר כיבוש האזור על ידי צבא הצאר הרוסי. למרות שהעיר בנויה בסגנון מזרח-אירופי יש תחושה של 'סוף העולם' בשל ההרים הגבוהים, שחלקם מכוסים בשלג עד. בעיר פועלים מכונים מדעיים רבים, ביניהם מכון לחקר הסרטן, מיקרוביולוגיה, רפואה ואמנויות. בעיר 40 בתי-ספר תיכוניים, עשרות תיאטראות, תזמורת פילהרמונית ואולפני קולנוע. התעשייה בעיר התפתחה בעיקר בימי מלחמת העולם השנייה. מייצרים מכשירים חשמליים, מחשבים, תעשייה כימית, תרופות, טקסטיל, רהיטים ויינות.

יהודים

בשנת 1992 היו בבישקק כ-7,000 יהודים מתוכם כ-4,000 אשכנזים שהיו רשומים כרוסים וכ-3,000 בוכרים שהיו רשומים כטאג'יקים. כיום יש בעיר כמה מאות יהודים זכאי עלייה. האשכנזים נמנו על חוגי האינטליגנציה הרוסית, עסקו במקצועות חופשיים וקיבלו משרות בכירות באקדמיה, ברפואה, בתעשייה ובכוחות הביטחון. הבוכרים היו בחלקם אקדמאים, אך עסקו בעיקר במלאכות מסורתיות – ספרות, שענות, סנדלרות וחייטות ובמסחר. סוחר בבישקק עיר רבת-לאומים (רק שליש הם קירגיזים), צומת דרכים למטפסי הרים ולמבקשים להגיע למערב סין. לנין עדיין מכבב כאן בכיכר המרכזית וצופה בהרים הנישאים שמסביב. הגנרל פרונוזה, מפקד כוח הפרשים שהשליט את הקומוניזם במרכז אסיה ושעל שמו נקראה העיר עד 1991, צופה ממרומי הסוס על עיר הולדתו. מפארק פנפילוב⁸⁴, נערוך תצפית אל ההרים העוטרם את העיר. נבקר בכנסייה הרוסית עם המגדל הכחול, בכיכר הניצחון ובמוזיאון ההיסטורי.

בשנת 1992 היו בבישקק כ-7,000 יהודים מתוכם כ-4,000 אשכנזים שהיו רשומים כרוסים וכ-3,000 בוכרים שהיו רשומים כטאג'יקים. כיום יש בעיר כמה מאות יהודים רובם בני תערובת. האשכנזים נמנו על חוגי האינטליגנציה ועסקו במקצועות חופשיים. הבוכרים עסקו בעיקר במלאכות מסורתיות – ספרות, שענות, סנדלרות וחייטות ובמסחר. החל משנת 1922

⁸⁴ סיפורו של הגנרל הקירגיזי הנערץ פנפילוב זכה לספר ידוע בשם 'אנשי פנפילוב' מאת אלכסנדר בק, שהיה מעין תנ"ך של קציני צה"ל ולפניו של אנשי הפלמ"ח.

למדו ילדים יהודים בבישקק בכל יום ראשון, יידיש ועברית, תרבות ומסורת יהודית. מאות למדו עברית לקראת עלייתם ארצה. הרב הוכשטיין מבלגיה בא מאנגליה עם 5 מוהלים, שמלו כ-100 יהודים מגיל 8 ועד 80. הפעילות המיסיונרית ניסתה לצוד נפשות ולמשוך ילדים יהודים לכנסיות תמורת ממתקים. הבוכרים ניהלו בעיר בית-כנסת, שאליו הגיעו בימי הזיכרון לפטירת יקיריהם. יהודים, שעמדו לצפני הגירה, ציינו כי הם גרים בבישקק, אבל חדלו לחיות בה.

איסיק קול (Issik-Kul) – "האגם החם"

אגם איסיק הוא אגם שמימי העמוקים והמעיינות הטרמיים שבמעמקיו מחממים את מימיו שאינם קופאים לעולם, למרות שבחורף הטמפרטורה מסביב לאגם נמוכה מאוד.

איסיק-קול – מבט מן החלל. סביבו רכס טיאן-שן

האגם, שאורכו 170 ק"מ ורוחבו 70 ק"מ, הוא האגם השני בגודלו בין האגמים האלפיניים. הוא נמצא בגובה 1600 מטרים מעל פני הים ועומקו המירבי הוא כ-695 מטרים. הוא ממוקם בין רכס קינגיי אלטאו (Kungey Alatau) בצפון האגם לטרסקיי אלטאו (Terskey Alatau). שניהם מעל 4000 מטרים. האגם משפיע על האקלים בסביבה עד היותו לאואזיס פורח. בגדה הצפונית עיקר ההתיישבות והחקלאות. ראויים לציון עצי המשמש. קצינים רוסיים ומגלי ארצות שמו אותה על המפה. בתקופה הסובייטית הגיעו מכל רחבי ברית המועצות למרחצאות המרפא. מקומות האיכסון בקיץ מלאים בזכות המעיינות הטרמיים. דיגים צדו דג שמך במשקל 35 קילו. בהרין סביב חתולי פרא, חזירי בר, מרמיטות, גיריות, סמורים ועוד. מסביב לאגם שפע של עופות טורפים ואווזי פרא ותרנגולי הודו הגדלים בר. מכאן יוצאים לטרקים בהרי טיאן-שן. בגדה הצפונית עיירת הנופש צ'ולפון-אטא ובה 8,000 נפש, ממנה נשקף הנוף ההררי המרשים. יש בה סנטוריומים המעניקים טיפול רפואי,

בתי מלון ובתי הארחה. הצבא הסובייטי השתמש באגם לניסויי פצצות עומק הרחק מעין מערבית⁸⁵.

קארא-קול (KARA-KUL) – "האגם השחור"

במזרח האגם שוכנת העיר קארא-קול (אגם שחור, גם שמו של כבש בעל פרווה משובחת), השוכנת כ-150 ק"מ מן הגבול הסיני וכ-200 ק"מ דרומית לאלמא-אטא. בעיירה 75,000 תושבים והיא מרכז מינהלי של מחוז איסיק-קול. העיר נוסדה בשנת 1869 על-ידי הכובשים הרוסים. בשנים 1888-1921 ואחר כך בשנים 1939-1991 הוסב שם העיר ל-פרז'בלסק – על שמו של חוקר הארצות ניקולאי פרז'בלסקי (Przhevelsky). הסובייטים השתמשו באגם לצורך ניסויים תת-מימיים (טורפדו) והעיר שימשה למגורי אנשי הצבא ומשפחותיהם. בשנות ה-90 התגוררו בעיר כמאה יהודים.

כנסייה פרובוסלבית בקארא-קול.

אוש (OSH)

ממוקמת בעמק פרגאנה העיר השנייה בגודלה בקירגיסטן עם 220,000 תושבים – קירגיזים, אוזבקים, רוסים וטג'יקים. נחשבת לבירת הדרום של קירגיסטן. עיר מלאת חיים ומרכז סחר. לא הרחק מכאן נולד באבור מייסד השושלת המוגולית בהודו וצאצא ישיר של תימור לנג. על ההר שבקרבתו שרידי מצודה מהמאה ה-8. התעשייה שהיתה בעיר בתקופה הסובייטית קרסה ברובה עם התמוטטותה של ברית המועצות בשנת 1991. מהרי סולימנאן נשקף מראה של העיר אוש. העיר עתיקה מאוד והיא נודעה כמרכז לייצור ולשיווק של משי על דרך המשי. היא מוזכרת ב'באבור נאמה', ספרו של מייסד השושלת המוגולית באבור. העיר נכבשה על-ידי הרוסים בשנת 1876 בימי 'המשחק הגדול' בין רוסיה לאנגליה בהודו.

⁸⁵Lonely Planet, Central Asia 374-5

בתקופה הזאת משתלט הצאר על מדינות החאנים בוכרה, קוקנד וחיווה. בשנת 1990 פרצו באוש מהומות דמים בין הקירגיזים למיעוט האוזבקי כפעולת נקם על פגיעה במיעוט הקירגיזי באוזבקיסטן. מעריכים באלף אבדות בנפש. בשנות ה-90 של המאה העשרים גרו שם כחמישים יהודים בלבד.

נארין (NARIN)

העיר הנמצאת כ-350 ק"מ דרומית-מזרחית לבישקק וכ-200 ק"מ מן הגבול הסיני. בשנות ה-90 חיו בה כמאה וחמישים יהודים. העיר היא מרכז מינהלי של מחוז נארין במרכז קירגיסטן. בעיר כ-40,000 תושבים. העיר, הענייה ביותר במדינה, ממוקמת על שתי גדות נהר נארין, אחד ממקורות המים החשובים של ה-סיר-דאריה. האוכלוסיה בעיר רובה ככולה קירגיזית והיא חיה על גידול צאן, סוסים ויאקים, לרבות צמר ובשר. העיר התברכה בנוף מרהיב של האגם האלפיני סון-קול (Son-Kul). העיר ישבה בימי קדם על דרך המשי, לא הרחק ממעבר ההרים טורוגארט (Torugart). כיום דרך מעבר זה זורמים התנועה והמטענים בין סין לקירגיסטן.

הרפובליקה של טורקמניסטן

THE REPUBLIC OF TURKEMENISTAN

הדגל: רקע ירוק וסהר – מסמלי האסלאם ומסמל שדות ירוקים. שטיח טורקמני עם חמישה איורים אתניים וחמישה כוכבים מסמלים חמישה וליאתים (מחוזות).

סמל המדינה: רקע ירוק וסהר – מסמלי האסלאם ושדות ירוקים. חמישה כוכבים – 5 מחוזות (וליאיתים). מעגל חיצוני: כותנה וחיטה; מעגל פנימי – אדום – ערך העבודה (דם ויזע). מוטיבים אתניים (המופיעים גם בשטחים טורקמניים) מסמלים את חמשת הווליאיתים. הסוס במרכז – מסמל את האבות הנוודים שבייתו את הסוס הטורקמני.

טורקמניסטן – משמעה ארץ הטורקמנים.

מיקום קו אורך וקו רוחב – 37°58'N, 58°20'E

שטח המדינה – 488,100 קמ"ר.

מחוזות – 5 וילאיתים ומעמד עצמאי לבירה אשח'אבאד.

גבולות – אפגניסטן, איראן, קזחסטן, אוזבקיסטן ובמערב – הים הכספי.

הבירה והעיר הגדולה – אשח'אבאד ('עיר האהבה')

מחוזות – חמישה וילאיתים – באלקאן, דאשהוז, אהאל, להאפ.

נשיא נבחר – גורבאנגולי ברדימוחמדוב (Gurbanguly Berdimuhammedow)

תאריך עצמאות – 27.10.91

חוקה – מבוססת בעיקרה על השריעה המוסלמית, שלא נתקבלה על דעת הרוב.

אוכלוסייה – 5.110 מיליון נפש

שפות – טורקמנית, רוסית ודארית (ניב פרסי-אפגני)

מטבע – מאנאט טורקמני (Turkeman Manat). שער חליפין רשמי (2006) –

11,100 מאנאט לדולר. שער לא רשמי – כ-25,000 מאנאט לדולר.

אקלים – סובטרופי מדברי.

נוף – מדבריות החול של הקארא-קום תופסים 80% מן השטח. המדבר הוא מישורי

חולות. הרים בדרום והרים נמוכים ליד הגבול האיראני.

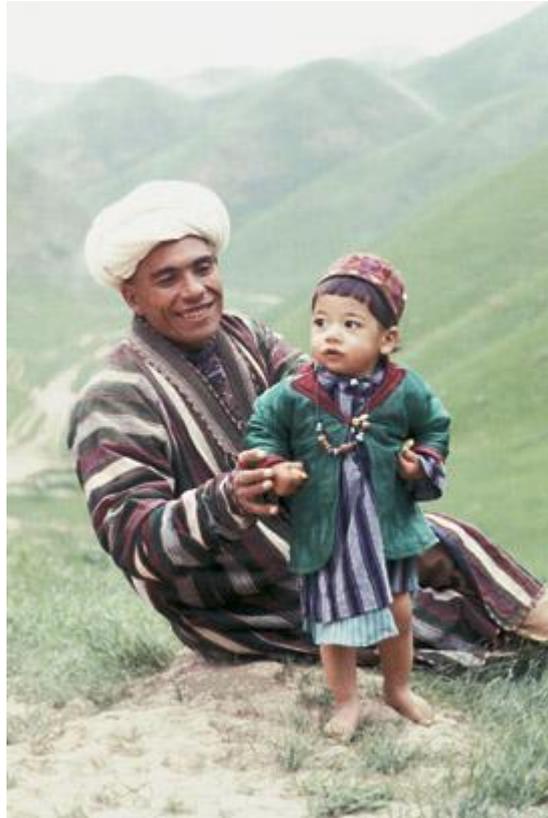
נקודה גבוהה – גורה אייריבאבא (3,139 – Gora Ayribaba) מ' מעל פני הים.

נקודה נמוכה – ופאדינה אכ'אניה (110 – Vpadina Akhchanya) (-) מ' מתחת

לפני הים.

טורקמניסטן שוכנת בדרום-מערבה של ברית המועצות לשעבר וממוקמת בין איראן לקזחסטן וגובלת עם אפגניסטן ואוזבקיסטן. במערב היא שוכנת לחופי הים הכספי. שטחה 488,100 קמ"ר ורק 4.5% משטחה מנוצלים. מעל 80% משטחה נמצא במדבר קארה-קום (המדבר השחור). נופה מדברי עם הרים בדרום שהגבוה בהם מתנשא לגובה 1,768 מטרים מעל פני הים. הארץ התברכה באוצרות גז ונפט המתכוננים להגיע לחופי הים התיכון וכן מרבצי גפרית ומלח. אוכלוסייתה מוסלמית-סונית מועטה יחסית לגודלה ומונה כ-5 מיליון נופש (הגיל הממוצע הוא 22 שנה ותוחלת החיים היא 68 שנים (גברים 65 שנים). 85% מן האוכלוסייה טורקמנית, 5% אוזבקים, 4% רוסים ו-6% לאומים אחרים. 89% מוסלמים ו-9% פרובוסלבים. בראש המדינה עומד הנשיא וראש הממשלה קורבנגולי ברדימוחמדוב (Gurbanguly Berdmuhammedow), שנבחר בפברואר 2007 ב-89.2%. ההכנסה לנפש היא \$ 8,500 וההכנסה הלאומית השנתית היא כ-43 מיליארד דולר. כ-40 אלף מועסקים

במכרות והרוסים מושכים מבארותיה גז בכמויות עצומות למפעלי התעשייה הכבדה בהרי אורל.

אב ובנו הטורקמנים

בשנת 1869 נחתו הרוסים בחוף המזרחי של הים הכספי ותוך 15 שנים השתלטו על המדינה, סללו דרכים ומסילות ברזל והכניעו את השבטים שעסקו בביזה. הטורקמנים היו וסלים נאמנים לרוסיה.

בהיותה ארץ מעבר להודו ולמזרח אסיה עברו בה כובשים. אלכסנדר הגדול כבש אותה במאה ה-4 לפני הספירה. הפרתים השתלטו עליה והעיר אשחבאד היתה בירה לפרתים. במאה ה-7 כבשו הערבים והשליטו את האסלאם. הסחר על דרך המשי והשיירות שעברו בתחומה תרמו לכלכלתה. השבטים הסלג'וקים-טורקמנים הקימו להם אימפריה במאות ה-11-12 ולימים יצרו את האימפריה העות'מנית. במאה ה-13 פלשו לאזור המונגולים עם מנהיגם ג'ינגיז ח'אן שהיכה את הסלג'וקים. במשך מאות שנים שלטו המונגולים ויורשיהם התימורידים. במאות ה-14-17 האימפריה הפרסית השתלטה על האזור. מלחמות הח'אנים ששלטו על קטעים באזור הקיזו דם רב. בשנת 1869 החלו הרוסים לכבוש את טורקמניה ולצרפה לטורקסטן הרוסית. בשנת 1917 הגיע לכאן הצבא האדום וטורקמניסטן הייתה לרפובליקה סובייטית. ביום 27 באוקטובר 1991 הכריזה טורקמניה על עצמאותה.

בהיותה ארץ מעבר חיו בה ועברו בה יהודים מאמירות בוכרה, איראן ואפגניסטן.

אשח'אבאד (عشق آباد, 'עיר האהבה', ASHKHABAD Ashgabat, Ашхабад Ашхабад)

אשחאבאד היא בירתה של טורקמניה ומתגוררים בה כ-700,000 נפש. הכובשים הסובייטים שינו את שמה בשנים 1917-1924 לפול'טור'צק. היא נמצאת במרחק 40 ק"מ צפונית לגבול האיראני. העיר צעירה יחסית. היא הוקמה בשנת 1818 לא הרחק מבירתם של הפרתים 'ניסה' (Nisa) ולא הרחק מחורבות קונג'יקאלה (Konjikala) העתיקה, שכנראה נחרבה ברעידת אדמה במאה ה-1 לפני ספירה. במאה ה-13 כבשו אותה המונגולים והחריבו ומחקו בה כל זכר לסלג'וקים הטורקמנים, שבירתם הייתה בקוניה אורגנג'. הרוסים כבשו אותה בשל קרבתה לגבול הפרסי ובשל רצונם לנטרל את ההשפעה האנגלית על פרס. העיר בנויה בסגנון רוסי-אירופי. היא עברה תיעוש

סב, בתו ונכדיו בטורקמניה

מהיר בעיקר בתחום הכותנה והמתכת. העיר מהווה תחנה מרכזית לרכבת הטרנס-כספית. אשחאבאד מועדת לרעידות אדמה. לאורך ההיסטוריה ידוע על רעידות אדמה קשות בשנים 1893, 1895 ו-1929. ב-6 באוקטובר 1948 נהרגו ברעש 110,000 נפש - כשני שלישים מאוכלוסיית העיר - ועוד כ-100,000 נפצעו. העיר נבנתה מחדש. בעיר ניכרים סימנים של אסלאמיזציה. נבנים מסגדים והאיראנים מתייחסים לעיר כחצר האחורית שלהם. נותרו עדיין בחברה המוסלמית מקומית מנהגים קדומים כמו תשלום מוהר וקדושת הבתולים. המדינות האסלאמיות מושקעות בעיר בנדל"ן ובבנייה מסיבית. גם מדינות לא מוסלמיות מנצלות את הפוטנציאל הכלכלי.

יהודים

הנוסע ניימרק מספר כי לאחר היווסדה של העיר 'נאחזו כמאה יהודים ואך עברו שנתיים ויגורשו בפקודת הממשלה ולא נשאר שמה [אלא] רק מתי מספר בעלי זכויות'⁸⁶ בשנת 1881 נפלו כאן חיילים יהודים ששירתו בצבא הרוסי. בשנת 1897 מנתה הקהילה היהודית 310 נפשות. בתקופת המהפכה חיו יהודים בזהות רוסית ולא קיימו בגלוי חיים יהודיים,

⁸⁶ ניימרק, מסע בארץ הקדם, עמ' ק-קא, מספר על שבטי ה'תפה' הטורקמנים הנועזים שהצליחו להביס את הצבא הפרסי של נאצר-א-דין שאה (1848-1894). הצבא הרוסי גבר על השבטים האלה והשליט סדר בעיר וסביבתה ופסקו השוד והביזה בדרכים.

לרבות הקמת בית כנסת. בשנת 1992 היה ניסיון להתכנס לתפילה בבית פרטי אולם אנשי הקג"ב פיזרו את ההתכנסות. בשנת 1993 חיו כאן כ-100 בתי אב אשכנזיים ועוד 5-6 בתי אב יהודים איראנים. בשל הסתרת מוצאם אין לדעת מה מניינם המדויק של היהודים. מניחים שחיו כאן כאלף נפש. אחת לחודש הגיע מסמרקנד שוחט ולעתים מגיע לכאן גם מוהל. היהודים עוסקים במקצועות חופשיים כמו מוסיקה, רפואה, מינהל, פרקליטות הנדסה והוראה ובכוחות הביטחון. מספרים כי אשתו של הנשיא הקודם שנודע כמגלומן הייתה יהודיה שנשלחה על-ידו למוסקבה מחשש שיצביעו על קשריו עם העם היהודי.

מְרוּ, מְרוּ, מְאֲרִי (مرو, Mary Merv, Merw, Marw)

לאחר ימיו של אלכסנדר (מאה רביעית לפני הספירה), האזור היה הלניסטי בשליטה סלווקית והעיר נקראה 'אלכסנדריה' וגם 'אנטיוכיה מארגיאנה' (Αντιόχεια της Μαργιανής). יש הסוברים כי מקור שמה 'מרו' של העיר בא מן ההינדואיזם לפיו מרכז העולם הוא הר Meru. העיר שימשה בסיס אסטרטגי כלכלי, צבאי ומרכז לחילופי תרבות לשירות על דרך המשי. סבורים כי הייתה מן הערים הגדולות בעולם במאה ה-12. האתר עליו ישבה העיר בימי קדם אומץ על-ידי אונסק"ו כאתר של המורשת העולמית. מימצאים ארכיאולוגיים מצביעים כי באלף השלישי לפני הספירה היו במרו חיי כפר, אך בשכבות אחרות נמצאו שרידים מימי דריווש היסטאפסיס (בערך 515 לפני הספירה) ואף שרידים קדומים יותר מימיו של כורש הגדול (530-559 לפני הספירה).

מרו הייתה מן הערים החשובות על דרך המשי במרכז אסיה. צפונית מזרחית לאיראן ועל אם הדרך שבין משהד לבוכרה, בימינו בטורקמניסטן. היא ממוקמת בנאת מדבר על גדת נהר המורגאב שבמדבר קארה קום (המדבר השחור). תושביה כיום – כ-125,000 נפש – ברובם מוסלמים שיעים. האזור מהווה מרכז לגידולי כותנה וגפנים ולגידולי צאן. העיר הייתה מיושבת כבר בימי קדם. לפי המסורות הערבית והפרסית זהו מקומו של גן עדן, מקום מושבם של השבטים האריים. לאורך תולדותיה ידעה כובשים רבים. ביקורו של אלכסנדר הגדול במרו נראה יותר כאגדה, אף על-פי כן העיר נקראה על שמו. בשנת 97 לספירה מפקד הצבא הסיני משושלת האן גנראל באן צ'או משגר למרו משלחת צבאית המונה 70,000 לוחמים כדי להגן עליה מפני הפלישות ההוניות על דרכי המסחר, שנודעו לימים כדרך המשי. הערבים השתלטו עליה בשנת 646 והיא הפכה למרכז מוסלמי חשוב. השבטים הטורקיים כבשו אותה בשנת 1040 ולאחר מכן הסלג'וקים הפכו אותה לבירתם. בשנת 1221 נכבשה על ידי המונגולים שהרגו את כל תושביה למעט אמנים שאותם העבירו למונגוליה. בשנת 1787 נכבשה על ידי האמירים של בוכרה. בשנת 1884 נכבשה על-ידי הצאר הרוסי. תחת שלטון הסאסאנידים הייתה במרן פתיחות דתית ופעלו בה זו לצד זו הזורואסטרים, המניכאים,

הכנסייה הנוצרית הנסטוריאנית. במאה החמישית הייתה מֶרְן מקום מושבו של הארכיבישוף של הכנסייה המזרחית.

הכיבוש הערבי בהנהגתו של עות'מאן אבן עאפאן הביא את שלטון הסאסאנידים לקיצו והמלך יזגארד השלישי (632-651) נרצח לא הרחק מהעיר מרו. העיר נכבשה על-ידי הערבים במאה השבעית. היא נעשתה בירת הפרובינציה של ח'וראסאן בשליטת בני אומאיה. העיר הופכת לבסיס בהנהגתו של קוטאיבה איבן מוסלים, שצירף אליו חלקים גדולים של מרכז אסיה לרבות באלך, בוכרה, עמק פרגאנה וקשגאר והוא מעמיק את חדירתו לסין. ח'וראסאן בכלל ומרו בפרט נעשו מרכזים של לימודי אסלאם בדומה לבוכרה וסמרקנד והגירה ערבית זרמה לאזור. בדומה לבוכרה וסמרקנד היא הייתה אחד ממרכזי ההשכלה המוסלמית. ההיסטוריון יאקוט למד בה והשתמש בספרייה הגדולה שלה. ממרו יצאו כמה מגדולי העולם המוסלמי והידוע ביניהם הוא אחמד אבן חאנבאל. חולשתה של הכליפות בבגדד איפשרה לשושלת הטהיריד הפרסית להשתלט עליה בשנת 821. ההיסטוריון הערבי הירושלמי אל-מוקדסי מכתיר את מרו בכל הכתרים האפשריים. נראה שהארכיטקטורה שלה השפיעה על בונייה ומעצביה של בגדאד.

מקורות מוסלמיים מספרים כי נאצר אבו סאיאר, מושל ח'וראסאן בימי עומר השני, הגיע למרו ובדרשת יום שישי שנשא במסגד פירט את תוכנית המסים החדשה, שלפיה חויבו בתשלום מסים רק הלא-מוסלמים: האמגושים (הזוראסטרים), הנוצרים הנוסטוריאנים והיהודים. זאת עדות לקיומה של קהילה יהודית מסודרת, שבראשה עמד רב הקהילה עקיבא, שנצטווה על ידי המושל לגבות את המסים מן הקהילה ולהעבירם למושל וזו לשון הדרשה:

הקשיבו! ברהמסיס נטה חסד לאמגושים והקל עליהם את נטל המסים וכפה אותם על המוסלמים. אישבדאד בן ג'וראיגאן הלך באותה דרך והקל על הנוצרים. עקיבא היהודי הקל על היהודים. אני נאצר בן סאיאר אהיה מגינם של המוסלמים ואסיר מעליהם את נטל המסים עד שלא ייאמן. אני ממנה את מנצור בן עומר לגובה המסים. הוא ינהג עמכם בצדק. אם מי מכם [המוסלמים] יאולץ [על-ידי לא מוסלמים] לשלם מס גולגולת או מס קרקע, שיפנה את עצמתו למנצור והוא יקל מעליו את עול המסים והלא-מאמינים [בדת מוחמד] ישאו בהם.

נראה שהגזרה הזאת באה לעודד את תהליך ההתאסלמות בקרב הדתות האחרות וכשמדובר בקהילות סוחרים, המסים הגבוהים המוטלים על מי שאינם מוסלמים הם גבוהים במיוחד ועל כן הוא דחף להתאסלמות. ר' עקיבא מן העיר מרו נטל מן הסתם את סמכותו כרב הקהילה מראש הגולה בבגדאד או מגאון ישיבות סורא או פומבדיתא שהעניקו לו 'פתקא דדינותא'. סביר להניח שסמכותו באה לו דווקא מגאון ישיבת פומבדיתא וזאת על סמך הוויכוח שהתנהל בין מר עוקבא ראש הגולה לכהן צדק ראש ישיבת פומבדיתא. ההיסטוריון הפרסי באיהקי

(Baihaqi) מציין כי היישוב היהודי במרו נוסד על ידי עזרא הסופר. היהודים שגלו מארץ ישראל עברו דרך נישאפור למרו ובנו בה בית כנסת, שעמד על תילו עד לימיו של הסולטאן הסלג'וקי ארסלאן (1092-1096). ההיסטוריון הערבי יקוט מאשש את עדותו של ההיסטוריון הפרסי ומציין שעזרא הסופר התפלל בבית הכנסת שבעיר מרו וכי גם קברו מצוי בעיר הזאת.

בתלמוד בבלי⁸⁷ מסופר על סירובו של האמורא ר' שמואל בר ביסנה לשתות יין ושיכר במרו (מרגואן):

רב שמואל בר ביסנא איקלע למרגואן. אייתו ליה חמרא, ולא אשתי, אייתו ליה שיכרא, ולא אשתי.

בשלמא חמרא? משום שימצא. שיכרא משום מאי? משום שימצא דשימצא.

אמר רב האי: שיכרא דארמאה שרי וחייא ברי לא נישתי מיניה. מה נפשך, אי שרי לכולי עלמא - שרי. אי אסיר לכולי עלמא - אסיר. אלא רב סבר משום גילויא ואזיל מרורא דכשותא וקלי ליה זיהריה ודלקי מלקי ליה טפי וחייא ברי הואיל ולקי לא נישתי מיניה.

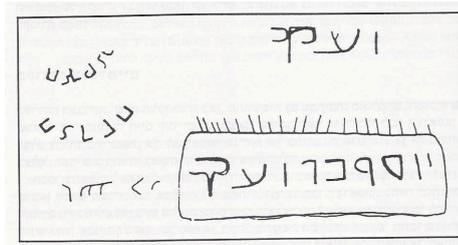
אם מרגואן היא אכן העיר מרו, הרי שציטוט זה מאשר קיומם של חיים יהודיים במרו כבר במאה ה-4.⁸⁸ הסחר של העיר משהד, שהייתה מעין 'נמל חופשי' של סחורה מאנגליה, מסין ומהודו התנהל בדרכו לאמירות בוכרה בקראוואנים שעברו דרך העיר מרו. השיירות שהותקפו על-ידי השבטים הטורקמנים זכו להגנה של הצבא הרוסי. ברבע האחרון של המאה ה-19 ביקר במקום הנוסע ניימרק ומצא במקום בית-כנסת חדש ויהודים בוכרים ומשהדים, ביניהם מולא משה כהן ומולא יעקב.

באיראם עלי (BAIRAM-ALI) – כתובות עבריות קדומות

25 ק"מ מזרחית-צפונית ממרו, בדרך העולה לבוכרה, נמצא היישוב באיראם עלי. באמצע שנות ה-50 של המאה ה-20 חפרו במקום ארכיאולוגים מהאקדמיה למדעים הטורקמנית וגילו בית עלמין יהודי קדום. הם גילו גלוסקמאות ובהן עצמות מגזע ים-תיכוני. על המצבות התגלו הכתובות 'יעקב, 'יעקב בר-יוסף' ו'אשר בר'.

⁸⁷ סדר נזיקין, מסכת עבודה זרה, פרק ב, דף לא, עמוד ב.

⁸⁸ על חיי היהודים במרו החל מן המאה ה-19, ראה לעיל עמ'....

כתובות עבריות שנתגלו בבאיראם עלי מן המאות ה-5-7 בעיירה התגוררו כ-20 אלף נפש. בשנת 1993 נמצאו במקום כ-200 יהודים פליטים מאיראן שברחו מאיראן לאחר עליית חומייני לשלטון וכן יהודים אפגנים שברחו מאפגניסטן בעקבות הפלישה הרוסית. בין היהודים היו מעט אשכנזים. לפרנסתם עסקו היהודים במסחר. הצאר האחרון בנה כאן ארמון אך המהפכה מנעה ממנו להגיע למקום המשמש כיום כסנטוריום.

סְרַכ'ס (SERAKHS) ("שלושת הריקודים")

סרכ'ס נמצאת על הגבול עם איראן, כ-230 ק"מ דרומית למרו וכ-160 ק"מ צפונית מזרחית למשהד. נודעה כנווה מדבר שבו נחו נוסעי השיירות על דרך המשי בין נישאפור למרו במאות ה-10-12, כיום בטורקמניה. נודעה בימי קדם בארכיטקטורה המופלאה שלה. שרידים מיופיה הם המוזוליאונים של המורה הצופי אבו-פאזי, יארטי גומבו (כיפה) ושייח' לוקמן. סרכ'ס נמצאת כ-100 ק"מ דרומית למרו. היא כיום כפר חקלאי בו חיים כ-6,000 נפש. נוסדה במאה ה-4 לפני הספירה. הכיבוש הערבי של המאה ה-7 הביא לביצורה בחומה ובמצודה, אך הכיבוש המונגולי הביא לחורבנה ממנו לא התאוששה עד היום.⁸⁹

צ'אהר-ג'ו (CHAHARDJOU) – "ארבעה מעיינות" או "צומת דרכים"

העיר נמצאת על אם הדרך בין מרו לבוכרה (239 ק"מ ממרו ו-146 ק"מ מבוכרה). בעיר חיים כ-300 אלף נפש. בשל קירבתה לבוכרה גרו בה יהודים בוכרים. העיר קיימת כאלפיים שנה. לא הרחק מכאן זורם האמו-דאריה. כאן עברה הדרך המקשרת בין השווקים הפרסיים והמשלוחים הסיניים. נראה ששמה של העיר שובש מצ'אהר-סו (צומת דרכים). העיר הייתה שייכת לאמירות בוכרה אבל הרוסים העבירו אותה לשליטה טורקמנית. האוכלוסייה כיום רובה אוזבקית והם עוסקים בסחר של לבוש אתני - מעילי פרווה, כובעי פרווה ולבוש ארוך לנשים. העיר היא תחנת הרגעות בדרך שבין אוזבקיסטן לטורקמניסטן מאחר והמעברים נמצאים כאן.

ניימרק מדווח על 30 סוחרים בוכרים בשלהי המאה ה-19. בשנת 1993 חיו בעיר כ-20 בתי אב בוכרים שמנו כ-70 נפש ועור כ-40 אשכנזים. בעיר לא היה בית כנסת ובימי חג ומועד

⁸⁹ על הסחר היהודי במקום החל מן המאה ה-19 ראה לעיל, עמ'....

התפללו בביתו של ראש הקהילה הקטנה מולא אמנון. במקום בית עלמין קטן ומוזנח ובו כמה מאות קברים. רוב הנפטרים הועברו לקבורה בבוכרה או בסמרקנד⁹⁰.

אורגות שטיחים טורקמניות.

מעדות שגבינו הקהילה קיימת כ-120 שנה. היהודי הראשון הגיע מסמרקנד ופיתח בה את המסחר. היהודים שחיו כאן עסקו במקצועות המסורתיים של יהודי בוכרה – סנדלרות, ספרות, חייטות וצילום. ראש הקהילה היה אנדרי יצחקוב. סופר לנו כי גברים בוכרים נשאו נשים רוסיות. לא ידוע על נישואין עם נשים טורקמניות. הבנות היהודיות התקשו למצוא בן זוג ואחת שנישאה לטורקמני הוחרמה על ידי הקהילה. כדי להתגבר על תופעות של אנטישמיות, יהודים התחזו לרוסים בתקופה הסובייטית כדי להתקבל לאוניברסיטה או לעבוד בממשל.

יולוטאן (YOLOTAN).

ממוקמת 60 ק"מ דרומית למרי (מרו) כ-270 ק"מ צפונית לגבול האפגני ועוד כ-100 ק"מ עד העיר הראת. נוסעים ועולי רגל עברו את העיירה יולוטאן, משם המשיכו למרו, לבוכרה לבאקו באזרביג'ן ומשם לקוטאיסי בגיאורגיה ובספינה דרך קושטא, בירות ויפו, ממנה הגיעו ברכבת לירושלים. הייתה זאת עיר מסחרית. הנוסע ניימרק מצא כאן ברבע האחרון של המאה ה-19 כ-20 יהודים⁹¹. בתחילת המאה העשרים התגוררו בה כ-40 משפחות שעברו אליה מהראת. הייתה זאת עיר מסחר ויהודי הראת שסחרו בה נהגו לשוב לבתיהם בהראת בשיירות של גמלים, סוסים ופרידות במסע שנמשך שבועות. לימים העבירו חלקם את משפחותיהם מהראת ליולוטון וקיימו חיי קהילה שכללו בית כנסת ובו ארבעה ספרי תורה, שוחט ובית עלמין. היהודים רכשו במקום בתים וסחרו בתכשיטים ובכלי כסף וזהב, בדים

⁹⁰ ניימרק-מסע בארץ הקדם, עמ' ק-קז.

⁹¹ ראה על הקהילה במקום לעיל עמ'... ניימרק-מסע בארץ הקדם, עמ' קו-קז.

ותבלינים שייבאו מאפגניסטן. מסך הברזל ירד על היהודים בשנת 1937 עם עלייתו לשלטון של סטלין. יהודים שניסו לגנוב את הגבול גורשו לסיביר ובית הכנסת היה לאולם ספורט והתפילה נערכה בבתים פרטיים. בשנת 1980 הקימו מחדש את בית הכנסת. בתקופת השלטון הקומוניסטי היהודים נעשים משכילים יותר ויש ביניהם רופאים, מהנדסים, מורים, כלכלנים, טכנאים ומוזיקאים. בשנת 1991 לאחר עצמאותה של טורקמניה עלו כל היהודים לארץ או היגרו לארה"ב. שומר מוסלמי בשכר משגיח על בית העלמין⁹².

קוניה אורגנ' (KONYE URGENJ – אורגנ' העתיקה)

שמותיה האחרים: Gurganj, Gurgench, Coogentch, Ourgunge

עיר עתיקת יומין בחלק הטורקמני של חורזם. מיקומה של העיר השתנה בהתאם לאפיק הנודד של נהר האמו דאריה. ממוקמת 480 ק"מ צפונית לאשחבאד. נמצאת לא הרחק מהעיר חיזה בחורזם האוזבקית. העיר חרבה על-ידי תימור לנג בשנים 1370 ובשנת 1380 ולא שוקמה מאז. בשטח נותרו מבנים בודדים מימי תפארתה והמדבר השתלט עליה. במאה ה-6 לפני הספירה כבשו הפרסים את האזור ובמאה ה-8 הביאו לכאן הערבים את האסלאם. ימי תפארתה של העיר החלו כשמאמון הצליח לאחד את חורזם בשנת 995 לספירה. באותם ימים אפיקו של האמו דאריה חצה את העיר. חורזם נפלה בידי הסלג'וקים ושבחה ונבנתה במאה ה-12 תחת שליטתה של השושלת הסלג'וקית החורזמית ועשו אותה לבירת האימפריה שלהן, שהשתרעה מצפון הסיר דאריה עד לצפון איראן ואפגניסטן. המסגדים שלה, המדרסות והשווקים הסגוניים, עשו אותה בראשית המאה ה-13 ללב עולם האסלאם עד שמוחמד ה-2 העביר את בירתו לסמרקנד בשנת 1210. בשנת 1216 חש מוחמד ה-2 את עצמו כיוורשו של אלכסנדר הגדול ורצה בעיר אוטראר משלחת סוחרים ששלח אליו ג'ינגיז ח'אן בצירוף מתנות. הוא סירב לג'ינגיז לתת פיצוי על אבדן המשלחת המסחרית שנחשדה בריגול. הוא הרג את השליח האחד ושרף את זקנם של האחרים. תוך שנתיים הצליח ג'ינגיז ח'אן למחוק את סמרקנד ובוכרה. הוא שם מצור על קוניה אורגנ' והסיט את האפיק של האמו-דאריה אל העיר שנשטפה כולה למוות. הוא גם הרס את כל מערכת ההשקיה בתעלות והאזור שנחשב לסל הלחם של מרכז אסיה נעשה מדבר. במקביל נכבשו ערים רבות שהיו בשליטה סלג'וקית. מוחמד ה-2 בורח לאי על הים הכספי שם מת בשנת 1221. העיר קוניה אורגנ' שבה ונבנתה והייתה לבירת ח'ורזם והפכה למרכז סחר גדול במרכז אסיה והוקמו בה מבנים מונומנטליים. בשנת 1388 הקיץ הקץ על העיר על-ידי תימור לנג ולאחר שהאמו דאריה שינה את אפיקו, העיר חיזה הייתה לבירת ח'ורזם החל משנת 1592. בקוניה אורגנ' נותרו כמה שרידי אתרים ומוזוליאונים.

⁹² ראה משה מוסייב-דיל, 'יהודים מאפגניסטן בטורקמניסטן', משואה, גל' 3 (ניסן תשס"ז-מרץ 2007), עמ'

קרקי (KARKI, KERKI)

קרקי נמצאת במרחק של 57 ק"מ מהגבול האפגני ו-210 ק"מ דרומית לצ'אהר-ג'ו ו-356 ק"מ דרומית לבוכרה. יישוב בעל שם דומה נמצא בקווקז בקרבת מקום למפגש הגבולות שבין איראן, אזרביג'אן וארמניה. העיר שואבת את מימיה מתעלת קארא-קום היוצאת מנהר המורגאב. ברבע האחרון של המאה ה-19 ביקר במקום הנוסע ניימרק, שמצא במקום מעט יהודים⁹³. בשנות ה-30 של המאה ה-20 העיר קרקי היתה עיר צבאית בשליטה רוסית, שנחלקה לרובע רוסי ורובע אסיאתי. בעיר התקיימו חיים יהודיים ועברו בה פליטים שעמדו לקבל דרכונים או לגנוב את הגבול לאפגניסטן בהדרכת מורי דרך טורקמנים. מסלול הבריחה היה קרקי-אנדכ'וי, מאימנה, הראת, משהד, טהרן, קזוין, כרמנשאה – בגדאד-דמשק-ברכת לצמח⁹⁴.

תכת-י-באזאר (Takht-i-bazar)

עיר מערות הנמצאת 230 ק"מ דרומית למארי על אם הדרך לקושקה. נמצאת על הגדה של נהר המורגאב. המעבר במקום התאים לגמל עם מטענו. הדרך נסללה על-ידי חיילי אלכסנדר הגדול בדרכו להודו. 'עיר' המערות נוסדה על-ידי הנוצרים הנוסטריאנים, שנמלטו מפני הכובשים הערבים שביקשו להשליט את האסלאם. המערות נפגעו במהלך השנים ורק חלק מהן נותרו לפליטה. כפי שמעיד שם המקום התקיימו בו ימי שוק, שסוחרים יהודים מן הארצות השכנות לקחו בהם חלק.

⁹³ ניימרק-מסע בארץ הקדם עמ' קו-קז.

⁹⁴ ראה פוזיילוב-מבוכארה לירושלים, עמ' 255, 276..

הרפובליקה של קזחסטן

Қазақстан Республикасы

דגל קזחסטן – מקרא: הרקע הכחול בהיר מייצג את העמים הטורקו-מונגולים ומסמל את השמים, החופש ואת האמונה הקדומה. מתחת לשמש בעלת 32 הקרניים נמצא בז, סמל לאימפריה המונגולית של ג'ינגיס ח'אן.

סמל קזחסטן - **מקרא:** התכלת מסמלת את השמים, האמונה והחרות. הצהוב מסמל את עבודת האדמה. משני צידי הסמל חדי-קרן מסוגננים, המוטיב מופיע גם בסמל הבריטי. במרכז ה'שאנגרק' – הכתר הקזחי. למטה באותיות קיריליות נכתב 'קזחסטן'.

קווי רוחב ואורך – $51^{\circ}10'$ צפון $71^{\circ}30'$ מזרח

שטח המדינה - 2.717.300 קמ"ר.

גבולות – אורך הגבולות – מעל 12,000 ק"מ.

רוסיה בצפון ובמערב, סין במזרח, קירגיזסטן ואוזבקיסטן בדרום, טורקמניסטן בדרום-מערב והים הכספי במערב.

נקודה נמוכה: **ואפאדינה קאונדי (132) – Vapadina Kaundy (-) מתחת לפני הים.**

נקודה גבוהה: **ח'אן טנגירי (6,995) – Khan Tangiri מ' מעל פני הים.**

הבירה – אסטנה. **עד לא מכבר הבירה הייתה אלמאטי (מקודם נקראה אלמא-אטא).**

הבירה הועברה לאסטנה (Astana) שבמרכז המדינה.

משטר – רפובליקה נשיאותית.

הנשיא – נורסולטן נזרבייב

תאריך עצמאות – 16.12.1991

חוקה – שילוב של השריעה המוסלמית עם החוק הרומאי. מעוררת מחלוקת במדינה.

נוף הארץ – אורך הגבולות – מעל 12,000 ק"מ. בגבולה המזרחי והדרומי רכסי אלטאי (4,506 מ'),

טרבאגטאי (2,991 מ'), אלטאו (4,660 מ') והשלוחות הצפוניות של הרי טיין שאן, המתנשאות מעל

4,000 מ'. הנקודה הגבוהה היא ח'אן טנגירי (Khan Tengiri) שפסגתה מתנשאת ל-6,995 מ' מעל

פני הים. 10% משטחה נמצאים באירופה והיא נחשבת למדינה טרנס-יבשתית המשתרעת על שתי

יבשות. בבאיקאנור (Baykonur) יש קוסמודרום (Kosmodrome) בסיס המראה לחלל בשליטה

רוסית. שטח של 6,000 קמ"ר בהחכרה לרוסיה עד שנת 2025.

בשל גודלה מחולקת הארץ ל-14 פרובינציות ולשלוש רמות של זמן.

אקלים – האקלים במדינה משתנה ונוטה לקיצוניות. בחורף קר ומושלג ובקיץ חם.

דמוגרפיה

אוכלוסייה – מונה כיום רק 15.285 מיליון (53.4% קזחים; 30% רוסים; 3.7% אוקראינים;

2.5% אוזבקים; 2.4% גרמנים; 1.7% טטרים; 1.4% אויגורים ו-7% עממים אחרים. תנועת

ההגירה היא שלילית – הרוסים חוזרים לרוסיה, הקוריאנים חוזרים לקוריאה והיהודים עלו

לארץ או היגרו לאמריקה או לגרמניה. (צפיפות של 5.6 לקמ"ר). 22.5% מן האוכלוסייה מתחת

לגיל 14. גידול שנתי של האוכלוסייה 0.352%.

תוחלת חיים – גברים – כ-62 שנים; נשים – כ-73 שנים.

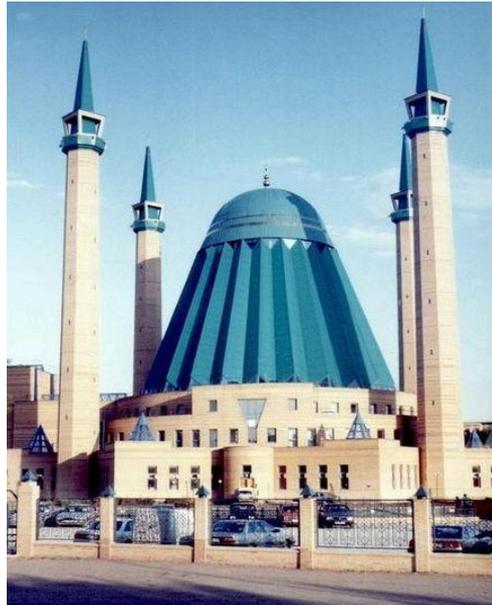
דתות – 47% מהם מוסלמים סונים ו-44% רוסים אורתודוקסים, 2% נוצרים

פרוטסטנטים ו-7% דתות אחרות.

שפות – השפה הלאומית היא קזחית אך הרוסית שלטת בחיי היומיום. 64.4% דוברי קזחית, אך בחיי יומיום ובעסקים שולטים כ-95% ברוסית. 99.5% יודעי קרוא וכתוב מעל גיל 15 שנים.

משמעות השם 'קזחסטן' היא 'ארץ הנוודים' או 'ארץ בני החורין'. זאת המדינה השנייה בגודלה בחבר המדינות אחרי רוסיה. שטחה 2.7 מיליון קמ"ר (גדולה מכל מערב אירופה גם יחד) והיא משתרעת מהרי אורל וסיביר בצפון ועד הרי טיין שאן בדרום, במזרחה – סין ובמערבה – הים הכספי. בדרומה משתרע אגן טורן הצחיח והחולי, הכולל רצועה רחבה של מדבריות שהגדול בהם הוא הקיזיל-קום (המדבר האדום). במערבו של אגן טורן נמצאת ימת ארל⁹⁵. בגבולה המזרחי והדרומי רכסי אלטאי (4,506 מ'), טרבאגטאי (2,991 מ'), אלטאו (4,660 מ') והשלוחות הצפוניות של הרי טיין שאן, המתנשאות מעל 4,000 מ'. הנקודה הגבוהה היא ח'אן טנג'ירי (Khan Tengiri) שפסגתה מתנשאת ל-6,995 מ' מעל פני הים. 10% משטחה נמצאים באירופה והיא נחשבת למדינה טרנס-יבשתית המשתרעת על שתי יבשות. בבאיקאנור (Baykonur) יש קוסמודרום (Kosmodrome) בסיס המראה לחלל. הקזחים הם תערובת טורקו-מונגולית של שבטים נודדים שהגיעו לאזור במאה ה-13. לערבות קזחסטן נמלטו פליטים מן השבטים הטורקיים ומנרדפי הפלישה המונגולית. במאה ה-16 קמה שם ברית-רועים. פלישות לתחומי קזחסטן במאה ה-17 פוררו את הברית והחל מראשית המאה ה-18 החלו פלישות של רוסים ושל סינים רוסיה הצארית פלשה לקזחסטן במאה ה-19 והחל משנת 1824 יישבו הרוסים איכרים רוסיים ואוקראיניים. ההתיישבות הזאת נתקלה בהתנגדות קזחית, שדוכאה באכזריות על-ידי הרוסים. 300,000 קזחים ברחו להרים או לסיין וקרוב למיליון קזחים נהרגו או מתו מרעב כבד. בשנות ה-60 של המאה ה-19 השתלטו הרוסים על כל קזחסטן בגבולותיה הנוכחיים. בשנת 1906 עברה הרכבת מאורנבורג לטשקנט דרך קזחסטן. בשנת 1920 התחוללה מלחמת אזרחים והוקמה הרפובליקה האוטונומית

⁹⁵ הימה שהייתה הרביעית בגודלה בעולם עוברת אסון אקולוגי מן הגדולים בעולם. מימי הנהרות אמו-דאריה וסיר-דאריה אינם מגיעים לימה והם הולכים להשקיות כותנה בהצפה עם רשת צפופה של תעלות והיא הולכת וגוועת. ספינות הדייג נשארו תקועות במדבר במרחק של כ-100 ק"מ מן הגדה הקודמת.. האגם נקטע לשניים ומימיו הזכים שבורכו בדגה עשירה נעשו מורעלים בגלל הדי.די.טי הנשפך אליה מתעלות ההשקיה של הכותנה. יישובים חקלאיים נמחקו והאקלים באסיה נשתנה לרעה. ראה מאמרו של ש' קריצ'ק, מים הנדסת מים, גל' 55 (אדר תשס"ג- פברואר 2003), עמ' 39-40; 41-46.

מסגד סוני בפאבלדור (Pavlador),

350 ק"מ צפונית-מזרחית לבירה אסטנה

של קירגיסטן שכללה גם את קזחסטן. בשנת 1925 שונה שמה ובשנת 1936 היא היתה לרפובליקה סובייטית של העם הקזחי. ביום 16 בדצמבר 1991 הכריזה קזחסטן על עצמאותה.

במדינה מתנהלים מאבקים על השליטה במדינה בין הרוסים והאוקראינים, שהיו אדוני הארץ לפני עצמאותה, לבין הקזחים הרוצים את ארצם נקייה מזרים. רוסים, אוקראינים ומיעוטים אחרים, שאינם דוברים קזחית אינם מתקבלים לאוניברסיטאות. כלל זה אינו חל על קזחים, שמחציתם אינם שולטים בקזחית. המדינה מעודדת הגירתם של לאומים אחרים וכיום יש הגירה שלילית. הרוסים חוזרים לרוסיה, הקוריאנים חוזרים לקוריאה. מבחינה כלכלית ותרבותית קיים קשר הדוק עם טורקיה, אך יש כוחות המושכים לאיראן המסייעת למדינה. סיוע ניתן לה גם על-ידי סין, פולין, קוריאה ויפאן. הקזחים אימצו את שיטת ה'ברטר' – סחורות תמורת מחצבים. התל"ג הלאומי עומד על 143.4 מיליארד דולר וההכנסה לנפש מגיעה ל-9,400 דולר. 19% מן האוכלוסייה חיים מתחת לקו העוני.

קזחסטן עשירה במחצבים: נחושת, פחם, ברזל, פוספטים, מנגן, ניקל, ברום, קובלט, כסף, שהב, אורניום ועוד. חופי הים הכספי משופעים בנפט. התעשייה הולכת ומתפתחת בהתאם למחצבים השונים. במדבריות למחצה מגדלים צאן ובקר, גמלים וסוסים. בבקעות ובעמקי הנהרות מגדלים חיטה, כותנה, טבק, ירקות, סלק סוכר ועצי פרי ובעמק סיר-דאריה מגדלים גם אורז. מומחים ישראלים בחקלאות מסייעים לקזחסטן. בשנת 1996 נחתם חוזה להנחת צינור נפט משדה 'טנגיז' שבמערב קזחסטן לים השחור.

יהודים

יהודים סחרו באזור כבר בזמנים קדומים בדרכם לסין ולהודו. הממעיטים מעריכים כיום את מספר היהודים בכ-4,000 נפש, המרבים מעריכים ב-12,000 ויש שמפליגים לכ-30,000 (רובם אשכנזים), שהם פחות מאחוז אחד באוכלוסיית קזחסטן. הרוסים הגלו לגולקים בקזחסטן מאות אלפי אסירים, ביניהם יהודים רבים שהובאו מחלקי רוסיה השונים וממדינות מרכז אסיה, ביניהם היו רבנים, חזנים, שוחטים ומוהלים. אסיר ידוע הוא הרב לוי יצחק שניאורסון שנפטר באלמא-אטי⁹⁶. בשנים 1941-1943 הגיעו לאזור מאות אלפי עקורים שברחו מאימת הנאצים שכבשו חלקים מרוסיה. ביניהם היו אלפי יהודים. כ-8,000 יהודים מצאו מקלט בקזחסטן. כ-2,000 מיהודי קזחסטן הם בוכרים ויהודים הרריים מן הקוקוז. ישנם בתי-כנסת וקהילה יהודית גדולה באלמא-אטי ובערים אסטנה ופאבלדור, שבהן חיים כ-10,000 נפש. יהודים חיים גם בקהילות: קרגאנדה, שימקנט, סמי, קוקצ'טאב, ז'מבול, אורלסק, אקטיובינסק ובפטרובלוסק. בקזחסטן פועלים כ-20 אירגונים יהודיים, ביניהם: 'חב"ד-לובביץ', 'אור אבנר', 'מצווה', 'הג'וינט, הסוכנות היהודית והקונגרס הכל-קזחי ועוד. כ-700 תלמידים לומדים ב-14 מוסדות חינוך יהודיים. היו תופעות של פעילות אנטישמית על-ידי ארגון מוסלמי בשם Hizb ut-Tahrir, שניסה לפגוע ביהודים. והיהודים עלו לארץ או היגרו לאמריקה או לגרמניה. בשנת 1992 הוערך מספר היהודים וזכאי העלייה בפחות מ-20,000.

אסטנה (Astana) – 'הבירה'

אסטנה, שפירושה: "הבירה", היא העיר השנייה בגודלה אחרי אלמא-אטי ובה 577,000 תושבים. הבירה הכפילה תוך זמן קצר את תושביה. ראשיתו של המקום במצודת אקמולינסק, שהוקמה בשנת 1924. שמו הוסב ל'אקמולה', שמשמעו 'המצבה הלבנה'. במקום היה גולאג אלז'יר (Alzhir). לאחר הפלישה הנאצית לברית המועצות הועברו הגרמנים שחיו בטרטוריה סובייטית למרכז אסיה וחלקם הועברו לכאן. בעיר מעט יהודים.

אלמאטי (ALMA-ATI) – 'שפע תפוחים'

בירתה הקודמת של קזחסטן עד להעברתה לאסטנה. העיר שוכנת למרגלותיהם הצפוניות של הרי זאיליסקי אלמא-טאו והיא ממוקמת על גדות הנהרות בולשיה ומליה אלמה אטינסקי.

⁹⁶ לוי יצחק שניאורסון (1878-1944), רב ומקובל בחב"ד, שימש כרבה של דניפרופטרובסק האוקראינית בין השנים 1909-1939, ומגדולי הרבנים בראשית השלטון הקומוניסטי בברית המועצות. הרב שניאורסון, המכונה בפי חסידי חב"ד ר' לויק, הוא נינו של האדמו"ר הצמח צדק מלובביץ, ואביו של מנחם מנדל שניאורסון-האדמו"ר האחרון מחב"ד. בשנת 1939 הוגלה לעיר צ'ילי בקזחסטן, שם חלה. לאחר השתדלות של חסידי הועבר לעיר אלמא-אטי שם נפטר ונקבר. כתביו הוחרמו בזמן גלותו. בנו, מנחם מנדל שניאורסון, הוציא לאור את כתביו אביו בקבלה 'לקוטי לוי יצחק' (4 חלקים).

האקלים בעמקים מתון, אך בחורף קר בהרים. לפי נתונים רשמיים חיים בעיר שנקראה קודם 'אלמא-אטא' כמיליון ורבע תושבים – 8% מן האוכלוסייה של המדינה. סבורים כי האוכלוסייה מונה פי שניים מנתון זה. היא היתה בירת המדינה בשנים 1927-1998. לפני כן הכירה היתה בקיזיל-אורדה (Kyzil Orda). בשנת 1920 התחוללה בה מלחמת אזרחים שבעקבותיה הוקמה הרפובליקה האוטונומית. לאחר העברת הכירה לאסטנה בשנת 1997, בהוראת הנשיא, העיר נותרה כבירת המסחר והכלכלה של קזחסטן. 43% בלבד הם קזחים; 42% הם רוסים ואוקראינים ומיעוטים של אויגורים, קוריאנים וגרמנים, שהוגלו בהוראת סטלין. ראשיתה של העיר במצודת ורני (Verniy), שהוקמה על-ידי הרוסים. העיר הוקמה כמושבה לעבריינים. סביבה התפתחה העיר, אולם ביום 28 במאי 1887 נהרסה העיר ברעש אדמה ושבה ונבנתה מחדש. בשנת 1921 הוסב שמה מ-נְרְנִי לאלמא-אטא ('סבא של תפוחים'). בשנת 1993 הוסב שמה לאלמא-אטי ('שפע תפוחים'). בשנת 1997 החליט הנשיא נוריסולטן נאזארבאייב על העברת הכירה ל-אסטנה וזה מן הטעם שאלמא-אטי סמוכה מדי לסין ולאוזבקיסטן. בשל קרבתה לאזורי הניסויים של סין יש בעיר קרינה גבוהה. מאז מלחמת העולם השנייה התפתחה בה תעשייה צבאית ותעשיית מזון וטקסטיל. לא הרחק מן העיר נכרו מכרות נחושת, עופרת וזהב. העיר מחוברת למסילת הברזל הטרנס-סיבירית. בעיר חיי תרבות ואקדמיה. פועלים בה אוניברסיטה ועשרות מכוני מחקר ופיתוח בתחומי הרפואה והחקלאות. שבעה תיאטראות ואולפני קולנוע. בהרים שמורות טבע ופעילות עניפה של ספורט חורף.

יהודים

בשנת 1897 חיו בה פחות מ-300 יהודים ובשנת 1994 מנתה האוכלוסייה היהודית האשכנזית כ-13 אלף נפש. חלק מן היהודים נישאו לרוסים ולקזחים. בעיר חיים מעט יהודים בוכרים, גיאורגים וקומץ יהודים איראנים. מצבם של היהודים שפיר. ביניהם רורפאים, מוזיקאים רבים, פרקליטים, מהנדסים, אנשי מחשבים, מורים ובעלי מלאכה. בעיר פועלים אירגונים יהודיים וישראלים העוסקים בעיקר בענייני הנוער. הג'וינט מטפל בקשישים. בשנת 1992 נרצח סאשה סלוצקי, סטודנט יהודי בן 18 ערב עלייתו לישראל. עבריינים ששמעו על כוונתו לעלות לארץ פרצו לביתו וניסו לגנוב מכשיר וידאו שהיה ברשותו. סאשה שניסה להתגונן שילם בחייו. הרוצחים נתפסו.

שימקנט, צ'ימקנט (Chimkent)

העיר נוסדה במאה ה-12 כתחנה בדרך המשי מאירופה לסין. העיר ידעה תקופות של פריחה אך לא אחת נחרבה על ידי הכובשים השונים ושבה ונבנתה מחדש. במאה ה-12 נכבשה

על-ידי הסלג'וקים ובמאה ה-13 נכבשה ונהרסה על-ידי המונגולים. בימי התימורידים היא היתה צומת מסחרי משגשג. עד 1810 נשלטה על ידי חאנות קוקנד, ואחר כך עברה לחאנות בוכרה. ב-1864 הגיעו הרוסים לאזור וכבשו את העיר בצרפם אותה לחבל טורקסטן. ב-1814 שונה שמה ל'צ'רנייב', אך ב-1924 חזרה לשמה הישן צ'ימקנט. ב-1993 שונה שמה ל'שימקנט', לפי הכתיב הקזחי. העיר שוכנת 138 ק"מ צפונית-מזרחית לטשקנט וכ-700 ק"מ דרומית-מערבית לאלמה-אטי, בעמק סאיראם למרגלות רכס 'אוגאם'. היא ממוקמת על דרך המסחר בה עברו שיירות ממרכז אסיה לסין. היא המרכז המינהלי של מחוז דרום קזחסטאן. האקלים בה מתון. בשנים 1941-1943 גבר בה זרם העקורים מרוסיה, רוסיה הלבנה, אוקראינה ופולין, שמצאו בה מקלט בעקבות התקדמות הצבא הנאצי והעברת התעשייה רוסית ומוסדות התרבות למרכז אסיה בימי מלחמת העולם השנייה. בעיר מוסדות להשכלה גבוהה – מכון פדגוגי, מכון טכנולוגי ומכון לכימיה ומכללות לרפואה, למוסיקה ולאמנות. בעיר גם תיאטרון רוסי ותיאטרון קזחי. נותרו מעט יהודים מתוך 2,000 בשנות ה-80 של המאה ה-20.

אוטיראר (Farab, Otrar, Utrar, Otyrar) גם

שוכנת כ-150 ק"מ צפונית-מערבית משימקנט נמצאות חורבות העיר העתיקה אוטיראר (Otyrar). העיר היתה נקודת ציון מרכזית באימפריה הח'ורזמית. ראשיתה במאה ה-5. עיר משגשגת על דרך המשי, שבה נולד הפילוסוף והמתמטיקאי הנודע בימי הביניים אל-פאראבי. העיר נחרבה על-ידי שני בניו של ג'ינגיז ח'אן - צ'אגאטאי ואוג'ידי. ששה חודשים צרו על העיר הבצורה עד שהצליחו לכבוש אותה. הם הרגו את כל תושבי העיר, חוץ מהמושל אינאלצ'וק ואשתו שהובאו לסמרקנד ושם הוצאו להורג לעיני כול. אינאלצ'וק רצח בדם קר את משלחת הסוחרים, שמנתה כמה מאות סוחרים, שג'ינגיז ח'אן שלח לאוטיראר משום שחשד בכוונותיהם.

טורקסטן (Turkestan)

טורקסטן שוכנת כ-160 ק"מ צפונית-מערבית לשימקנט. הכובשים הרוסים של מרכז אסיה במאה ה-19 קראו לכל ארצות הכיבוש באזור בשם 'טורקסטן'. העיר זכתה לקדושה וכאתר עלייה לרגל משום שכאן טמון המורה הצופי ח'וג'ה אחמד יאסאוי (Qozha Akhmed Yasau). העיר נוסדה במאה ה-5 ונודעה בשמות 'יאסי' (Yasy) או שאווגאר (Shavgar). העיירה זכתה למעמד של נקודת סחר על דרך המשי וכאתר מקודש למוסלמים. כאן נפגשו החקלאים היושבים על אדמתם והנוודים שהגיעו לימי שוק. העיר הייתה חלק מח'אנות קוקנד

עד לכיבוש הרוסי בשנת 1864. עד ימינו העיר נושאת אופי קוזחי. בשנות ה-90 של המאה ה-20 עדיין היה קומץ של יהודים בעיר.

קארגאנדה (Karganda)

בירת הפרובינציה קאראגאנדי בקזחסטן. העיר הרביעית במניין האוכלוסייה שלה במדינה עם 446,000 תושבים (2006), לאחר הערים אלמאטי, אסטאנה ושימקנט. בשנת 1940 כ-70% מן האוכלוסייה היו גרמנים מאזור הוולגה, שהוגלו על-ידי סטלין לסיביר ולקזחסטן, כשהנאצים פלשו לפולין. עד שנות ה-50 רבים מהם היו במחנות עבודה. בשל הגירה שלילית פחת מספר תושבי העיר ב-14% מאז השנים 1989-1999. כ-100,000 גרמנים היגרו לגרמניה. במחוז התעשייתי הזה כ-1.5 מיליון תושבים, רובם בערים. העיר הוקמה בשנות ה-20 של המאה ה-20. ראשיתה עיירת כורי פחם באזור קרגנדינסקי. בשנת 1932 הייתה לעיר ושנים אחדות לאחר מכן הייתה לבירת המחוז. במלחמת העולם ה-2 הועברו לאזור מפעלי התעשייה הצבאית הרוסית. גלים של יהודים הופנו לתעשייה באזור זה. במקום התפתחה תעשייה כימית ופטרוכימית וכן תעשיית מתכת, ציוד מכרות וחומרי בניין. בעיר פועל כיום מרכז חינוכי 'אור אבנר' המעניק לילדים חינוך יהודי מסורתי.

סֵמֵי (Semey), סמיפלטניסק (Semipalatinsk) "שבעה ארמונות"

סמיפלטניסק - 'שבעה ארמונות' – זכתה לשם הציורי בשל שבעה מקדשים בודהיסטים שנתגלו בתחומה מן התקופה הקדם-מוסלמית. כיום היא חזרה לשמה הקודם 'סמי'. כאן עברה דרך המסחר בין רוסיה לקירגיסטן, לאמירות בוכרה ולסין. כאן עברו שיירות ממונגוליה לעבר אירופה. העיר הוקמה בשנת 1718 ליד המצודה אך הועברה למקומה הנוכחי בשנת 1778. במאה ה-19 הייתה העיר למקום גלות של האסירים הפוליטיים. לכאן הוגלה דוסטויבסקי בעוון הזפסת תעמולה סוציאליסטית. העיר שוכנת כ-1,000 ק"מ צפונית-מזרחית לאלמה-אטי – לא הרחק מן הגבול הרוסי-סיני. זהו אזור של ערבות וגבעות נמוכות. האקלים במקום יבשתי מתון. המחוז מונה פחות ממיליון נפש, מתוכם כ-342,000 בעיר סמי. העיר זכתה לתנופה גדולה כשהרכבת הטורקו-סיבירית החלה לעבור בה. מחנות העבודה הרבים שהוקמו בתחומה לאסירים פוליטיים תרמו לגידול האוכלוסייה במקום. בעיר ארבעה מוסדות להשכלה גבוהה ובתי-ספר טכניים וכן שלושה תיאטראות. העיר סובלת ממפגעים אקולוגיים בשל הניסויים הגרעיניים שערכה בסביבה ברית המועצות. לאחר עצמאותה של קזחסטן בשנת 1991 נסגר שדה הניסויים, אך בעיות הקרינה נותרו.

בשנת 1890 התגוררו בעיר כ-250 יהודים בתוך אוכלוסייה שמנתה כ-25,000 נפש. על אף מספרה הזעום הקימה הקהילה בית-ספר יהודי שבו למדו 10 תלמידים בלבד. בשנת

1992 חיו בה כ-500 יהודים. בשנים 1941-1943 הגיעו לכאן יהודים רבים כדי להציל חייהם מידי הנאצים שהתקרבו למקומות מגוריהם ובשל התעשייה הרוסית שעברה לאזור בשל ההפצצות הגרמניות על מפעלים סובייטים במלחמת העולם ה-2. בעיר פועל מרכז תרבות יהודי.

יהודי טג'יקיסטן במלחמת האזרחים (1992)

הצלה ועלייה

"מאחורינו מוסקבה ולסגת אין לאן"

(מתוך אלכסנדר בק, 'אנשי פנפילוב')

מבט ממעוף הציפור אל עיר במלחמה

מי שלא חווה את חוויית המוות ההולך וקרב ממטוס העלול ליפול ולהתרסק, לא חווה פחד מהו. השנה 1992. מטוס חברת 'אירופלוט' בדרכו ממוסקבה לדושנבה שבטג'יקיסטן. עיר במלחמת אזרחים עקובה מדם. מאה וחמישים נוסעים מפוחדים עד מוות מביטים דרך האשנבים אל העיר הנמצאת במלחמה. כדורים נותבים מאירים את שמי הלילה ומחמיצים כפסע את גוף המטוס. ממעוף הציפור ניתן להבחין ביציאות ונפילות של פגזי תותח ומרגמה. קטיושות וטילי 'גראד' יוצאים בסערת אש ומחריכים עולם שלם. פגז חולף מרעיד את המטוס. בהלה אוחזת בנוסעים. כמה מהם זועקים הברות חסרות משמעות. נראה שהם נושאים תפילה לאלוהי הפרובוסלבים ולאלוהי המוסלמים. אנו נתלינו באלוהי היהודים. הטייס הנמיך טוס ושחרר את הגלגלים. בעוד רגעים אחדים אנו עומדים לנחות בשדה התעופה של העיר דושנבה בטג'יקיסטן. אני מבחין בפנים הירוקות של הנוסעים שסביבי. לנגד עיניי עמדה דמותו המפוחדת של יונה הנביא שספינתו עומדת לשקוע במצולות. המחשבות האפלות האלה דוהרות במוחי. לנו אין נביא לרפואה, אין מפלט ואין מקלט. אנו במטוס אזרחי שנקלע לסערת מלחמה. שני דיפלומטים ישראלים, בשליחות לשכת הקשר 'נתיב' להצלת יהודים בעיר דושנבה בירת טג'יקיסטן, הנתונה במלחמת אזרחים. במקביל פעלו שליחים של הסוכנות היהודית.

טנקים חובקים מטוס נוסעים

אנו מעל שדה התעופה של דושנבה. מסביב מטוסים חבולים ושמוטי כנפיים בגינם של טייסים שיכורים שהחטיאו את המסלול, לצדם עשרות טנקים. גלגלי המטוס מתגלגלים על משטח הנחיתה. הטנקים מתקרבים אלינו ברעש מחריש אוזניים וחובקים את המטוס מכל צדדיו כדי להגן עליו מפני מפגעים. הרוסים בנו את שדות התעופה בברית המועצות בלב הערים, הן כדי להזרים מייד כוחות סיוע בעת מרי והן כדי לחלץ כוחות סובייטיים לפני תבוסה. אזרחים נהרגים כאן מדי יום בדם קר. מאבק בין פונדמנטליסטים מוסלמים קיצוניים לבין אתאיסטים קומוניסטיים, שלא שמעו על פשיטת הרגל של הקומוניזם. במלחמת אזרחים אח רוצח את. שכן רוצח את שכנו. סטודנט רוצח את חברו לספסל הלימודים ולעיתים גם את הפרופסור בשל נטייתו הפוליטית והאנטי דתית. מדרום, שדות הקטל של אפגניסטן, נשק קטלני זורם מארסנל כלי ההשמדה, שהסובייטים המובסים הותירו אחריהם לאחר מלחמה חסרת שחר שנמשכה עשר שנים. המלחמה גבתה חייהם של מיליון אפגנים וכמספר הזה של גדועי גפיים ופגועי נפש. כמאה אלף חיילים סובייטים שילמו בחייהם הצעירים. יצרני פרוטזות ורופאים ידיהם מלאות עבודה. המוקשים שנותרו על אדמת אפגניסטן ממשיכים להפיל חללים. בשוק החופשי מוכרים קלצ'ניקוב ושתי מחסניות תמורת 25 דולר בלבד או תמורת נערה בתולה. לא אחת בנשק הזה הרגו את אביה של הנערה ולקחו אותה חינם אין כסף. סוכנים איראנים שיעים, שחורי זקן ולוהטי עיניים מילאו את המסגדים הסוניים והם מכריזים: "מעבר לחילוקי הדעות הדתיים בין שיעים לסונים אנו אחים. שני העמים ממוצא אתני אחד", אומר סוכן איראני. האיראנים השיעים מבקשים אחיזה בקרב הסונים, אויביהם משכבר הימים. במהלך מלחמת האזרחים הם אימנו צעירים טג'יקים והטיפו להם כי עליהם להרוג את חבריהם ואת קרוביהם החילוניים. "מצווה להרוג אב או אח אם הם עדיין דוגלים במשנה הקומוניסטית. אם תמותו במלחמה תהיו שהידים ותזכו לחיי נצח בגן עדן, שם ימתינו לכם בתולות יפהפיות, שירקדו ויחוללו ותהיה לכם זיקפת נצח. בגן עדן תאכלו ארוחות מלכים ותשמעו דרשות מפיו של הנביא מוחמד לצלילי מוסיקה שמימית", הלהיטו את הצעירים. ממרומי המינרט של המסגד המפואר, שנבנה לאחרונה בכספי סיוע איראנים, נערכו מטווחים על בתי הסביבה ובעיקר על מלון 'אוקטוברסקאיה' שבו התאכסנו עד לא מכבר תושבי חוץ. הרוסים החוששים מפני פלישת הטרור האפגני פרוסים לאורך הגבול האפגני ובמקביל שולטים על שדה התעופה של דושנבה עם עשרות טנקים ושיריוניות. המטוס נחת לא פגע. הטנקים המקיפים אותנו עושים את מלאכתם ומגינים עלינו מכל עבר. אנו ממתנינים לכבש המטוס. הזיעה ניגרת מכל הנקבוביות, ספק מפחד ספק מפני החום, הריח המעיק והמחנק. ב'אירופלוט' לא שמעו על מזגנים

כשמנועי המטוס דוממים. לידינו מתעלפת אישה. מנסים להשיב את רוחה בעזרת קרטון המשמש כמניפה.

אנשי פלנגות שחורי זקן

לאחר המתנה ארוכה הגיע כבש המטוס. שנינו היינו זרים. הגענו מאי שם בתכול השמים אל ארץ אוכלת יושביה. שני דיפלומטים ישראליים, חנוטים בחליפות ועניבות, בידינו תיקי חליפות ותיקי ג'יימס בונד עמוסים דולרים. הרבה דולרים. הכול נקנה כאן בכסף. חיים, חרות וידידות. המטרה: חילוץ יהודי דושנבה מן התופת והעלאתם לארץ במטוסים חכורים. איש לא בחן אם פניהם לארץ ואולי נפשם עורגת לאמריקה. איש לא בחן אם מוכנים הם נפשית לנטוש את בתיהם המרווחים, את פרנסתם, את בתי הכנסת ובתי הקברות, את המשפחות ואת הקהילה שבה נולדו הם ואבות אבותיהם. איש לא נתן דעתו מה יעלה בגורל העולים שבמטוס – אם כדור תועה, או פגז סוטה יפגעו בו ויגרמו להפלתו וריסוקו. האם נצליח לחכור מטוסים המסוגלים להמריא וגם לנחות? האם ימצא דלק למטוסים? האם ישדדו אותנו ונאבד את חיינו קודם שנוכל לנהל משא ומתן עם המחכירים? האם נוכל 'לשכנע' את ראשי הפלנגות להפסיק כל לילה לכמה שעות את אש התופת ולאפשר למטוסים להמריא לישראל תחת מעטה של הפסקת אש? העיר דושנבה שרויה בעלטה ובעוצר. אין יוצא ואין בא. מי שיוצא לרחוב מפקיר את חיו. שיריוניות נושאות גייסות בשירות הפלנגות יורות בעיר לעבר כל דמות חולפת. בית הנתיבות מלא על גדותיו נוסעים תמימים ולוחמים טג'יקים בהמנה שהעוצר יסתיים. מספרים כי בטרמינל היה הלילה מקרה רצח אחד, שני מקרים של שוד ואונס של נערה. אזרחים תמימים שרויים בפחד. הם חובקים את ילדיהם ובעיקר את בנותיהם לבל יאונה להם רע.

אנשי פנפילוב שבים לתחייה

העיר בעוצר. אין יוצא ואין בא. שני דיפלומטים מגוחכים להחריד בתוך ים של שמלות פרחוניות וחליפות מיושנות. מסביבנו עשרות אנשי פלנגות, כהי פנים, מעוטרם בזקנקנים שחורים. מבטיהם מזרים אימה ובידיהם נשק אוטומטי דרוך. על מותניהם נוצץ פגיון חד להב. ממתנינם לגמר העוצר כדי שיוכלו להרוג עוד כמה חפים מפשע. הם נועצים בנו מבטים מלאי תדהמה. הם מתלחשים ביניהם ואולי זוממים הם מעשה רע. ניסינו להתעלם מן המבטים שלא בישרו טובות. לא הרחק מאתנו עמד בבגדים מנומרים, מוצק ומומצע קומה. על הכותפות שלו דרגת פולקובניק (אל"מ) רוסי. היה זה מפקד חטיבת הטנקים. הוא שיחק בבריה של הקלצ'ניקוב במידה של עצבנות וכולו עוצמה וסמכות. "אדוני הגנרל, מאחורינו מוסקבה ולסגת אין לאן", ציטטתי בפני המפקד משפט מפתח מתוך 'אנשי פנפילוב', משפט שקנה מייד את ליבו: הוא חיך חיוך מתחת לשפמו הסטליניסטי כמי שנזכר במשפט ידוע. המפקד הרוסי הזה התגלה לנו בדמות דיוקנו של הגנרל ההירואי פנפילוב, כמתואר

בטרילוגיה של אלכסנדר בק, 'אנשי פנפילוב', תנ"ך הלוחמים ממלחמת העולם השנייה שאותו שיננו אנשי הפלמ"ח ושימש ספר חובה אצלנו בקורס קצינים. הצגנו את עצמנו כדיפלומטים ישראלים שהגענו למקום שליחותנו וביקשנו ליווי למלון 'אוקטוברסקיה' במרכז דושנבה, שבו נבלה את הלילה. היה ברור לנו שהסכמתו או סירובו של המפקד ייקבעו אם נעבור את הלילה הזה בשלום. לאחר רגע של שקט מורט עצבים, הוא חידד את קצות שפמו והציע לנו לעלות לג'יפ. לשמחתנו לא היה גבול. תוך דקות אחדות ארבעה טנקים רוסיים הפעילו את מנועיהם. כיתת רובאים עלתה על כל טנק. ישבנו בג'יפ המפקד והשיירה המוזרה והלא צפויה הזאת יצאה אל העיר החשוכה דושנבה, עיר במלחמה.

בעולם הסוריאליסטי הזה לא ציפינו לראות נפש חיה. לאור פנסי הג'יפ הבחנו באישה היוצאת לטיול לילי עם כלבה תחת מטחי אש. אישה מוזרה הזאת שנפלטה מסרטו של פליני.

הקלצ'ניקוב שיכנע את שומר הסף

המלון היה שרוי בחשכה. שערינו נעולים על מסגר ובריה ואש אוטומטית נורתה על מרפסותיו מהמסגד הסמוך, שהיה לבית ספר לטרור. לא היינו בטוחים שדלתות המלון ייפתחו למעננו. 'גנרל פנפילוב' שלנו הלם על שער המלון בקת הקלצ'ניקוב. זקן מפוחז, בעל זקן של מנדרין סיני, יצא לקראתנו, רועד כעלה נידף, ופתח פשפש בשער המלון. המילים נעתקו מפיו של הזקן.

"פָּתַח אֶת הַשַּׁעַר וְתֵן לָהֶם מְקוֹם לַיְנָה הַלַּיְלָה", ציווה הגנרל.

"המלון סגור. עכשיו מלחמה. נשמח לארח אותם כשיגיעו עתות שלום", ניסה הזקן להתחמק. קנה הקלצ'ניקוב שכוון אל חזהו שיכנע את השומר הזקן. הוא פתח את שער המלון ואנו נכנסנו. אולם הכניסה היה אפלולי. ריח של תחב ו'אין אורחים' עמד באוויר המלון. רעבנו למעט חמצן. שלפתי מארנקי שטר חדש של מאה דולרים והצעתי אותו לפולקובניק – סכום עצום במונחי המקום ומשכורת של ארבעה חודשים תמימים לקצין רוסי בכיר באותם ימים. הקצין העמיד פני נעלב ואמר: "מפקד רוסי אינו גובה תמורה בעבור שרות המובן מאליו". מניסיונו ידענו ש'גנרל פנפילוב' שלנו הוא תופעה ייחודית וספק אם יש עדיין בצבא הרוסי אקסמפּלר נוסף כמוהו. עם זאת, אי אפשר לשגר איש יקר כמוהו ללא תמורה. הוא העמיד לרשותנו את עצמו, ארבעה טנקים וכיתות רובאים. שלפתי בחיפזון מתיק היד קופסת נס קפה, שוקולד, ופלים מצופים, חטיפים ובקבוקון של קוניאק ואמרתי: "אדוני הפולקובניק, אלה לא בשבילך. אלה לחייליך". הוא הביט בבקבוקון הקוניאק ובהה מול קופסת הנס קפה. הוא לחץ את ידינו בחום. שערי המלון נסגרו בטרקיה מאחורינו ואנו זכינו לשרוד כשאנו נפרדים לנצח ממעט המזון שלקחנו עמנו. לרגע לא חשבנו מה נאכל בעיר במלחמה.

דפיקות על הדלת באור ראשון

טרטור המקלעים נמשך כל הלילה. שקט ירד על דושנבה רק באשמורת הבוקר עם קריאת המואזין לתפילה. לא עצמנו עין כל הלילה והיינו מוכנים לקראת כל התרחשות. היינו עייפים אך עינינו וחוינו היו ערים. במשך הלילה סיפרתי לעמיתי על קהילת דושנבה שאותה הכרתי מביקורי הקודמים. באור ראשון נשמעו דפיקות בדלת. חששנו שלאיראנים במסגד הסמוך נודע על צמד הישראלים המתאכסנים במלון. כששמענו את ברכת 'שולום עליכם' במבטא בוכרי – נרגענו. לפנינו עמד ראש הקהילה של דושנבה מישה קימייגארוב. הוא חיבק אותנו חיבוק אמיץ, לא קודם ששחרר את ידיו מסל מלא מצרכים, שכללו לחם טרי, פירות עסיסיים וירקות טריים, חריצי גבינת צאן וביצים קשות. ריח מופלא של 'לפיושקות' טריות שזה עתה נרדו מהתנור עמד באוויר. השומר הזקן צעד אחרי מישה ובידו צ'ייניק חרסינה מלא תה ירוק מהביל ופיילוצ'קות.

"מישה ג'ון [יקר], מאיפה ידעת על בואנו?", שאלתי.

"לא שמעתם על הטלפון היהודי? מרגע שדרכו רגליכם בטרמינל ויצאתם לדרך בשיירת הטנקים של הפולקובניק, הטלפון בביתי לא פסק מלצלצל ולהודיע לנו על בואם של שני דיפלומטים ישראלים. תודה לאל עדיין יש לנו ידידים בשני המחנות. היה ברור לי שתתאכסנו במלון 'אוקטוברסקיה'."

מה איבדו האיראנים בדושנבה?

מישה קימייגארוב סיפר לנו כי המסגד הסמוך למלון נבנה במימון איראני. הוא הפך לבסיס אימונים בהדרכה של סוכנים איראנים. השגרירות הגדולה ביותר בדושנבה היא האיראנית. יש בה לא פחות ממאה 'דיפלומטים'. באופן רשמי הם נספחים לכל תחום שעולה על הדעת אך בפועל הם עוסקים בחתרנות. גם מן הגבול האפגני יש זרימה בלתי פוסקת של אמצעי לחימה. כדי לקנות את ליבם של ההמונים הודיעו האיראנים על הספקת 800 אלף טון של דלק ללא תמורה. העיר שרויה ברעב. בתור ללחם ירו אתמול מעל ראשי המתפרעים שביקשו לסחור בלחם. גופות של יריבים מושלכות בחצרות בתיהם של יהודים. מן החצרות עולה צחנה כבדה של פגרים ועל היהודים נאסר לסלק את הפגרים. אם הכדורים לא יהרגו אותנו המגיפה תמית אותנו. השלטים ברחובות, שנשאו עד לא מכבר שמות רוסיים ונכתבו באותיות קריליות, הוסבו לכתב ערבי-פרסי. רחוב 'רבולוציה' הוסב לרחוב 'מולה אנסרי'. בעיר עשרה מסגדים סונים, שהוקמו בכספי האיראנים השיעים. במדרסה למדו בזמן ביקורנו כמאה וחמישים צעירים מזוקנים, שלבשו גלימות לבנות וחבשו טורבנים. הבנות לבשו חיג'אב – שמלות איראניות, שכיסו אותן מכף רגל ועד ראש. ראשיהן היו עטופים במטפחות לבנות. במדרסות נשמרה הפרדה מוחלטת בין המינים. למדו שם היסטוריה של האסלאם, דיני האסלאם ופולחניו והושם דגש על שנאת הכופרים הקומוניסטים. הכהן הגדול של כל המהומות הוא טורדון זדה. אומרים, כי הוא סוכן איראני שלמד שתיים-עשרה שנים בסוריה.

בספטמבר 1992 התחזקו חילופי האש בין הפלגים. ביום אחד נהרגו מאה ועשרים בני אדם. נשיאי המדינות השכנות הציבו בגבול המשותף עם טג'יקיסטן מחסומים וכוחות מתוגברים. כשלושים אלף פליטים הגיעו לדושנבה מקורגאן טיובה ((Korgan Tyube ומקוליאב ((Kulyab – כ-70 ק"מ דרומית מדושנבה. פצועים רבים הוזרמו מאזורי הקרבות לבית החולים שברחוב רודקי בדושנבה. מאז ספטמבר התחזקו חילופי האש בין הפלגים. טג'יקים הורגים טג'יקים. נשיאי המדינות השכנות ביקשו הפסקת שפיכות הדמים מחשש שהמלחמה תעבור גם לארצם. מאזורי הלחימה מגיעים עשרות אלפי פליטים על פלטפורמות שנגררות על ידי טרקטורים. כך עידכן אותנו מישה בשטף. מול פנינו המופתעות אמר:

"למען ביטחונכם תגורו בזמן שהייתכם בביתי המרווח והמוגן. מזון לא יחסר לכם". הציע מישה. הוא מזג תה ירוק מן הצ'ייניק אל הפיילוצ'קות ואמר: "הקהילות היהודיות יודעות להסתדר היטב גם בימים של רעב ומחסור", והוסיף: "אני מבקש להזכירכם, אנו בחול המועד סוכות. תמצאו רבים מבני הקהילה בבית הכנסת. הם שמעו על בואכם והם מצפים לפגוש אתכם. לפני שתנחיתו מטוסים להעלות את הקהילה, יהיה עליכם להבטיח קודם כל את שלומם של בני הקהילה ולשכנע אותם לעלות לישראל. הפיתוי להגיע לאמריקה הוא גדול. העניין לא פשוט", הטיף לנו ראש הקהילה.

"התכוונו להגיע לבית הכנסת ואפילו הכנו הפתעה קטנה לקהילה", עוררתי את סקרנותו.

איך משמחים קהילה במלחמה?

הלכנו בעקבותיו של ראש הקהילה בין סמטאות ה'מַחְלָה', השכונה היהודית. באנו בשערי בית הכנסת המפואר. למרות אש התופת שניתכה בחוץ הוא היה מלא מפה לפה. ראש הקהילה הציג אותנו בפני הקהל. הצביע עליי ואמר: "הוא דובר את שפתנו. החברים הנכבדים הגיעו הנה ממוסקבה והכינו לנו הפתעה". שלפתי מתיק החליפות את ארבעת המינים - לולב, אתרוג, הדס וערבה. נפלה דממה לרגע ואחריה התחילו מחיאות כפיים סוערות. מי שלא ראה שמחה של קהילה מסורתית במצור, הזוכה לפתע בארבעת המינים היוורדים מן השמים, לא ראה שמחה מימיו. קנינו את עולמנו ברגע אחד.

סוכה בימי מלחמת אזרחים בדושנבה (חוץ ופנים)

"גם בימי הקומוניזם לא חסרו לנו ארבעת המינים", אמר ראש הקהילה, "גם השנה הורידו לנו משמים את ארבעת המינים במטוס של 'אירופלוט' ממוסקבה". חשנו בשמחה שממלאת את המתפללים. עיניהם ברקו. הקהל יצא בזה אחר זה אל הסוכה היפהפייה שבחצר שקושטה ברקמת 'סוזני', בפרוכות קטיפה של ארון הקודש ובשטיחים טורקמניים. רימונים אדמדמים ואשכולות ענבים נקשרו לסכך שבתקרת הסוכה וירדו בהידור כפנסים יפניים. 'ארבעת המינים' עברו מיד ליד. המתפללים ברכו 'על נטילת לולב'. בתום הברכות חזרנו לבית הכנסת. ראש הקהילה פנה אלי ואמר: "רב הקהילה עבד אל-רחמנו נטש את הקהילה מבלי להותיר יורש שייתן גיטין, שייערוך בריתות וחופה ושחיטה כשרה. ביתו של הרב משמש את הקונסול הישראלי המספק אשרות הגירה לישראל."

חזן לעת מצוא

"באגף אחר של הבית ניהל אהרון אהרוני⁹⁷, שליח הסוכנות, אולפן ל-250 מבני הקהילה, אולם בימי הקרבות רק שמונה תלמידים הופיעו באולפן. גם החזן נטש אותנו. כבודו הגיע מירושלים הקדושה שם כולם חזנים ובני תורה. אנא ממך עבור לפני התיבה לתפילת שחרית". אינני חזן או בן חזן. לא יכולתי לסרב לראש הקהילה, אם בדעתנו למלא את שליחותנו. התפללתי בנוסח התפילה הספרדי הירושלמי שהיה שונה מאוד במנגינותיו ובהגיגותיו מן המנגינות הבוכריות עתיקות היומין. תפילת שחרית עברה בשלום. ראש הקהילה חיך חיוך רחב ואמר: "חזק ברוך. עכשיו כבודו ייקרא בתורה". זאת הייתה בקשה מופרזת. טעמי המקרא למדתי בתלמוד תורה בשכונת הבוכרים בירושלים ושיננתי בשבת בר המצווה שלי. מאז חלפו שנים רבות.

מראשי הקהילה בדושנבה (1992)

רעד ופיק ברכיים טלטלו את גופי. בין 'עולה' ל'עולה' הצצתי בחומש ושיננתי את הטעמים. גם מכשול זה עברתי. "מנגינה נאה יש לספרדים בירושלים", עודד אותי זקן שלמד עברית לפני המהפכה, "מה טוב ומה נעים יהיה אם כבודו יתפלל עתה תפילת מוסף של חג", אמר הזקן. עברתי לפני התיבה בתפילת מוסף כשאני שר ומסלסל בעצימת עיניים: 'כתר יתנו לך ה' אלוהינו, / מלאכים המוני מעלה / עם עמך ישראל קבוצי מטה. / יחד כולם קדושה לך ישלשו...!', גם כלי נגינה היו ברקע. צלילים מתכתיים של כלים אוטומטיים ונפילות פגזים ברקע. המנגינות שהבאתי מירושלים הספרדית נעמו כנראה לאוזני המתפללים או שנימוסיהם טובים היו במידה רבה של סלחנות. הם נעמדו בשורה כדי ללחוץ את ידי ויש שנישקו את כף ידי וביקשו שאברך אותם. "חסד עשה אתנו הקדוש ברוך הוא ששמע את תפלותינו", אמר הזקן שבפיו עברית של גירסה דינוקא, "זכינו היום לארבעת המינים ולחזן מעיר הקודש שיעבור לפני התיבה. ראוי שכבודו ידרוש בפנינו גם דרשה מענייני דיומא".

⁹⁷ אהרון אהרוני (ירושלים 1928-2001) בן למשפחה אפגנית. איש חינוך ובעל עבר צבאי. יצא בשליחות חינוכית למדינות מרכז אסיה – ח'וג'נד ודושנבה בטג'יקיסטן ובטרמז באוזבקיסטן. עד לפטירתו כיהן כמנכ"ל ברית יוצאי בוכרה ופעל רבות לקידום צעירי העדה הבוכרית.

השד"ר מירושלים, ר' אמנון ממגנצה ור' אפרים מבונה]

במנהרת הזמן אני מפליג לשנת 1901, 91 שנים קודם. סבי מולא מתתיהו חנוכה, יהודי בר אוריין, דל ואביון. לפרנסתו, הדריך עולי רגל בסמטאות ירושלים ושבילי הארץ והרוויח פרוטות כמתורגמן, כשמש של תפילות וכרוז של שכונת הבוכרים בירושלים שהכריז על ברית מילה, פדיון הבן, בר-מצווה, חופה וקידושין ולהבדיל על הלוויות. הוא גם הכריז על שעות מרחץ נפרדות לגברים ולנשים למקווה בחמאם הטורקי שבשכונה. בשל שליטתו בשפות, הוא ייצג את בני השכונה בפני הרשויות. בכל פעם שמישהו מבני השכונה נפל למשכב, הוא יצא להזעיק את דוקטור ירמנס, שהגיע לשכונה רכוב על חמורו והביא מזור לחולים, אם לא איחרו את המועד. בהיותו איש שנון ומבין דבר, דרשן ובעל סיפור, יצא מולא מתתיהו בשליחות העדה הבוכרית בירושלים כשד"ר – שליח דרבנן, לקהילות בוכרה במדינות של מרכז אסיה, כדי לאסוף כספים למחייתם של בני ירושלים וכדי לדבר על ליבם של בוכרים עשירים שיעלו לירושלים ויעשו למען בניינה ולמען אביוניה הרבים. קודם צאתו פנה סבי לסופר, לחוקר, למורה הדרך ולמדפיס הירושלמי העיוור אברהם משה לונץ וביקש להדפיס בבית הדפוס שלו שתי חוברות ובהן פיוטים של שני חכמים אשכנזים, שתירגם ללשון הפרסית-יהודית באותיות עבריות:

(1) תפסיר הפיוט 'ונתנה תוקף' לר' אמנון ממגנצה, הלא היא מיינץ בגרמניה – תפילה הנאמרת במנהגי אשכנז במוסף לראש השנה ויום הכיפורים לפני 'קדושה'. הפיוט והסיפור הנלווה אליו אומץ על-ידי הספרדים. תוכנו: יום הדין. אלוהים יושב על כס המשפט, ספר הזיכרונות פתוח לפניו וגוזר דינה של כל נפש ונפש. ר' אמנון היה יועץ של השליט. יום אחד ביקש מר' אמנון להמיר את דתו. ר' אמנון לא דחה את בקשת השליט במקום אלא ביקש שלושה ימים של התלבטות. עם צאתו מארמון המלך הוא הצטער על התשובה המהוססת שנתן. בשלושת הימים האלה לא אכל ולא שתה. משלא הגיע ביום השלישי לארמון כמובטח, הוא הובא בכוח. 'אדוני המלך', אמר ר' אמנון, 'הלשון שדיברה שקר, דינה להיחתך'. אמר המלך: 'לא את לשונך אחתוך, כי דיברה אמת, אלא נקצץ את בהונות ידיך ורגליך שלא באו במועד אליי'. משסירב להמיר את דתו, הורה השליט לקצץ את בהונות ידיו ורגליו. בכל פרק שקיצצו שאלו אותו אם רוצה הוא להמיר את דתו. ר' אמנון השיב בשלילה. הוא נשלח לביתו קצוץ בהונות. בבית הכנסת, בעיצומה של תפילת ראש השנה זעק ר' אמנון 'ובכן תעלה לך קדושה' ונפח את נשמתו. אגדה אומרת כי בלילה ההוא הופיע ר' אמנון בחלומו של רבנו קלונימוס בן רבנו משולם ולימד אותו את הפיוט 'ונתנה תוקף' וציווה להפיצו בכל תפוצות ישראל. הפיוט 'ונתנה תוקף' נמצא בקטעי גניזה כסילוק לקדושתא מאת ניני, ובמחזורים ישנים, אך מסורת מהמאה ה-13 ייחסה אותו לדמות אגדית מהמאה ה-11, רבי אמנון ממגנצה, היא מיינץ.

(2) תפסיר פרסי-יהודי של הפיוט 'אם אָפֶס רֹבֵעַ הַקֵּן' לר' אפרים מבונה, הלוא היא בון שבגרמניה. ר' אפרים נולד בשנת 1132 – ימי מסע הצלב השני. 'אם אפס' הוא פיוט המתאר

את סיפור עקידת יצחק. האשכנזים לא אימצו את הפיוט, אולם הספרדים ובני עדות המזרח צירפו אותו למחזור לימים הנוראים ולסליחות והם שרים את הפיוט בהתרגשות רבה. סבורים כי גם הפיוט 'ונתנה תוקף' הופץ ברבים על-ידי ר' אפרים מבונה, בן דורו של רבי קלונימוס ממגנצה. לא אדע מדוע בחר סבי את שני הפיוטים האלה דווקא. המדפיס לונץ מילא את בקשת סבי והדפיס את שתי החוברות – מקור עברי בצד תפסיר פרסי יהודי באותיות עבריות. סבי העמיס את כל עותקי החוברות בתוך מזוודת עץ גדולה ויצא לדרך הארוכה והמפרכת – אל ערי בוכרה. הוא עבר מקהילה לקהילה ומבית-כנסת לבית-כנסת במרחבים העצומים של מרכז אסיה, העניק לקהילות את מתנתו האישית ודיבר על ליבם לנטוש את הגולה, לעלות לירושלים ולבנות את ירושלים עיר הקודש. לימים ביקשתי להעמיד נר לזכרו של סבי ומשפחתו ולהוציא לאור במהדורת צילום את שתי החוברות. לא עלה בידי למצוא את החוברות שנדדו לא רק בערי בוכרה אלא גם באיראן ובאפגניסטן. במאמץ רב מצאתי את 'ונתנה תוקף' בידי עולה מאפגניסטן. הוצאתי את החוברת במהדורת צילום בחג החנוכה, שבו נולד סבי. הרצון להוציא את 'אם אפס' קינן בי שנים רבות ולא יכולתי לממשו. סבי וסבתי מתו מתת תזונה וממגיפות במלחמת העולם הראשונה. סבי נפטר בהיותו בן חמישים שנה בלבד. ברגעיו האחרונים ביקש שיורידו אותו מן המיטה וישכיבוהו על הארץ כדי שגווייתו לא תטמא חלילה את המצעים וילדיו העניים יסרבו לישון על מזרן שעליו שכב הנפטר. הוא לחש 'שמע ישראל' בשארית כוחותיו ועצם עיניו לנצח. סבי כבר ראה צער בימיו כשמשפחתו הראשונה מתה כולה במגיפה בעיר הולדתו מֶרְן שבטורקמניסטן. נחסך ממנו גם צער מותה של סבתי סעדה בת חנינא, שנפטרה בהיותה בת שלושים וארבע שנים בלבד. ילדיה ניצבו מסביב למיטתה במשך שלושת ימי גסיסתה, מבקשים להצילה וידיהם הקטנות קצרות מלהושיע. נחסך מסבי ומסבתי גם אסון מותם של שלושה מילדיהם, שלמרות גילם הצעיר גויסו לצבא הטורקי ומתו במדבר סיני וסופות החול כיסו אותם לנצח.

סבא צופה ממרומי ארון הקודש

סבי מולא מתתיה ביקר בבית הכנסת הזה בדושנבה תשעים ואחת שנים לפני. מצאתי את עצמי ממשיך את שליחותו של סבא באותו מקום, בזמן אחר ובתנאים קשים. עמדתי בפיק ברכיים לדרוש בפני הקהל. עכשיו שהצלחתי להתקרב אליהם, זה הזמן לדבר על ליבם לנטוש בתיהם, עסקיהם, רכושם, בתי כנסת ובתי עלמין שלהם, ולעלות לארץ במטוסים שאנו חוכרים להסעתם. פתחתי ודרשתי: "בפרשת 'לך לך' אמר אלוהים לאברהם 'לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך'. אין קשה מניתוקו של אדם ממולדתו, מעירו, ממשפחתו, מחבריו וידידיו, מתרבותו, מלשונו ומרכושו. אין קשה מלהתנתק מן העולם בו צמח ולהגיע לעולם אחר, מנוכר עד להחריד, שאינו מבין את לשונו ואינו ערוך לקלוט אותו ולהיות סובלני למנהגיו והרגליו. הצו האלוהי 'לך לך מארצך וממולדתך' ליעד לא ידוע שאינך שולט

בשפתו. אתה מגיע למקום חדש, ללא פרוטה וללא הכרת התרבות והרגלי החיים ביעד החדש. אין גם ביטחון שתמצא פרנסה ולא תהיה תלוי בחסדי אחרים. בחייו של אדם מתחוללים מאורעות שאינם תלויים ברצונותיו. גורלו של אדם נקבע על ידי מאורעות הזמן – נישואין, מוות, מלחמה ושנאת ישראל מכתיבים את צעדיו של האדם היהודי שנעקר מארץ מולדתו. הבה נלמד מן ההיסטוריה. מי שעזב את גרמניה ועלה לארץ ישראל בין השנים 1933-1939 הצליח להציל חלק מרכושו ואת חייו. מי שנותר בגרמניה לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה שילם בחייו ורכושו אבד. אנא, אחים יקרים, למדו מן הניסיון ההיסטורי – עזבו את בתיכם ורכושכם והצילו את חייכם. אל תמכרו נכסים אלה בימי המלחמה משום שהתמורה שתקבלו תהיה עלובה. היא לא תספיק בארץ לקנייה של מצרכי-יסוד במרכול במשך שבוע או שבועיים. לאחר שיירגעו הרוחות והשלום ישרור כאן תשובו לבקר בעיר הולדתכם. תוכלו להשוות בין חיי הגולה לחיים בארץ ישראל ותוכלו לקבל תמורה נאותה יותר בעבור נכסיכם. בשבוע הקרוב ימתנו לכם מטוסים בשדה התעופה להטיס אתכם למולדת ההיסטורית שלכם. עלו והצילו את נפשכם ממוות".

מולא מתתיה חנוכה ויצירותיו

דממה כבדה ירדה על בית הכנסת. לאחר רגע של תדהמה התנהל ויכוח נוקב בין באי בית הכנסת. לחלל נזרקו שאלות קשות – האם לנטוש בית, משפחה, פרנסה, בית כנסת ובית קברות בו קבורים יקיריהם. בקרב המתפללים היה גם סוכן של הקג"ב. הוא נפנף בידו מול פניי ואמר בקולי קולות: "סוכן ציוני, המדינה שאתה מדבר בשמה היא מדינה גזענית. אתם הציונים מפלים לא רק בין עם לעם אלא גם בין יהודי ליהודי", אמר, "אתם רוצים להעלות יהודים לישראל כדי שישמשו בשר תותחים למחרת המלחמה, המשמידים את אחינו, שוחרי החופש הפלסטינים". הייתי המום ונסער כאחד. אנו מסכנים חיננו. מגיעים ללוע הארי ומנסים להציל חיים. הסוכן הזה אומר דברי בלע ואיש בקהל אינו מונע בעדו. בראשי ריצד הפסוק 'מהרסייך ומחריבייך ממך יצאו'. חשתי כי פניי לוהטות. האם דברי הבלע האלה יפגעו בהצלת היהודים? לא השבתי לדובר מטוב ועד רע. סוף סוף הוא השתתק. חזרתי למקום מושבי בכותל המערבי, שאליו מכוונות תפילותיהם של יהודי המזרח. ידיי רעדו וברכתי

כשלו. צעדתי בלב כבד עד למקום מושבי. על השולחן שלפניי היה מונח הספר 'מקראות גדולות'. כדי להסיח דעתי מהמתחולל סביבי, עלעלתי בדפיו של הספר הישן ולא האמנתי למראה עיניי – מבין דפיו של הספר נשרה חוברת מיושנת, שגילתה סימני זיקנה מופלגים. הבטתי בה וחשתי כי בעוד רגע אתעלף. האם זה מחזה תעתועים בלב המדבר? מתוך ה'מקראות הגדולות' נשרה החוברת 'אם אפס רובע הקן' לר' אפרים מבונה, שהוציא לאור סבי בדפוס לונץ בירושלים, תשעים ואחת שנים קודם. חוברת שכל כך ייחלתי לה נמצאה ברגע מיוחד כל כך. הייתה זאת דרישת שלום מופלאה ומיסטית מסבי ברגע גורלי. נשאתי עיניי לעבר ארון הקודש מתחבט בשאלה: האם רוחו של סבי מולא מתיתו הנוכה מסתרת מאחורי הכרובים ובוחנת ושופטת את הנכד הממשיך שליחות שהחלה תשעים ואחת שנים קודם. המעגל עם סבי, שלא פגשתי מעולם, נסגר. קיבלתי מן הקהילה את 'אם אפס רובע הקן' של סבי, שהייתה אצלם כפיקדון במשך תשעים ואחת שנים. העליתי אותה לארץ והוצאתי אותה לאור בירושלים בחג החנוכה, כשם שהוצאתי לאור את 'ונתנה תוקף'.

סוכן קג"ב בחוף ירושלים

בתום התפילה והדרשה הקיפו אותי באי בית הכנסת והתנצלו על דבריו של סוכן קג"ב. "אנחנו בגלות רעה", אמר הזקן בעברית מליצית שלמד לפני המהפכה הקומוניסטית. צעדתי אל הסוכה כדי לחמוק מן ההמון. נשמתי את ריחו הטרי של הסכך. "אתה חיוור מאוד, אפילו ירוק", אמר לי עמייתי ומזג לי כוס מים מן הקנקן. לפתע התקרב אלינו סוכן קג"ב ולחש ברוסית: "גוספדין, אתה בוודאי כועס עליי ובצדק על ההתקפה החזיתית נגדך ונגד מדינת ישראל. נכון, אני איש קג"ב הטג'קי. בעבר עבדתי בקג"ב הסובייטי. אמרתי מה שאמרתי בתוקף תפקידי. שולחיי מצפים ממני לאמירות כאלה, אם אני רוצה לשרוד. גם אני נמצא במעקב. תופתע לשמוע, אבל שלושת ילדיי ומשפחותיהם גרים מזה כמה שנים בשכונת שפירא בתל-אביב. מי יודע, אולי באחת הטיסות הקרובות שלכם לארץ תעלו גם אותי. אני אוהב את עם ישראל ואת מדינת ישראל. כל חיי הייתי קומוניסט ונאמן לקרמלין ולמנהיגי המפלגה. יום אחד הקומוניזם פשט רגל וחיי כאן מאז הם בסכנה מתמדת". עולם הזוי וחסר היגיון. סלחתי לו אבל לא יכולתי לשאת את נוכחותו. 'ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא', שיננתי לעצמי פסוק ישן. לימים פגשתי אותו מטייל להנאתו בחוף ירושלים בטיילת של שפת הים בתל-אביב. הוא נעץ בי מבט של נץ מקצועי. היה נדמה לו שפניי מוכרות לו. הוא נעצר לשבריר שנייה, נעץ מבט נוסף. העמדתי פני ספינקס וחלפתי על פניו ללא אומר.

'המהפכה שירתה את היהודים'

עלעלתי בעיתון הטג'יקי 'ג'מהורייאט' ונתקלתי במאמר אנטישמי חריף מפרי עטו של הסופר-המשורר הטג'יקי סָטור טורסון. הוא האשים את היהודים, ישראל והציונות העולמית באסון שניחת על רוסיה הן במהפכה הבולשביקית והן בהתמוטטות של ברית המועצות בשנת 1991. הוא ציין כי דוסטויבסקי צדק באומרו שצריך לסלק את היהודים. המהפכה שירתה את היהודים. כל המשרות נשלטות על-ידי היהודיים. הוא כותב על הפעילות הציונית בשבעים מדינות בעולם והזכיר את החלטת האו"ם משנת 1975 לפיה הציונות היא גזענית. ברז'ניב צדק כשמנע את צאתם של היהודים והדיח אותם ממשרות רמות. הוא סיים את מאמרו במשפט הבא: "יהודי אמריקה אספו בשנת 1912 נשק וגייסו שכירי חרב כדי להרוג רוסים ולחסל את רוסיה. טרוצקי (לייב ברנשטיין) לימד במהפכת אוקטובר את הרוצחים ברוסיה לשפוך דם". נפגשתי עם מאיר חי בן נסים גבריאלוב, היסטוריון הקהילה, לשעבר עיתונאי מטעם ומרצה באוניברסיטה ללימודי הלשון והספרות של טג'יקיסטן. ביתו הגדול נמצא באזור מוגן צמוד לבית הסוהר המקומי, שבו גרו פעילי המפלגה הבכירים. לדבריו, יהודי טג'יקיסטן שרדו בשל עמדתם הנייטרלית. הם שמרו על יחסים מצוינים עם הקומוניסטים ועם הפונדמנטליסטים כאחד. לדעתו, מטרותיו של האסלאם הפונדמנטליסטי הוא חיסול עולמי של הקומוניזם והקמת מדינת הלכה אסלאמית. הפונדמנטליסטים מתנגדים למגמות הפאן-טורקיות המתפשטות כיום במדינות מרכז אסיה והם מעדיפים את הקשר העמוק עם איראן בשל העבר המשותף, השפה הקרובה והתמיכה המסיבית של איראן בתנועתם. החלום הטג'יקי הוא החזרת סמרקנד ובוכרה לחיק האומה הטג'יקית. עד לפלישה הרוסית לאפגניסטן חיו בה כ-4 מיליון טג'יקים. במלחמה נהרגו רבים. הוא מאמין כי בבוא היום הטריטוריות הטג'יקיות שנכבשו על-ידי האפגנים יוחזרו לטג'יקיסטן והטג'יקים האפגניים יחזרו למולדתם טג'יקיסטן.

בתום תפילת השבת ואכילת חמין, הוזמנתי לסייר במכוניתו של ראש הקהילה מחוץ לעיר ולנצל את שביתת הנשק הקצרה להתרענות. הנופים של אזור דושנבה יפים להפליא. מסביב לעיר נהרות שבהם זורמים מים צלולים. בדרךנו סיפר ראש הקהילה כי בדושנבה (1992) 5,500 בוכרים ו-1,500 אשכנזים. בית הכנסת הבוכרי פעיל בעוד האשכנזי סגור זה מכבר⁹⁸.

מומחים ל'קברי אבות'

הבוכרים רשומים במסמכים הרשמיים שלהם כ'ייבריי' [יהודים] והאשכנזים רשומים כ'רוסקי ייבריי' [יהודים רוסים]. יש יהודים אשכנזים הרשומים רק כרוסים. קבוצת האנוסים, המכונים 'צ'לה', רשומים כטג'יקים. הם חיים כיהודים ונישאים ביניהם. גם רב הקהילה אליושה עבד אל-רחמנוב הוא צאצא למשפחת אנוסים. חלק מן היהודים התבוללו

⁹⁸ כמה חודשים לפני בואנו לדושנבה נרצח ראש הקהילה האשכנזית ומאז סגור בית הכנסת האשכנזי.

ובעקבות המצב גילו את יהדותם וביקשו לעלות לארץ. באחד הבקרים יצאתי לבית העלמין יחד עם זוג צעיר, שתווי פניהם סלביים ושיער ראשם בלונדי. הם ביקשו לעלות לארץ כיהודים, אך לא היו בידיהם מסמכים כלשהם שיוכיחו את יהדותם. הם טענו כי סבא וסבתא שלהם קבורים בבית העלמין היהודי והם יראו לנו את הקברים. ליווה אותי שומר ראש חסון. לאחר סיור ממושך בין המצבות הציגו השניים בפניי קבר זוגי שלא היה רשום עליו דבר... משום שהיה ריק. הזוג לא ידע שיש יהודים שקונים חלקת קבר בחייהם ומקימים מצבה ורק לאחר מותם הצאצאים חורתים את שמות הנפטרים על המצבה. הבטחתי להם שנעיין בבקשתם. היו מתוחכמים יותר, שהקימו בן לילה 'קבר אבות' עם מצבה. כשהגעתי למקום מצאתי עדיין את שקי המלט פזורים בשטח והטיט עדיין טרי. מצאנו מסמכים מזויפים שבעזרת חומרים כימיים הצליחו למחוק את השם המקורי ולהוסיף את שמותיהם. בעוד אנו מטפלים בהעלאת היהודים לארץ, יצא דרך ההרים מישה סזנייב, שעמד בראש אגודת 'חברים' לטשקנט – מרחק של 475 ק"מ. בטשקנט הוא נפגש עם עורכת דין יהודיה מארה"ב והגיש לה שש מאות בקשות של יהודים מדושנבה המבקשים להגר לאמריקה. כשחזר לדושנבה מכוניתו היתה מחוררת מכדורים אך הוא נותר ללא פגע. הוזמנתי לפורום של הנהלת 'חברים' כדי לדון בבעיות השעה הבערות של הקהילה. לפתע פרצו לבית הכנסת יהודים אחוזי היסטריה. התברר כי בלילה האחרון עלו באש מאות ארגזי מטען של העולים, שהיו מאוחסנים במחסני המכס לקראת העברתם לישראל. חלק מן היהודים ביקשו להתחכם וטמנו את אוצרותיהם בין הדפנות הכפולים של הארגזים. אין מי שיפצה אותם על רכושם שעליו עמלו הם ואבותיהם כל חייהם. רבים נותרו בחוסר כול. הם פחדו לצאת למחסני המכס לזהות את שרידי רכושם מחשש שהמאפיה המקומית תחסל אותם. הם התחננו שמשלחת של הקהילה תצא למקום ותצלם את הארגזים השרופים. מישהו הביא את העיתון המקומי 'אֶצְרֵנִי דושנבה', שבו נכתב כי בלילה שבין 6 ל-7 בנובמבר 1992 התפוצצו שתי פצצות, שכילו רכוש ומסמכים באזור המטענים. לא ידוע מי אחראי למעשה. מישה קימייגרוב התלבט מה לעשות עם ארבעת בתיו המפוארים. הוא נשאר לשמור עליהם, אשתו וילדיו כבר עלו לארץ. הוא מציע למכור וילה יפהפיה ב-\$ 5,000 ואין קונה. בשידורים אנטי מוסלמיים הואשמו השחידים בחטיפת נערות מן הפלג היריב ובמכירתן לאפגניסטן תמורת כלי נשק ו"בנשק הזה הם הורגים את הורי הבנות".

עזרה משמים

באחד הימים הותקף ארקדי בן רבי חי פנחסוב. הוא נשדד על-ידי נושאי נשק, שלקחו את כל כספו ואת רכבו. הם הכו אותו אך לא ירו בו משום שחשבו שהוא מוסלמי. בליל ראש השנה האזרחית 1993 נכנסו כמה אנשי מליציה חמושים לביתו של היהודי יורי מרחוב צ'כוב, הלמו על ראשו בקת של קלצ'ניקוב ובזזו את כל תכולת ביתו. יורי אושפז במצב קשה בבית-חולים. משמר הנשיא איים להרעיש את העיר בטילי 'גראד' אם לא תצוין המהפכה ב-7 בנובמבר.

הפונדמנטליסטים מוכנים שהעיר תיחרב כליל ובלבד שלא תצוין המהפכה. בשכונות השונות הוקמו מתרסים והגברים התנדבו לשמור במיתרסים עם נשקם האישי. הם הדליקו מדורות בכל מחסום כדי להתגבר על הקור העז. בשדות הרקיבו 5 מיליון טון כותנה משום שלא היה מי שיקטוף את היבולים. כלכלתה של טג'יקיסטן תלויה בעיקר בכותנה. לרגע של נחמה זכו תושבי העיר כשנחתו חמישה מטוסי בואינג ובהם סיוע אמריקאי, בריטי, איראני, אוסטרי וגרמני. הסיוע כלל תרופות, מזון, בגדים ומצרכים חיוניים. האם המליציות ישתלטו על הסיוע?

מהר מן המצופה נפגשנו עם מפקד הפלנגות האורגוטי 'מחמד איסמעיל', גבר מוצק, לבוש בגדים מנומרים ונושא קלצ'ניקוב. על פיו יישק דבר. פיקודיו וכל מי שבא במחיצתו נהגו בו כבוד של פחד. כולם כנועים, שפופים ומבטם נעוץ ברצפה כשהם מדברים איתו. מוצאם של האורגוטים מן העיירה אורגוט, כארבעים קילומטרים מזרחית לסמרקנד, לא הרחק מהגבול הטג'יקי. בעברם היו זורואסטרים, קודם שקיבלו עליהם את עול האסלאם. הם ידועים כמברחי סמים מן השדות המוריקים של אפגניסטן.

"ראיתי אתכם בשדה התעופה כשנחת מטוסכם. נראיתם מבוהלים. יש לנו כבוד לכל אדם ובמיוחד לזרים, אלא אם כן יש לנו סיבות טובות אחרות. אתם מייצגים מדינה קטנה ואמיצה הקולטת יהודים מכל העולם. אנחנו מקנאים בכם. 20% מן הטג'יקים בלבד חיים במולדתם. כל השאר מפוזרים בעולם. כל כובש קרע נתחים מארצנו – האוזבקים, האפגנים, הסינים. גרועים מכולם היו הרוסים שחילקו את אדמתנו לעמים השכנים. בוכרה וסמרקנד נלקחו מאיתנו. כשישרור שלום אצלנו נזמין את כל בני של טג'יקיסטן לחזור למולדת".

"אנו מבקשים שתכריזו על הפסקת אש כל לילה בין עשר לשתיים אחרי חצות. בשעות אלו ננחית מטוס חכור ונעלה יהודים לישראל".

"זו בקשה שאינה מתקבלת על הדעת. הימים ימי מלחמה. איננו רוצים להיפרד מן היהודים הממלאים תפקידים מרכזיים בחיינו. יש לי חברים יהודים ואינני רוצה להיפרד מהם".

"לכל דבר בחיים יש מחיר, אפילו לפרידה מחברים טובים", אמרתי בטג'יקית.

"מה צבע המחיר?"

"ירוק עם נשיא אמריקאי".

"עכשיו אפשר להרים כוסיות וודקה לחיי הידידות הנרקמת בין טג'יקיסטן לישראל. רק אל תספרו לאיש שמפקד הפלנגה האורגוטית המוסלמית מרטיב את הגרון הצרוד שלו במשקה השקוף הזה. אני שותה וודקה רק מטעמי בריאות. המשקה הזה הורג לי את כל המיקרובים".

מדי לילה נחת בשדה התעופה מטוס חכור. המוכסים חככו ידיים עם כל מזוודה שבדקו את קרביה. בכל דרך ניסו לאמץ לעצמם פריטים מתכולת המזוודות. ככל שקרב מועד חידוש האש, היינו לחוצים וביקשנו מן המוכסים לסיים את תרגילי ההשהיה. הוויתור למוכסים גדל ככל שהתקרב המועד. 'מחמד איסמעיל' חייך מתחת לשפמו ולפי בקשתנו תיווך בין העולים למוכסים כשהוא נוטל לעצמו אחוזים הגונים מהשלל. נשמנו לרווחה כשאחרון העולים

ומטענו עלה על סיפון המטוס. כבש המטוס הורם, הדלתות ננעלו והמטוס האיץ את ריצתו על המסלול. עוד רגע קט והמטוס המריא אל תוך הלילה. אורותיו הלכו ורחקו לעבר האופק. כמו בתזמור נכון, ניתן האות וצורורות של מקלע כבד נורו אל השמים המכוכבים בממטרים של זרחן. עוד מאתיים יהודים רחקו מרעש הטנקים, הכדורים, הטילים והפגזים. המטוס עמד לנחות בארץ בעוד כחמש שעות.

בן שלוש למילה

הלילה לאחר המראת המטוס, התקרב אליי מחמד איסמעיל, חייך חיוך רחב ואמר: "אנחנו ידידים טובים הלא כן?! אשמח אם תבוא לביתי מחר בשעה שלוש אחר הצהריים לטקס מילה שנערוך לבננו רסטום בן השלוש".

"טקס מילה תחת אש?", שאלתי.

"אל דאגה, תהיה הפסקת אש. אתה תהיה אורח הכבוד שלי". היה ברור לי שלא אוכל לדחות את ההזמנה הנדיבה. זאת הזדמנות נדירה לחזק את קשרינו עם מפקד הפלנגה האורגוטית ולהתיידד גם עם כמה אנשי מפתח".

השמועה על הפסקת אש שמחה את תושבי העיר. באורח פלא השוק התמלא מוכרים וקונים. המוצרים על מדפי החנויות היו עלובים. מאות בקבוקים של מים מינרלים מוגזים, שהעלו עובש. מצרכי היסוד הוסתרו מתחת לדלפקים. תור ארוך ללחם. יריות באוויר מעל ראשי העומדים בתור בניסיון להשליט סדר. עשרות יהודים הגיעו לשוק והציעו חפצים שאותם לא ייקחו עמם לארץ. כמו מכת ברק חלפה שמועה שמליציות חמושות בזוזות את החנויות והדוכנים. תוך דקות אחדות נסגרו החנויות והדוכנים. הקהל שמילא את השוק נס על נפשו. יהודים מבקשים את עזרתנו הדחופה. בעיר מהלכות שמועות שכל הלוחמים – המאפיה הטג'יקית, הדמוקרטים, הקומוניסטים והמוג'הידין המוסלמים – עשו יד אחת והם מנהלים בדחיפות רישום של היהודים בדושנבה ומקומות מגוריהם. החרדה בקרב היהודים הייתה רבה. אחרוני המהססים הבינו שהשעה דוחקת והאיצו בנו להעלות אותם למטוסים.

הנהג שלי הזהיר אותי שלא להביא מתנה לטקס המילה. לא מקובל אצלנו שאורח כבוד מביא מתנות. אם תביא מתנה תעליב את בעל הבית וכידוע את 'מחמד איסמעיל' אסור להעליב. התוצאות יהיו חמורות מאוד. נקי ומצוחצח, חנוט בחליפה וענוב בעניבה, הופעתי בביתו המפואר של המארח בשכונה האורגוטית של דושנבה. בית ענק שצמודה לו חצר רחבת ידיים. בגלים של שלוש מאות אורחים בכל פעם נערכה החגיגה, שהחלה בבוקר ונמשכה עד לשעות הערב. מחמד איסמעיל הציג אותי בפני אורחיו כאורח אישי שלו שהגיע מאל קודס ומבית אל-מקדס. עוד הבוקר היה לבוש בגדים מנומרים ובידו קלאץ', עתה היה לבוש חליפת פסים מיושנת מתקופת היובש בשיקגו. נראה עליו שבעוד רגע ישלוף מתוך הז'קט תת מקלע וירסס את כולנו כמו בסרטי הפעולה על המאפיה.

"בוא תכיר את האורחים הנכבדים שלי. 'מחמד אימעיל' הפגיש אותי תחילה עם נאמני הדת ב'ג'ומה' (גלימה) מסורתית ומטפחת צבעונית, בצורת משולש, קשורה למותנם. לראשם כובע לבד שחור. הם ישבו על ספסלי עץ ואכלו בכפות ידיהם מצלחות אליפטיות משותפות. במיומנות רבה כדררו את האורז והבקיעו אל פיותיהם את הכדור השמנוני. הם קיבלו אותי במאור פנים ונעמדו כאיש אחד והמואזין פתח ב'בסמללה אל רחמן אל רחים'. מכאן הוביל אותי המארח לאגף הנשים הסואן, שדמה להרמון מלכותי בימי קדם. הנשים ישבו שלובות רגליים על השטיחים לבושות משי וסטין צבעוניים. כמה מהן שרו ורקדו לצלילי 'טואר' (כלי מיתר מסורתי), 'ניי' (חליל) ו'דויירה' (תוף מרים גדול). ההפרדה בין המינים הייתה מוחלטת. חשתי את עצמי כאורח בהרמונו של החליף הרון אל-ראשיד. הנשים, זעירות מימדים, פערו עיניים תמהות וחייכו חיוך מבויש מלא שיני זהב.

חזרנו אל האגף המרכזי. אל שולחנות ארוכים הסבו שותי האלכוהול בפומבי, המסוגלים לדקלם מתוך הקוראן ובה בעת ללגום וודקה. "אנו המוסלמים של מרכז אסיה הסובייטית לעולם לא נוכל להיות מוסלמים אדוקים, כי נמשיך לצרוך וודקה שבלעדיו אין לנו חיים", הסביר לי שר התרבות וההסברה.

המארח הציג אותי כדיפלומט ישראלי, חובב התרבות הטג'יקית, וביקש שאשא דברי ברכה לחתן השמחה הכואב, ילד בן שלוש שהסתובב בין האורחים, לבוש בגלימת משי סגולה מזהבת של אחשוורוש, לראשו כתר מלכות ובידו שרביט ואיבר מינו החבוש והכואב יוצא ממחבואו להכריז שיש סיבה למסיבה. כאורגוטי נאמן וכבנו של מפקד הפלנגות נהג הילד באיפוק רב למרות הכאב העז שעיוות את פניו. נאמתי בטג'יקית. הרעפתי שבחים על בעל הבית ומשפחתו ועל העם הטג'יקי שתרבותו נצחית והיא מופת לכל באי עולם. שר התרבות וההסברה הטג'יקי לחץ את ידי והמארח חיבק אותי עד שהתפוקקו עצמותי.

"הטג'יקית שלך מוצאת חן בעיניי. אתה חי לחופי הים התיכון ומגלה עניין בתרבות שלנו, שלפני מאות שנים ידעה ימים טובים. בבוא היום, כשאהיה ראש הממשלה, אזמין אותך לכהן בממשלתי", ספק התבדח ספק דיבר ברצינות. אני מחכה להזמנה.

הכנת הפלוב היא מומחיותם של הגברים. שוחטים טלה וממיסים את האלייה בסיר ברזל ענק ומוסיפים אורז, בשר טלה, אורז, גזר צהוב, גרגרי חומוס ותבלין 'זירה'. מצאתי את עצמי במצב מגוחך – אוכל בצלחת אליפטית עם סכין ומזלג ושותפי לצלחת, כבוד שר התרבות, מכדרר את האורז השמנוני בכף ידו ומשלח את כדורי האורז בזה אחר זה בזריזות אל הלוע הפעור שלו. שר התרבות שהבחין במבטיי הסקרניים הסביר: "שלא תחשוב שבארצנו לא שמענו על סכין ומזלג. איננו מבינים איך אצלכם במערב מכניסים לפה כלי מתכת ומאבדים את הנאת האכילה הטבעית".

בין ייאוש לתקווה

כשנפרדנו לשלום מן המארה אמר לי נהג ה'לאדה' שלי: "טוב עשית שלא הענקת מתנה למארה. בנאום שלך הבאת לו כבוד גדול. קנית את ליבו של איש קשוח, שבעיניו אין ערך לחיי אדם. זכית לידיד אמת, שיגן עליך גם במחיר חייו".

סמוך לחצות הגעתי לשדה התעופה כדי ללוות מטוס נוסף בדרכו לארץ. 'מחמד איסמעיל' הופיע במדים מנומרים וקלאץ' בידו. הוא קרץ לי ושיגר חיוך של ידידות מתחת לשפמו. למראה המטוס הממריא לשחקים, הוא סינן במפתיע מבין שיניו אמירה פואטית מפתיעה: "היהודים של דושנבה חיים כאן בין ייאוש לתקווה – הטנקים וכלי ההשמדה הם קולות הייאוש – מטוס הסילון בדרכו לחופש הוא קול התקווה".

"בית-הכנסת הגדול של יהודי בוכרה נמצא במרתפי הק.ג.ב."

מסע הצלה של נכסי הרוח של יהודי אוזבקיסטן בשליחות בית הספרים
הלאומי והאוניברסיטאי

"רק מעט ידוע בעולם על הקהילות היהודיות של מרכז אסיה, ואנחנו מחפשים דרכים למלא את החסר, למען חוקרי ההיסטוריה של העם היהודי... כוונת מסע זה היא לימוד מקרוב של ההיסטוריה והתרבות של אותן קהילות, הממשיכות מסורת מפוארת בת אלפי שנים...". כתב מנהל בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי דאז פרופ' ישראל שצמן בכתב השליחות למסע הצלה של אוצרות הרוח היהודיים בקרב הקהילות באוזבקיסטאן, שאותן הכרתי היטב בשנות שרותי בשליחות ממלכתית (1992-1994)⁹⁹. נלווה אליו למסע מנהל הקטלוג העברי דאז בבית הספרים הלאומי מר ציון שורר. הוטל עלינו לבדוק את הגניזות והאוספים של הקהילות היהודיות בכל הכרוך בספרים נדירים, כתבי-עת, כתובות, גיטין ומסמכים אחרים המלמדים על אורח חייהם וקורותיהם של היהודים באזור, לרבות התיעוד הנוגע ליהודים בארכיבים הממלכתיים השונים בטשקנט, בסמרקנד, בבוכרה ובערים נוספות. מסלול המסע שלנו כלל את הערים והעיירות: טשקנט, סמרקנד, קאטא-קורגאן, קרמינה-נבואי, בוכרה, קארשי, שאהר-י סאבז והערים: קוקנד, מרגלן, נמנגן, פרגאנה ואנדיז'ן בעמק פרגאנה, הידוע כאזור של קנאים אסלאמיים. מסע הצלה התנהל באינטנסיביות בימים ח' באב – ו' באלול תשנ"ז (11 באוגוסט 1997 – 8 בספטמבר 1997)¹⁰⁰.

טשקנט – צחצוח קברים זרי פרחים

הבירה טשקנט הייתה תחנתנו הראשונה, שבה פעלנו בראשית המסע ובסופו בדירות מסתור, כדי להשיג ולרכז את אוצרות התרבות ולהעלותם ארצה, למרות הקשיים שמערימים השלטונות ומונעים הוצאת חומר בכתב. בזמן ביקורנו התגוררו בטשקנט כ-1,500 בוכרים ועוד כ-6,000 אשכנזים. עד לא מכבר גרו כאן כשבעים אלף יהודים. במתכוון הגענו ביום תשעה באב לבית הקברות היהודי ברובע צ'יגאטיי בעיר העתיקה של טשקנט כדי לפגוש את יהודי טשקנט הבוכרים, המגיעים ביום זה בהמוניהם לבית הקברות, לפי מנהג עתיק שבידם, לצום ולהשתטח ביום זה על קברי אבותיהם, כשהם נושאים כלי ניקוי זרי פרחים. דומני שבכל העולם היהודי אין הרבה בתי עלמין מטופחים ונקיים, כמו בתי

¹⁰⁰ בשנים 1992-1994 יצאתי בשליחות ממלכתית אל הקהילות היהודיות במרכז אסיה הסובייטית לשעבר ואת רשמי מתקופה זאת הבאתי בספרי יהושע-דרך לבנה. בתקופת שירותי גיליתי קהילה היושבת על מזוודות ואגב כך יורדים לטמיון אוצרות התרבות והרוח שלה - בחפצי אמנות, בתעודות היסטוריות ובתעודות בעלות צביון יהודי מובהק, סמיכות לשחיטה, למילה, כתובות וגיטין. ביטוי לדאגתי נתתי בספרי והדברים נפלו על אוזניים קשובות ונתבקשתי לצאת לדרך.

הקברות הבוכרים של מרכז אסיה. הכבוד שרוחשים הם להורים בחייהם ובעיקר לאחר פטירתם הם מיוחדים במינם. לאחר עשרות שנים מאז הפטירה עדיין עולים הצאצאים לדורותיהם על קברי אבות, מצחצחים את הקברים ומניחים זר פרחים ונוהגים לערוך בביתם "ישיבה" ('יאהרצי'ט') – סעודת מצווה המונית, שבה קוראים לנשמת הנפטרים פרקי 'זוהר' במנגינה עתיקת יומין וסועדים את לבם כיד המלך – דגים, בשר, פלוב וכל מיני מעדנים וכמובן מרימים גביעי ערק לעילוי נשמתם של הנפטרים.

'מסגד יהודי' – מהו?

הגענו ביום תשעה באב לבית העלמין הבוכרי בשכונת צ'יגאטאי בחלק הישן של טשקנט. בפתחו של בית הקברות עמדו נשים אוזבקיות ומכרו כמדי שנה זרים של חרציות. הקהילה הקטנה קנתה לא מכבר חלקה נוספת הצמודה לבית העלמין. לשם כך פינו את התושבים האוזבקים ורכשו למענם דירות במקומות אחרים. בבית העלמין הבוכרי בטשקנט אין קוברים אשכנזים. הם נקברים בבית הקברות של המפלגה או בבתי קברות אשכנזיים, שחלקם מוזנח וחולל על-ידי בריונים. בבית העלמין הבוכרי פגשתי את מנהיגי העדה הבוכרית ואת משיח מלייב, מפעילי בית-הכנסת 'צ'קלובה' וחברה קדישא, שהסכים להילוות אלינו לאורך המסע ולדבר על ליבם של היהודים שיאותו למסור לנו את נכסי הרוח שברשותם. משיח, יהודי בוכרי בעל אמונה עמוקה, נהג לשלב בהספדיו גם ציטטות ממושקין. הוא פתח כל סעודה ומפגש בפסוק 'ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום'. המסובים פרסו ידיהם, כמנהג המוסלמים, ובתום הברכה ליטפו את פניהם בכפותיהם המושטות כדי לספוג את הברכה. משום מה משיח הקפיד לקרוא לבתי-הכנסת בשם 'מִסְגֵּד יְהוּדִי' (כך נוהגים המוסלמים במרכז אסיה לכנות את בית-הכנסת) ולא 'כְּנִיסָה', כמקובל בטג'יקית-יהודית ובניבים פרסיים נוספים של יהודי מרכז אסיה. ביקורנו הראשון אמור היה להיות בבית-הכנסת בעיר העתיקה ('סטארי גורוד'). כאן שכן בית-כנסת העתיק של טשקנט שאותו הכרתי בשנים

1994-1992. לאכזבתנו, בית-הכנסת הישן נהרס בשנת 1996 על-ידי עיריית טשקנט למטרות פיתוח ובמקומו ניתן לקהילה מקום חדש לבית הכנסת.

בית ספר יהודי בסמרקנד, 1905

מאות הספרים העתיקים שהיו בבית-כנסת זה, הזכור לי בגניזה הגדולה והעתיקה שלו שהפיצה ריחות טובים של ספרים ישנים, הועברו למרכז התרבות הבוכרי ב'מחלה'¹⁰¹ ברחוב צ'קלובה, אולם איש אינו יודע מה עלה בגורלם. עד מהרה נפוצה השמועה בקהילה על מטרת בואנו. נתקבלנו במאור פנים שם ולאורך כל המסלול. היהודים האלה חמים ומאירי פנים.

למחרת בבוקר הגענו לבית-הכנסת צ'קלובה. הנחנו תפילין והתפללנו שחרית עם קומץ מתפללים¹⁰². משם עברנו למרכז התרבות הבוכרי הנמצא בסמוך, שידע ימים יפים. במסגרתו פעלו תיאטרון יהודי, להקות מחול, מוסיקאים, סופרים ומשוררים. שם המתין לנו נשיא הקהילה ואיש העסקים אדוארד דוידוב. ברשות העדה הבוכרית היה אוסף גדול של תקליטים משל טובי האמנים הבוכרים בדורות האחרונים, פריטי לבוש ססגוניים וכן עדויות מצולמות של אותה פעילות עניפה, שמקומם יכירם במוזיאון ישראל או במוזיאון אתנוגרפי של העדה, שיקדיש מקום לתרבות היהודית של מרכז אסיה. במקום מצאנו כמה אלפי ספרים עבריים,

¹⁰¹ כינוי לשכונה היהודית ולשכונות המוסלמיות הישנות. מלשון 'מחל/מחלה' (שכונה בערבית) והיפוכו 'מלח' בצפון אפריקה).

¹⁰² בינתיים בית-הכנסת הזה שהיה בנוי בצניעות רבה. בחורף התפללו בפנים המבנה ובקיץ בחצר. בוכרים עשירים הרסו את המקום המיוחד הזה ובנו תחתיו בית-כנסת בסגנון אמריקאי, שכולו שיש ועבודות עץ הדורות. החום המיוחד של המקום נעלם ואיננו.

חלקם דחוסים באחד החדרים עד למחנק וחלקם זרוקים בחצר, חשופים תקופה ארוכה לגשמים ולשמש הקופחת.

ביקשנו לגאול את האוצרות הללו ובילינו שעות ארוכות בבדיקת הספרים אחד אחד. גילינו עובדה מעניינת, יהודים נהגו לגנוז מסמכים (כתובות, גיטין, הסמכה לשחיטה ועוד) בין דפי ספרי הקודש. החיפוש השיטתי חשף בפנינו עולם מרתק של תעודות.

אהבת אמנון ותמר

פרשנו את רשתנו בכיוונים שונים. טשקנט שימשה למן הכיבוש הצארי של אמצע המאה התשע-עשרה כבירת טורקסטן הרוסית, שכללה בתוכה את המדינות המוסלמיות באזור למעט קזחסטן. הגוברנטור הרוסי ואנשיו ריכזו בארכיב הממשלתי כמאה אלף מסמכים מלפני המהפכה הבולשוויקית, בלשון הרוסית שעניינם יהודים - אוצר בלום לתולדות היהודים הבוכרים והאשכנזים ולגזרות שנגזרו עליהם חדשים לבקרים. בלילה נפגשנו עם אחד מראשי הארכיב הממלכתי בטשקנט, שגילה נכונות לצלם למעננו מבחר תעודות מן האוסף העצום שבארכיב. הוא העריך בכ-60,000 מסמכים את האוצר הנוגע ליהודים בטורקסטן הצארית. כמות זאת אינה כוללת מסמכים מהתקופה שלאחר המהפכה, 1917-1991, שמספרם עצום ורב פי כמה.

בבוקר מוקדם הגענו לבית כנסת 'גורבנובה'¹⁰³ בבית-כנסת זה מצאנו כמה מאות ספרים, חלקם דפוסים ישנים בני מאות שנים מערים שונות בעולם היהודי וחלקם דפוסים ירושלים בלשון הטג'יקית-יהודית. חלקם יצירות ספרות שתורגמו מעברית על-ידי ר' שמעון חכם, כמו ספרו של אברהם מאפו, "אהבת ציון". תרגומו של ספר זה זכה למעמד של קדושה ורבים הכירוהו בעל-פה. במשך דורות נקראו רבים מילדי היהודים על שמות גיבוריו של מאפו, ובעיקר בשמות - אמנון ותמר. מצבות רבות בבתי הקברות נושאים את שמות גיבוריו של אברהם מאפו. בית-הכנסת אומץ על-ידי חב"ד ובוכרים ואשכנזים מתפללים יחד תפילת שחרית. אני מתכבד בנשיאת ספר-תורה. בתום התפילה הגישו נציגי חב"ד למתפללים ארוחת בוקר צנועה. שוחחתי עם המתפללים על מטרת ביקורנו. מיכאל יגודייב מציג בפניי את אוצרות הספרים הרבים שבמקום. במחסן קטן, בתוך שכבת אבק כבדה, נמצאים ספרים

¹⁰³ בית-כנסת זה מוכר גם בשם 'טקסטיל' - צביעת בדים הייתה אמנות יהודית. בית-הכנסת של הצבעים ומקום מגוריהם זכו לכינוי 'טקסטיל'. מספרים ששד"רים שהגיעו וחיפשו יהודים, הלכו לשוק והסתכלו על כפות ידי העוברים ושבים. הם זיהו יהודים לפי הצבע שעל כפות ידיהם.

קטנים בעלי-ערך. רובם דפוסי ירושלים מראשית המאה¹⁰⁴. הקלאנתר¹⁰⁵ מולא אליהו, דורש מאיתנו סיוע לשיפוץ בית-הכנסת בתמורה לספרים, כולל הספרים שכבר הועברו לגניזה בבית העלמין בצ'יגאטיי. בין הספרים אנו מוצאים גם כתבי-יד של פיוטים ובספרים עצמם מטמוניות של תעודות בעלות ערך, שהיהודים גנזו בתוכם במשך שנים (כגון כתובות, גיטין, כתבי הסמכה לרבנים, למוהלים ולשוחרטים).

אנטי-ציוני חוזר למקורותיו

מכאן נסענו לביתו של ד"ר דויד ניאזוב, מרצה להיסטוריה ולספרות באוניברסיטה, דרמטורג, סופר וחוקר. בתקופה הקומוניסטית כתב בעיתונות הסובייטית דברים בגנות הציונות. נפילתה של ברית המועצות החזירה אותה לשרשיו היהודיים והוא מתרפק על תולדות הקהילות הבוכריות באזור וחוקר אותן. בביתו כמה אלפי ספרים מונחים בערימות לצד מספר עצום של תעודות, במקור ובצילום. רכשנו ממנו כתב-יד של מאמר שכתב על שמעון חכם וקבוצה של תעודות מתקופת הצאר הרוסי באזור ומאמרים נוספים שלו, שחלקם עדיין לא ראו אור וספרי מדע ומחקר שנכתבו על-ידי יהודים ומספר רב של תמונות המתארות את חיי הקהילה ואת אישיה בדורות האחרונים.

לויצה בבחנב המלחין והמוסיקאי של האמיר

בערב נפגשנו במוזיאון לנין, המשמש כיום כמוזיאון ממלכתי, לא הרחק מכיכר 'מוסטקיליק' (העצמאות). במוזיאון הציעו לנו לרכוש פירושים, סידורים, הגדה של פסח וברכות לראש השנה וכן חותמות זעירות, דמויות טבעות ששימשו בדורות הקודמים שחתמו בחותם האישי את מסמכיהם. בסיועו של דויד ניאזוב נפגשנו עם גדול הסופרים הבוכרים בני זמננו יעקב חיימוב חיימוביץ. יליד 1909. הסופר חיימוב חיבר 20 ספרים בדרמה, פרוזה, שירה, מחקר ועוד. הוא נתן לבית הספרים הלאומי חלק מספריו הכתובים בלשון הטג'יקית-יהודית, אך סירב

¹⁰⁴ ביניהם הספרונים בטג'יקית-יהודית של סבי מולא מתתיה חנוכה שמש, 'אם אפס' לר' אפרים מבונה והפיוט 'ונתנה תוקף' לר' אמנון ממגנצה, שנדפסו בדפוס לונץ בשנים תר"ס-תרס"א. סבי יצא כשד"ר לקהילות במרכז אסיה והביא ספרונים אלה כמנחה. סבי הקדים אותי בשליחותו בתשעים שנה. כנר לנשמתו שבתי והוצאתי ספרונים אלה.

¹⁰⁵ קלאנתר - ראש הקהילה, ראש בית-הכנסת.

משום מה לתת לספרייה גם ספרים הכתובים אוזבקית.¹⁰⁶ ספרו הראשון היה הרומן 'הנשים'. לדבריו, שנת 1937 הייתה שנה קשה מאוד ברית-המועצות. סטלין הכניס סופרים רבים לכלא או שלח אותם לסיביר משם חזרו רק בודדים. מי שנאסר נחשב לאויב העם. בתי-הכנסת נסגרו והרבנים סצ'קוב ואמינוב נשלחו לסיביר לעשר שנים. בשנת 1965 פורסם רומן של חיימוב, שזכה לתפוצה של 60,000 עותקים ולפירסום גדול בכל רחבי ברית המועצות. חיימוב מספר עוד כי בשנת 1973 מלאו 100 שנה למלחין היהודי לויצ'ה בבחנוב, שהיה המוסיקאי והמלחין החשוב ביותר בקרב יהודי בוכרה, ששר ויצר בארמונו של אמיר בוכרה סייד עלים ח'אן. חיימוב כתב את הביוגרפיה המרתקת של המלחין והזמר הדגול לויצ'ה בבחנוב. קודם המהפכה הגיעה מריגה משלחת של מוסיקולוגים שהקליטה ותיעדה את לחניו וקולו של בבחנוב מתועד על-גבי 30 תקליטים. חיימוב סבור כי גדול הסופרים הבוכרים של כל הזמנים הוא מרדכי בצ'אייב, שחיבר עשרה ספרי שירה ושני רומנים.

בצהרים, בחום הכבד, חזרנו לבית העלמין בצ'יגאטיי כדי לחפש ספרים. זמן קצר לפני כן נקברו באדמה עשרה קרטונים ממיטב אוצרות התרבות של הקהילה. בחדר הטהרה מצאנו בין תשמישי קבורה לרחצת נפטרים ערימות של ספרים שעדיין לא נקברו. בין הספרים וערימות העפר והאבק מצאנו מתגוללים כמה נוסחים של כתובות וגיטין.

סמרקנד - אמן מארץ ישראל צייר את ארבע ערי הקודש

לאחר טלטולי דרך שנמשכו כשש שעות הגענו לסמרקנד, שבה התגוררו אז 150 יהודים בוכרים ועוד 1,000 אשכנזים. ביקור ב"מחלה" – בבתי היהודים הבוכרים ב'מחלה' (השכונה היהודית) מתגוררים עכשיו אוזבקים וטג'יקים. מאחורי שערים וקירות צנועים מסתתרים בתיהם היפים של היהודים. ראש וראשון הוא ביתו המיוחד של פרופסור מנשה מ' אברהמוב, היסטוריון הקהילה בסמרקנד. במשך כששים-שבעים שנה קירות הבית היו מכוסים בשכבות של נייר. רק לאחר עצמאותה של אוזבקיסטן בני הבית חשו ביטחון ונחשפו הקירות שגילו כתובות עבריות וציורים של ארבע ערי הקודש, שצוירו על-ידי אמן שהובא מארץ-ישראל.

¹⁰⁶ רבים היהודים הבוכרים ששלטו או עדיין שולטים באוזבקית.

אברהמוב ציפה מאיתנו שנממן את ההוצאה לאור לו של מחקריו הנמצאים עדיין בכתובים, אך לדאבון הלב לא עלה בידינו לגייס את המשאבים הנדרשים¹⁰⁷.

פרופ' אברהמוב ומאחוריו הכתובת: 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני' משנת תרס"ג (1903)

עשירי בוכרה תמכו בעניי ארץ ישראל

לדבריו של פרופ' אברהמוב, בימיה הקשים של ירושלים במאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים נרתמו יהודי מרכז אסיה לעזור ליהודי ירושלים¹⁰⁸, אך יהודי ירושלים לא סייעו ליהודי בוכרה שהיו במצוקה קשה בשנות ה-30 של המאה ה-20. הגיעה השעה שירושלים תסייע ליהודי מרכז אסיה. הוא ציין כי נאלץ למכור מאוספיו לתיירים כדי לממן את הדפסת מחקריו. רכשנו חוברת שלו על תולדות היהודים בסמרקנד¹⁰⁹ שעניינה "150 שנה ליהודי סמרקנד בעת החדשה". בספרו מובא סיפור הכיבוש הצארי של אמצע המאה התשע-עשרה שמשך לסמרקנד אלפי יהודים שברחו מבוכרה, לאחר שסבלו מידו הקשה של

¹⁰⁷ ספריו שנמצאו אז בכתב-יד הם: 'היהודים של מרכז אסיה' ו'לקסיקון של אישים שהטביעו את חותמם על חיי היהודים במרכז אסיה (סופרים, משוררים, אמנים ועוד)'.

¹⁰⁸ 'ירושלים' הוא כינויה של ארץ-ישראל בפייהם של יהודי בוכרה, אפגניסטן ואיראן ומן הסתם של קהילות רבות אחרות..

¹⁰⁹ 9מ.מ. אברמוב, 'בוכרסקי יבריי ו סמרקנדה' (1843-1917) [רוסית], במלאות 150 שנה לייסודה של הקהילה המודרנית. הקהילה ציינה את יובל ה-150 בשנת 1993.

האמיר. פגשנו בחצרו של פרופ' אברהמוב גם את בנו הרב יצחק אברהמוב, ששימש מוהל, שוחט וקברן. הוא בעל תארים מהאוניברסיטה המקומית, אך העדיף לשרת את הקהילה כרב. רכשתי מאברהמוב ארבעה כתבי-יד ישנים בעברית ובטג'יקית-יהודית. בידו כתובה בוכרית נאה הכתובה על-גבי קלף מעור צבי, שהיהודים העשירים בבוכרה נהגו להזמין לפני המהפכה לנישואי ילדיהם¹¹⁰. אברהמוב הציג בפניי צילום של תעודה ששלח אותה ר' ריבלין מטבריה כדי לבקש עזרתם של נדיבים מסמרקנד לטובת עניי טבריה והנדיבים הבוכרים נתנו בנפש חפצה. הוא מגלה בפנינו עיתונים קומוניסטיים יהודיים נדירים, הכתובים בלשון הטג'יקית יהודית ובאותיות עבריות, עדיין לפני הגזירות שבאו לנתק את היהודים מן המורשת העברית שלהם וקודם שנאלצו לעבור קודם לאות הלטינית ואחר-כך לאות הקירילית. לאחר עצמאותה של אוזבקיסטן ביום 1.9.91 עברו האוזבקים לאות הלטינית ולתעתיק הרווח בטורקיה. אברהמוב מספר לנו על הקשר ההיסטורי שהיה קיים בין יהודי תימן ליהודי בוכרה. הוא מציג גווילים חומים של ספרי תורה עתיקי-יומין, שלדבריו מקורם בתימן (אין תגים על האותיות והאות פ"א מסולסלת). יהודים הגיעו לקהילות הבוכריות שנחשבו עשירות ומצליחות מארץ-ישראל ומארצות המזרח השונות: איראן, אפגניסטן, עיראק, ארצות הקווקז ואפילו תימן. במאה ה-19 הגיע כשד"ר והשתקע בבוכרה ר' זכריה מצליח. מדרש השמות בבתי העלמין יכול לאשש את הקשר ההיסטורי המיוחד הזה. לדבריו של אברהמוב, משפחתו מוצאה מאפגניסטן¹¹¹.

מסמכים וכתבי יד עבריים במרתפי הקג"ב

בבוקר הציג אותי אברהמוב בפני מנהל המוזיאון של סמרקנד נומון ו. מחמודוב. המנהל מציג בפניי את ג'משיד, מנהל הארכיב. אנו יורדים למרתפים של הארכיב המעוררים אסוציאציות למרתפי קג"ב. מרתפים שחורים ולחים עם

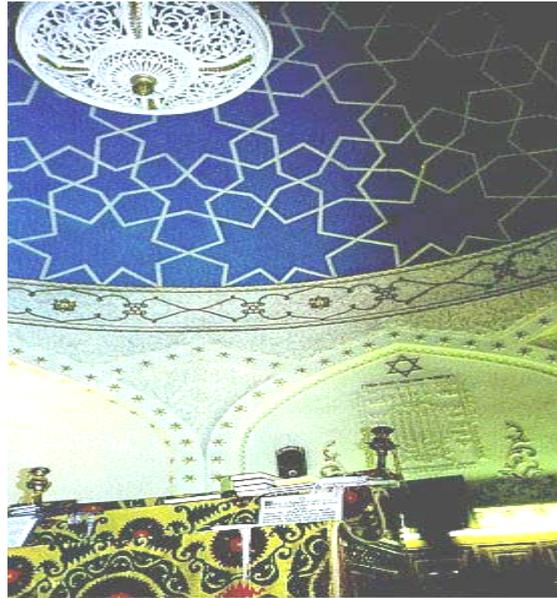
¹¹⁰ בתקופת המשטר הקומוניסטי חיו היהודים חיי אניסות והכתובות והגיטין וההסמכות לשחיטה ומילה נכתבו בדרך כלל על דפי מחברת מצהיבים. תעודות רבות כאלה העלינו לארץ.

¹¹¹ כפי שהראנו במקומות אחדים בספר זה, היו גלי הגירה מאיראן ומאפגניסטן הן יחידים והן של קבוצות. הם הגיעו לעיר מקלט מרדיפות בארצם אך גם למטרות מסחר. בספרי יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 455, מצאנו שהמו"ל ידידיה בן יוסף הראתי ומשפחתו עקרו מיזד שבאיראן למשהד, משם הגיעו להראת שבאפגניסטן, בעקבות אינוס היהודים בשנת 1839, וממנה הגיעו לבוכרה ונטמעו בקהילה הבוכרית.

מנורה צהבהבה המחדירה בלב מורא ופחד. אתה מודה באשמה לפני שחטאת. הארכיבר, שקיבל ממני תמריץ, חשף בפניי כחמישים תיקי קרטון עם שוליים מקופלים המאחסנים קרוב לשלושת אלפיים מסמכים, שהוחרמו מבתי היהודים בעקבות מעצרים וחיפושים שערך הקג"ב והועברו לכאן לגניזה. מצאתי תעודות מופלאות וכתבי-יד מקוריים בהן יצירות ספרות שלא ראו אור, לרבות שיר תהילה לסטלין בטג'יקית, מסמכים היסטוריים שנשלחו לקהילה מירושלים בחתימתם של הראשונים לציון, כתובות וגיטין – אוצר עצום על יהודים בסמרקנד, כולל רישום של שמות בני הקהילה ויום הולדתם - בעברית, רוסית וטג'יקית. מנהל הארכיב צילם למעננו 2,177 מסמכים. אני מניח שיש עוד לפחות כאלף מסמכים לצילום. בשל קוצר הזמן, לא הספקנו לקבל את יתרת המסמכים. אינני יכול לאמוד את ערכם ההיסטורי של המסמכים החסרים וחובה עלינו להשלים את המלאכה קודם שיחולו במקום שינויים שיימנעו מאיתנו להגיע לאותם מסמכים. בספרייה אלפי ספרים שאיש לא פתח אותם בעשרות השנים האחרונות. מנהלת הספרייה צנועת מבליאנובה יחייבנה פותחת בפניי ארון נעול וחתום ובו עשרות כתבי-יד מקוריים בעברית ובטג'יקית-יהודית. המנהלת מסבירה כי זהו רכוש העם האוזבקי ולא ניתן לקבל את המקור, אולם אם נחפוץ נוכל לצלם את כל כתבי היד האלה.

רישום מסודר של כל יהודי סמרקנד

במשרדי מירשם התושבים לנישואין ולגירושין ('זְגָס'), מראה לי המנהלת רזיה סושיבה, שאותה הכרתי בביקורי הקודמים, את פנקסי רישום היהודים בסמרקנד מסוף המאה התשע-עשרה ואילך. זהו מידע שלא יסולא בפז. הרישום הוא באותיות עבריות מזרחיות ("כתב רש"י"), ובו: שם הילד והוריו, תאריך הלידה ושם המוהל. פה ושם יש תוספת של טקסט באותיות עבריות ליד שמו של היילוד. לפנינו, אפוא, רישום מסודר של השנים 1889-1906 של כל יהודי סמרקנד הבוכרים. החל משנת 1909 יש גם רישום של חתונות. המנהלת הקשוחה מסרבת 'בכל מחיר' שנצלם את החומר, שלדבריה הוא חלק מן ההיסטוריה המתועדת של סמרקנד. יש לחפש דרכים להשגת תיעוד מאלף זה אפילו בצילום.

בית-כנסת 'גומבאז' בסמרקנד

ביקרנו בבית-כנסת 'גומבאז' (הכיפה). בית-כנסת בעל עיצוב עדין ומיוחד. מבנה עגול ולבן. קירותיו נקיים מקישוטים, לידו אולם של בית-הכנסת העתיק. בביקורי הקודם היו כאן מאות ספרים עתיקים. מסתבר שלמקום זה הובאו ספרים מערים אחרות קאטא-קורגן וקרמינה. סוחרי ספרים ישנים הקדימו אותנו ואספו ספרים בעלי-ערך שהוברחו לאירופה ואמריקה. התמחו בכך שליחי חב"ד שעשו במקום כבשלהם. רב הקהילה עד לא מכבר היה הרב עמנואל שמענוב, צעיר בוכרי נאה ונמרץ, שלמד אצל רבנים בוכרים ואשכנזים ושימש גם נציג של חב"ד. הוא פתח את הקהילה בפני מדריכים צעירים של חב"ד, שהגיעו לכאן ממקומות שונים בעולם, אך שמר בעקשנות למרות לחצים שהופעלו עליו על נוסח התפילה המקורי, על מנהגים קדומים ועל המנגינות הרווחות מימי קדם. מספרים כי מאות ספרי-תורה נלקחו ללא היתר על-ידי מהגרים שעלו לישראל או נסעו לאמריקה. הג'וינט מימן לא מכבר התקנה של כספות בתוך ארונות הקודש כדי להגן על ספרי-תורה שנותרו. לדאבון הלב, כמו במקומות רבים, הרבה ספרים עתיקי יומין נקברו בבית העלמין של סמרקנד ודי בחורף אחד כדי לגזור עליהם כליה.

קאטא-קורגאן – שומר מוסלמי בבית קברות יהודי

קאטא-קורגאן היא התחנה הראשונה בדרך מסמרקנד לבוכרה. נותרו בה בזמן ביקורנו ארבע משפחות יהודיות בלבד, שהן כ-30 נפש. אין מניין לתפילה. הצלם היהודי אברהם יצחקוב קיבל אותנו בחצר ביתו. כחום היום, כולם שרועים על

מזרנים. כרגיל באזור מכניס אורחים זה, מוגש תה ירוק ופירות טריים ומיובשים. מיהרנו לבית-הכנסת הנמצא בסביבה אוזבקית. אין עליו שום סימן חיצוני. מעבר לקיר בית הכנסת נשמעות געיות של פרות. מהר מאוד הסתבר לנו שהמבנה צמוד לרפת. במקום כמה מאות ספרים ישנים זרוקים בתוך קרטונים בחצר. שלפתי ספרים שהיו מכוסים אבק כבד ופסולת ובדקתי אותם ואת המטמוניות שבתוכם. אספתי חלק מן הספרים והתעודות שנמצאו בין הדפים המצהיבים. אין לי ספק שהספרים שלא אספנו ירדו לטמיון. בחצר זרוקים תשמישי קדושה, טליתות, תפילין וגווילי מזוזות. על קירות בית-הכנסת הודעות ישנות על סדרי תפילה למתפללים שכבר אינם. אספתי כמה מהן כדי לשמר עולם שהיה. מכאן נסענו לבית העלמין היהודי, השמור היטב במימון הקהילה בסמרקנד. במקום מתגוררת משפחה מוסלמית השומרת על המקום. הקברים שופצו לפני צאתם של היהודים מן המקום. לאחר כמה שעות של חיפושים ובחינה המשכנו בדרכנו לעבר קרמינה-נבואי.

קרמינה – מוסלמי מנשק מזוזה

עיר עתיקה שאליה צרפו הרוסים עיר מכרות בשם 'נבואי'¹¹². בקרמינה נותרו שלוש משפחות בוכריות – אהרונוב, מונה שלוש נפשות; אמינוב, מונה שש נפשות; אברמוב, מונה חמש נפשות. בסך הכול ארבעה-עשר יהודים בוכרים, מתוך למעלה מאלפיים שחיו כאן לפני שנים אחדות. בעיר הכורים הסמוכה נבואי (שרובה רוסית) מתגוררות 30 משפחות אשכנזיות, כמאה נפש, שמנותקות בדרך כלל מעניינים יהודיים. אומרים כי יש להן אולפן ללימוד עברית. מנהל ענייני הקהילה הבוכרית הזעירה הוא מר אהרונוב, גבר נאה כבן 50, שהוא ובנו מנהלים מתפרה גדולה לבגדים. כשתי עשרות אוזבקיות צעירות לומדות אצלם את המלאכה. האב והבן גוזרים והן תופרות. גב' אמינוב מקבלת את פנינו בחצר ביתה ונוהגת בנו מנהג הכנסת אורחים. יש לה כמה בנות שהגיעו לפרקן ואין מי שיגאל אותן. הבית בתהליך פירוק. בחצר ערימה של אביזרים וחפצים. בבית-הכנסת ספרים בני 140-150 שנה. בין דפי הספרים נמצאו גיטין, שרידי כתובות ומסמכים אחרים. אהרונוב בודק כל ספר וספר ומסנן מה שבעיניו נראה

¹¹² על-שמו של המשורר הלאומי של אוזבקיסטן על-שר נבואי, שחי לפני כ-550 שנה. נבואי נולד ומת בעיר הראת שבאפגניסטן, אך למד ולימד במדרסה של סמרקנד. האוזבקים סוגדים למשורר ולשירתו. הוא אומץ על ידם ועל-שמו ערים, פארקים ושדרות וכל זוג מניח ביום חופתו זר פרחים על האנדרטה לזכרו של המשורר.

בעל ערך. כל הנותר יאבד בקרוב. שמש בית-הכנסת הוא אוזבקי זקן שאימץ את מנהגי היהודים, יודע הרבה על מנהגייהם ומנשק את המזוזה בכניסתו ובצאתו.

בוכרה – כתובה על קלף מעור צבי

סמוך לשעה 15.00 אנו מגיעים לבוכרה. בזמן ביקורנו היו בבוכרה למעלה מ-1,000 יהודים – 700 בוכרים ו-300 אשכנזים. העדפתי להתגורר בביתו של מפריח היונים דניאל באקאייב ולא במלון. ביתו המרווח נמצא בלב ה'מחלה'. החצר ('ח'לי') טיפוסית ובה שובך ענק של יונים מיוחדות ומאלפות, עתירות נוצות גם על רגליהן. כמנהג האזור חולצים נעליים בכניסה לבית. רצפת העץ מכוסה שטיחים. חלק ממקומות השינה הם מזרנים הפרוסים על הרצפה באולם הרחב. האירוח, לפי כללי המטבח הבוכרי הדשן, כיד המלך. השירותים נמצאים בחצר החשוכה ומזכירים את חצרות שכונת הבוכרים בירושלים של ילדותנו.

נערות יהודיות בבוכרה - ראשית המאה ה-20

ביקור בבית-הכנסת ששוקם לאחרונה על-ידי הרב יצחק אברמוב, שהיה גם שוחט ומוהל. הרב היגר לאמריקה לא מכבר. בשעתו זיכיתי אותו בחלף, במגן כסף ובאבן משחזת למילה לאחר שראיתי שבבוכרה, שבה עורכים את ברית המילה בשעת בוקר מוקדמת (כדי לקיים את 'וישכם אברהם בבוקר'), המוהל השתמש בתער חלוד למילה ובמגן עשוי קרטון וסיכן את חיי הנימול שאיבד דם.

רוב הבוכרים מבקשים להגר לאמריקה שבה יש להם קרובים והם מתקבלים בעין יפה על-ידי שלטונות ההגירה האמריקאים בסיוע ארגונים יהודיים. לאחר המהפכה, הקומוניסטים החרימו את בית-הכנסת והפכו אותו לבית מגורים. לאחר השיקום מתנהל במקום שיעור בלימודי קודש לנערים בגיל מצוות, שבבוקר לומדים בבית-הספר הממלכתי הלא-יהודי. בית-כנסת נוסף נמצא באזור אחר של

ה'מחלה'. האחראי על בית-הכנסת בזמן ביקורי היה גבריאל גרישה מתתוב. עליתי לעליית הגג של בית-הכנסת ובתוך חריוני יונים ואבק דורות, נתגלו מאות רבות של ספרים עתיקים, ביניהם ספרים בקבלה, במקרא, בתפילה, בפרשנות ובנושאים רבים אחרים. כל מאות הספרים בגניזת בית-הכנסת הוצאו במשך היום לאוויר החופשי ובדקנו אותם אחד לאחד. אנו מתפנים לבקר בביתו של גרישה מתתוב. הוא מציג לנו כתובה משפחתית קדומה, הכתובה על קלף מעור צבי, ואת הספר 'אלף לילה ולילה' בתרגום לטג'יקית-יהודית באותיות עבריות, שנדפס בדפוס עברי בעיר קוקנד שבעמק פרגאנה¹¹³ וכן עיתונים יהודיים קומוניסטיים משנות ה-20, חלקן באותיות עבריות וחלקן עדיין באותיות לטיניות וקריליות. לדבריו של גרישה, מעולם לא היה קיים בית-דפוס עברי בעיר בוכרה. בסמוך ממוקם בית הספר היהודי המתוחזק על-ידי גורמים יהודיים וישראליים. המפעל שייך למ"ס - מדרש ספרדי. במקום כ-200 תלמידים מגיל 6 עד גיל 16 (ביניהם עשרה ילדים אשכנזים) הלומדים בשעות הערב. מהארץ נשלחים מורים צעירים באמצעות לשכת הקשר והסוכנות היהודית, כדי לשנות את כיוון הנסיעה של התלמידים ולקרבתם לארץ-ישראל. הצעירים מעורים היטב במקורות העבריים. חלקם דוברים עברית נאה ושרים שירים עבריים בקול צלול ונעים. התלמידים קיבלו את פנינו בהימנן 'התקוה', ששרו בקולות גבוהים וצלולים.

בית-הכנסת העתיק של בוכרה. מסתבר שבמקום מבקרים סוחרי ספרים מהארץ וממקומות אחרים בעולם. ספרים שלא נדרשו נקברו בבית העלמין. במקום קרטונים מלאי ספרים שנחשפו לגשמים ונרקבו. במחסן שהוא גם שובך יונים פעיל מצאתי מאות ספרים, חלקם מאמצע המאה הי"ט – מסלוניקי, מפראג, מוינה, מווילנה וכמובן דפוס ירושלים ועוד. נטלתי כמה ספרים נדירים לטובת בית הספרים הלאומי.

ביקרנו במוזיאון של בוכרה הנמצא בתחומי ה'אָרְק'¹¹⁴. מקבל את פנינו מנהל המוזיאון רוברט ולביץ, תתרי במוצאו, שחקר וכתב על היהודים הבוכרים.

¹¹³ על קוקנד בעמק פרגאנה ראה עוד בעמ'... קוקנד הייתה עיר יהודית עשירה מאוד ובה בית-דפוס שבו נדפסו גם אותיות עבריות. במסענו הצלחנו למצוא ספר עברי אחד בלבד שנדפס בקוקנד. בית-הדפוס הזה כיום בבעלות אוזבקית. בחיפוש נאות ובאורך רוח ניתן לעלות על עקבות ספרים נוספים.

¹¹⁴ הארק – ארמון החורף של האמיר – הופגז על-ידי הצבא האדום וכשני שלישים ממנו נמחקו.

הקהילה בטשקנט עזרה ל-ולביץ להוציא לאור את ספריו. ולביץ חושש לשתף איתנו פעולה. הוא מציע לנו להקים באוזבקיסטן, באישור השלטונות, מוזיאון לתולדות היהודים וארכיב. רק אז אפשר יהיה לרכז שם הרבה מאוד חומר על היהודים מימי האמירות ומימי התקופה הקומוניסטית. נראה שבמקרה זה הוא ישמח לשתף פעולה. קיבלתי ממנו רשימה ביבליוגרפית של המצוי במוזיאון בענייני היהודים. נראה שהרשימה אינה משקפת את היקפו המלא של האוצר התרבותי היהודי המצוי במרתפי המוזיאון שבהנהלתו. באקראי פגשתי בשעת ערב את המנהלת הקודמת של מוזיאון ה'ארק' הגב' זוכרה איברגימובה גולמובנה. אישה משכילה מאוד, אך עד היום אוהדת את סטלין. לדבריה, יש חומר עצום על היהודים בבוכרה במרתפי המוזיאון ועלינו לחשוב איך לתעד חומר זה.

בצהרים נפגשתי עם מנהל הארכיב הממלכתי בבוכרה. הוא סיפר כי הוא בן לשבט 'ערב', צאצאי הערבים¹¹⁵, שכבשו את מרכז אסיה במאה השמינית. לדבריו, יש בארכיב שלו חומר רב על יהודים, אך בניגוד לטשקנט ולסמרקנד, ששם המיון הוא לפי 'יהודים', כאן המיון הוא לפי נושאים. יש לעבור אפוא על אלפי תיקים ולדלות מתוכם חומר על היהודים. לדבריו, במרתפי הקג"ב יש חומר עצום על היהודים, שהוחרם ב-70 שנות המהפכה. נזכרתי באמירתו של מי שהיה נשיא הקהילה היהודית בסמרקנד ודיקן הפקולטה לרפואה, פרופ' ישראל פרייב, ש"בית הכנסת הגדול בעולם נמצא במרתפי הק.ג.ב."

שעת בוקר מוקדמת. אנחנו נפרדים מבוכרה. משיח פרס כפות ידיו, בירך ברכת כוהנים ונשק ללחם ולמלח וביקש שישרור שלום עולמי בין הממשלות והעמים ושכל המשאלות של הנוכחים יתמלאו לטובה. אשתו של בעל הבית שופכת דלי של מים זכים מאחורי המכונת שלנו בקריאות 'רוֹה־י סֶפֶד', 'אוק יול' (דרך לבנה), שהיא ברכת הדרך בין העממים בטג'יקית ובאוזבקית. אנו יוצאים, דרך העיר קרשי אל העיר שאהרי סאבז (העיר הירוקה). בדרכנו אנו עוברים דרך העיר העיר 'קגן', הסמוכה לבוכרה, שבה ישב הגוברנטור הרוסי ששלט על הֶסְל - האמיר הבוכרי. הגוברנטור בנה ארמון מפואר מדהים במימדיו וביופיו האירופי ששולבו בו אלמנטים אוריינטאליים. בהוראת האמיר הרכבת הגיעה עד לקגן, מחשש שהשד השחור הזה יביא קללה על בוכרה. נראה שהחשש האמיתי היה

¹¹⁵ צאצאי הכובשים הערבים במאה ה-7 נקראים 'ערב'. הם חיים בריכוזים משלהם ואין איש בא

עמם בברית הנישואים. התושבים רוחשים להם טינה מדורי דורות.

מפני הזרמת צבא רוסי לבוכרה. כאן בקגן היה המרכז המינהלי הצארי עד המהפכה. הדרך מבוכרה לקרשי שוממה ומדברית ללא צמחיה, רק בארות גז ענקיות ומחצבות גבס. באזור מחסור חמור בדלק. מחשש שניתקע ללא דלק אנו מוותרים על ביקורנו בקרשי. במקום מספר מועט של יהודים. מן הסתם נותרו שם ספרים ותעודות המבקשים הצלה. מקרשי הנוף המדברי מתחלף בשדות ירוקים. בדרך הרבה כפרים חקלאיים אוזבקיים.

שאהר-י סאבז (העיר הירוקה) – אליהו הנביא נשען על מקלו

עד לא מכבר היו בשאהר-י סאבז כ-5,000 יהודים. כיום מתגוררים בה 20 יהודים בלבד, מבני משפחות: פולאת בבג'נוב, בוריס חיימוב, אליהו דוידוב-טילה ("זהב") ורחמין חיימוב. משיח מחפש לשווא את 'מסג'ד יהודי'. הצעתי שנעבור דרך השוק המרכזי. שם אפשר לגלות יהודים לפי תווי פניהם, השונים מתווי פניהם של האוזבקים. שליחים מארץ ישראל שהגיעו לאזור במאה ה-19 זיהו יהודים לפי כפות ידיהם הצבועות באינדיגו, שכן היהודים הבוכרים נודעו כאומנים מעולים בצביעת בדי משי. אני מזהה בשולי השוק יהודי בוכרי בשנות הארבעים, המנסה מזה כמה חודשים למכור את מעט המטלטלין שלו כדי שיוכל לעלות לארץ. התמורה המרבית ששיג על כל מטלטליו אינה עולה על כמה עשרות דולרים והוא מתעכב כאן חודשים ארוכים עד שיממש את רכושו. קניתי ממנו את כל התכולה לטובת עניים מוסלמים מאושרים שקפצו משמחה על האוצר שנפל בחלקם. בעל המטלטלין מלווה אותנו לביתו של ראש הקהילה, שאינו נמצא היום בביתו. בנותיו מלוות אותנו לבית-הכנסת, שאותו ואת ספריו הכרתי בביקורי לפני כמה שנים. אולם בית-הכנסת מרוקן. כמה ארגזים ריקים של ספרי-תורה. הגווילים היגרו מכאן. הדפוסים הישנים הועברו לסמרקנד ומשם הועברו לבית העלמין לקבורה. תיבת החזן עודנה במקומה ואני מגלה עליו פריט נדיר בקרב יהודי בוכרה - 'המטה של אליהו'¹¹⁶. פריט מעין זה לא מצאתי באף לא אחת מן הקהילות האחרות של היהודים הבוכרים. המטה מגולף ומשוח בפוליטורה ובראשו המעובה כתובת: "זה המטה של אליהו הנביא זכור לטוב מלאך הברית". אורכו של המטה כ-1.20 מ'.

¹¹⁶ יהודי אפגניסטן נהגו להניח על 'כיסא אליהו' בברית מילה גם מטה עם גולת כסף, כדי שאלהו הזקן יוכל להישען עליו. ראה: יהושע- מנדחי ישראל, עמ' 390. האם לפנינו עדות שבמקורם הם הגרו מאפגניסטן או מקהילה אחרת שמנהג זה מקובל אצלה.

הדרך לסמרקנד משאהר-י סאבז יפה להפליא. מעבר הרים גבוה, ללא צומח, סלעים בעלי צורות מרתקות המזכירים בעלי-חיים קדומים, תהומות ומעיינות ומִפְּיָם שנשקף מהם מראה מרהיב. מסמרקנד חזרנו לטשקנט. אנו נערכים לנסיעה לעמק פרגאנה בראשית השבוע. אני מטיל על משיח לאסוף בזמן העדרי ספרים מבתי-הכנסת השונים בטשקנט. בטשקנט מגיעה אליי ידיעה שבדושנבה שבטג'יקיסטן עדיין חיים 150 יהודים. כזכור לי מתקופת שליחותי במקום (1992) בימי הקרבות הקשים יש במקום אוצרות רבים הן של ספרים והן של כתבי-יד היסטוריים הנוגעים לאזור הזה. עד כה הסתכם המסע שלנו בלמעלה מאלף ק"מ. המסע הצפוי לעמק פרגאנה אורכו 1,250 ק"מ נוספים.

מסע לעמק פרגאנה

קוקנד – הר של סוכר – 'קוקון'

סמוך לשבע בבוקר יצאנו לעמק פרגאנה בדרך ההררית הצפונית. עד לחציבת המנהרות בהרים על ידי הסינים הדרך הייתה חסומה בחודשי החורף המושלגים והאזבקים נאלצו להגיע לעמק פרגאנה שלהם דרך טריטוריה טג'יקית. במבואות קוקנד (המוכרת כאן בשם 'קוקון') ממתין לנו דויד רפאלוב איש הסוכנות היהודית שמשדרו ממוקם בחצר בית הכנסת 'מקסימוב'. ראש בית הכנסת הוא אפרים שמענוב. רפאלוב מציע לנו ברוחב לב להתגורר בביתו ולסעוד על שולחנו. הוא מספר כי בקוקנד 80 משפחות יהודיות (מתוכן 20 משפחות אשכנזיות), המונות יחד כ-400-450 נפש, ובהן כ-30 בני נוער בלבד. לפני שנים אחדות היו במקום לימודי עברית, שניהלו צעירים מתנועת 'בני עקיבא'. בעיר 200,000 תושבים ובהם אזבקים, רוסים טטרים, טג'יקים, צוענים ('לולי') ועוד עממים.

קהילה עשירה – ארמונות, בנקים, סחר כותנה, משי וחיטה

מסיבות לא ידועות עלה בית הכנסת באש בשנת 1985. ספרים רבים נשרפו או נחרכו. שישה מתוך שנים-עשר ספרי תורה עלו באש. הניסיון לעלות לעליית הגג של בית הכנסת ולבדוק את האודים המוצלים אינו עולה יפה מחוסר חמצן. עדיין נותרו מאות ספרים בבית-הכנסת – כעדות לימיו המפוארים, כשקוקנד הייתה מרכז כלכלי יהודי ידוע. גרו בה יהודים אמידים מאוד. הארמונות שהיו פעם בבעלות יהודית הפכו למוסדות ציבור סובייטים: בית הדואר, המכון הפדגוגי, בית העירייה ועוד. סניפי בנקים היו בשעתם בבעלות יהודית. אפילו הוצאה לאור ובית דפוס באותיות עבריות היו במקום. מספרים שבארכיב בית הדפוס הנמצא כיום

בבעלות של לא יהודים, מצויים ספרים עבריים וספרים בטג'יקית-יהודית שנדפסו כאן. לשם כך יש צורך בזמן ארוך של חיפוש.

התקופה הקצרה יחסית שבין הכיבוש הצארי של מרכז אסיה ועד למהפכה הבולשביקית, החלה הגירה גדולה של יהודים מבוכרה לערים שנכבשו על-ידי הצאר. בתקופה הזאת יש זרימה גדולה של יהודים מבוכרה לטורקסטן ובעיקר לערים טשקנט וסמרקנד אך גם לעמק פרגאנה ובעיקר לקוקנד. עד לכיבוש הצארי חיו בקוקנד מעט יהודים בעוד שבשנת 1900 חיו בה 1,630 יהודים שהיו 1.1% מהאוכלוסייה הכללית¹¹⁷. יהודים סחרו בכותנה (אוזבקיסטן שלישית בעולם בגידול כותנה) וגם כל יבול החיטה של עמק פרגאנה היה בידי יהודים, נוסף לתעשיית המשי ומפעלים אחרים. בשנת 2-1901 היו בקוקנד מספר החברות הגדול ביותר באוזבקיסטן. בנימין בן-דוד, צאצא למשפחת סוחרים אמידה במקום, מביא בספרו רשימה של החברות לפי המודעות המסחריות שלהן: ערבוב, פולטוב ומרדכיוף, חיים שמחויב, יוסף קלנטרוף, ישראל ברוכוב, פנחס ריבוקוב, יוחנן ופיזי משהייב, יוסף אלאייב ודוד חיימוב, ציון וחיים מונרוב, יוסף דוידוף, שלמה צופיוף. יהודים לקחו חלק בכלכלה הכלל-רוסית בטורקסטן, שכללה פיתוח חומרי גלם וניצול אוצרות טבע ושיווקם לרוסיה האירופית. בין הבולטות ביותר היו בעיקר משפחת דוידוף ומשפחות ועדיאייב ופותיליאחוף. לנתן דוידוף היה מכרה פחם, שש מנפטות כותנה, מפעל להפקת שמן מגרעיני כותנה, מפעל לעיבוד פקעות משי, טחנות קמח ו-20,000 דונם כותנה. הם גם עסקו בסחר סיטונאי של אריגים שיובאו מרוסיה ומסין.

בדקנו אחד לאחד את מאות הספרים שנותרו לפליטה אחרי השריפה ובין הדפים מצאנו תעודות בעלות עניין ובהן כתובות (חלקן נכתבו על דפי מחברת בתקופה הקומוניסטית), גטין, הסמכה לשחיטה והסמכה למילה. כן היו שם ספרי קבלה, ש"ס, תפסיר למקרא וסידורי תפילה. סיפרו לנו שבשעתו החרים הק"ב מאות ספרי תורה. בהיעדר טיפול ראוי בספרי התורה רובם נמצאו פסולים. צררנו את הספרים בעלי הערך במפת שולחן שקיבלנו בבית הכנסת.

בחצר בית הכנסת גרה משפחת אמין, שבניה הם מאנוסי משהד. הם הגיעו תחילה לעיר הראת שבאפגניסטן, משם עקרו לבירה קאבול ובשנות השלושים של המאה העשרים גנבו את הגבול לברית המועצות. הגירתם לברית המועצות נראית תמוהה מאוד, משום שבאותו זמן ממש הייתה תנועה הפוכה של יהודים בוכרים,

¹¹⁷ בנימין בן-דוד, יזמים כלכליים בקרב יהודי בוכרה, (זכרונות נתן דוידוף), בני-ברק 1997.

שגנבו את הגבול לאפגניסטן בשל הגזירות שבאו בעקבות הנא"פ – 'התוכנית הכלכלית החדשה' של לנין¹¹⁸.

בבית הכנסת 'מקסימוב' גיליתי מנהגים, שלא ראיתי דוגמתם בבתי כנסת אחרים: בתחילת התפילה הדליקו נר בפמוט הנמצא על דוכן החזן וכיבו את הנר בתום התפילה. האם יש בכך רמז ל'נר התמיד' בבית המקדש ואולי מנהג שרווח בימים שעדיין לא הייתה רשת חשמל במקום? מנהג אחר: אמרו לפני תפילת 'מנחה' 'זמירות' שנוהגים לומר בתפילת שחרית וסיימו באמירת 'קדיש'. שניים מתוך שנים-עשר המתפללים היו צעירים אשכנזים כבני שלושים, שאמרו 'קדיש' מתוך דף באותיות קריליות לנשמת אחד מהוריהם שנפטר זמן קצר קודם. בשונה מן המקובל בטשקנט, האשכנזים נקברים לאחר מותם בחלקה מיוחדת בבית העלמין הבוכרי.

פרגאנה – התגשמות חזון העצמות היבשות

בעיר פרגאנה היו בזמן ביקורנו כ-800 יהודים, מתוכם כ-300 בוכרים. כאן נקברים אשכנזים בבית העלמין הבוכרי. בשבת מגיעים כ-15 מתפללים לבית הכנסת. לובה ידגרוב הוא המתאם מטעם הסוכנות היהודית והקלאנתר (ראש הקהילה) הוא גבריאל דוידוב. נאמר לנו שכל הספרים שהיו בבית הכנסת נקברו בבית העלמין לפני החורף האחרון. בהסכמת ראשי הקהילה ולאחר התלבטות רגשית קשה התבקש הקברן הלא יהודי לפתוח את קברי הגניזה באדמת בית העלמין ולשטח באוויר החופשי את הספרים המוכים רטיבות ועובש. כמה אלפי ספרים היו קבורים בגניזה, ביניהם ספרים עתיקי יומין, הספרים ספגו כמויות גדולות של מים וספרים יקרי ערך נרקבו. ניסינו להציל ככל שעלה בידינו, אך דאב הלב לראות שספרים שמקומם יכירם במדינת ישראל יורדים לבור שחת. בתום בדיקתנו נקברו הספרים מחדש. ראינו בספרים שהצלחנו להציל את התגשמות חזון העצמות היבשות של יחזקאל: "בפתחי את-קברותיכם ובהעלותי אתכם מקברותיכם" (יחזקאל לז, יג).

מרגלן – בקיאות בטעמי המקרא

במרגלן מצאנו כמאתיים יהודים, המקפידים על קיום מצוות וחיים יהודיים. הקלאנתר הוא ה' מושייב. בחצר בית הכנסת מקווה טהרה נקי ומשוכלל. נער מבני הקהילה מפליא לקרוא בטעמי המקרא בנוסח יהודי בוכרה. כ-60 יהודים

¹¹⁸ על ה-NEP ותוצאותיו העגומות ליהודי בוכרה, ראה יהושע-מנחם ישראל, עמ' 184-213.

מתפללים במקום מדי שבת. במקום נמצאו מאות ספרים. בדקנו אותם בקפידה, אך המקום טעון בדיקה קפדנית יותר.

נמנגן – ראש הקהילה נתמנה גם לראש השכונה המוסלמית

בנמנגן מצאנו כ-100 יהודים בלבד, רובם אשכנזים. עדיין מתגוררות במקום שתי משפחות בוכריות. איברגימוב היה ראש הקהילה היהודית וכיום הוא גם ראש השכונה המוסלמית. דויד רפאלוב מוביל אותנו למטה המשטרה, שבו אנו פוגשים

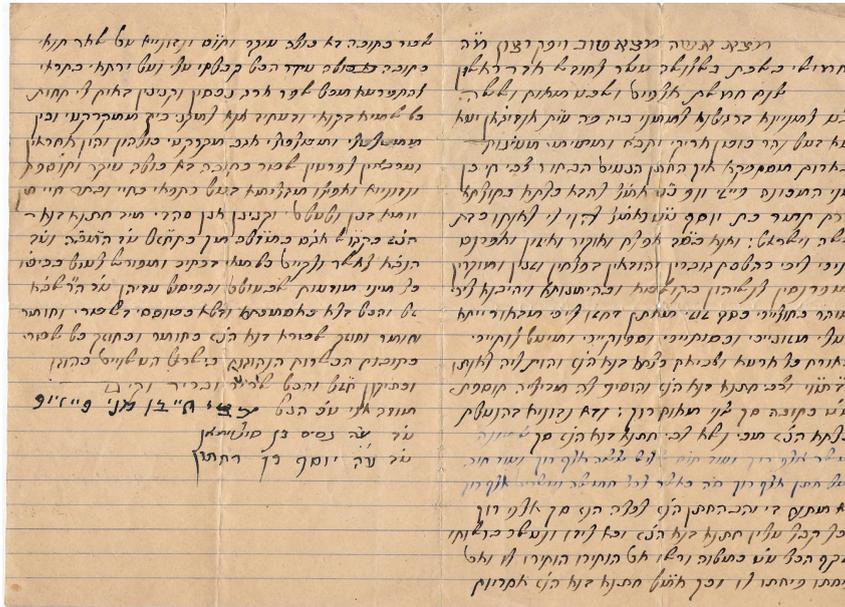
ראשי הקהילה בבית הכנסת בנמנגן ובקהילות סמוכות. יושב משמאל איברגימוב. הפרוכת מוקדשת למולה הושאנה [הושענה] בר מלכה

להפתעתנו את פולקובניק (אלוף משנה) יעקב יצחקוביץ הקסלמן, יהודי אשכנזי חביב הליכות, שנולד בנמנגן. לדבריו, בעבר שירת במשטרה גם יהודי בוכרי בדרגת מאיור (רב-סרן). גילינו שעניינים יהודיים מדברים אל לבו. הוא עזב את עבודתו במשטרה והצטרף אלינו לסיור. כל הספרים הועברו בצורה מסודרת לאולם ההספדים בבית העלמין הנקי והמסודר. בדקנו מאות ספרים שנמצאו במקום וגילינו גט ותעודות אחרות וספרים בעלי עניין.

אנדיז'ן – מרכז לאומני אסלאמי

העיר אנדיז'ן, היושבת סמוך לגבול הקירגיזי במזרח עמק פרגאנה, לא הרחק ממערב סין. אנדיז'ן היא היישוב היהודי היחיד שבו לא הצלחנו במשימתנו וחזרנו בידיים ריקות. בביקורי הקודמים בעיר זכרתי קהילה גדולה ובה ספרים הרבה. בעיר כ-140 משפחות אשכנזיות (כ-350 נפש) ועוד 37 משפחות בוכריות (כ-150-180 נפש). האסלאם הקיצוני פעיל כאן מאוד ולא אחת יש היתקלויות בין הממשלה לכוחות חתרניים. חשנו זאת על בשרנו כשניסו להתנכל לנו והסתלקנו בעור שינינו. לפני שנים לא רבות נערכו כאן פוגרומים בבני מיעוטים, אנסו וגזלו

והיו הרוגים ופצועים. הקלאנתר הוא יעקב יעקובוב. מספרים כי הגיע רב מהארץ ואסף ספרים בעלי ערך וציווה לקבור את כל השאר, לרבות ספרים עתיקים. בשונה מפרגאנה הקהילה סירבה לפתוח את קברי הגניזה ונאלצנו לחזור ריקם.

כתובה על דפי מחברת מאנדיז'ן (עמק פרגאנה) מ"ג באדר א התש"ו (14.2.1946).
החתן צבי חי בן מני פייז'וף. הכלה תמר בת יוסף כאמל

טשקנט – תיעוד בעל ערך בקהילה האשכנזית

חזרנו לטשקנט לאחר כמעט חודש ימים מפרכים. במרכז התרבות הבוכרי ליד בית הכנסת 'צ'קלובה' נפגשנו מחדש עם משיח. בימי מסענו הוצאו לאוויר החופשי כל הספרים שהיו גנוזים במרתפי מרכז התרבות. הספרים החשופים למים ולשמש היו חלקם במצב של ריקבון מהול באבק כבד. אנו בשלבי האיסוף האחרונים. רכשנו תעודות גם מאנשי הקהילה ומן הארכיב הממשלתי.

נסענו עם משיח גם לבית הכנסת בעיר העתיקה. במקום חדר מיוחד לשחיטת צאן ועופות ומכירת בשר כשר. בחדר אחר תשמישי קבורה. נאמר לנו כי במקום נותרו שבעה ספרי תורה, המוגנים בארון דמוי כספת שנעשה על ידי הג'וינט כדי למנוע את גניבתם, לאחר שחמישה-עשר ספרי-תורה נלקחו ללא רשות לאמריקה או הועברו לארץ. חיפשנו ספרים ישנים, אך כולם נטמנו בבית העלמין.

במרכז הבוכרי ב'צ'קלובה' מתקיימת באותה שעה פעילות סיוע להגירת יהודים מטשקנט לארצות הברית. אומרים כי מחלקת ההגירה האמריקאית מגלה עניין

חיובי בעולים הבוכרים המגיעים לארצות הברית עם כסף ועם מוטיבציה לקידום כלכלי. בעבר התקיימו במרכז הזה קונצרטים ומופעים של להקת התיאטרון היהודי. דור האמנים שכלל שחקנים, רקדנים וזמרים היגר או הלך לעולמו. הם מציעים לנו להעביר לארץ את אוסף התלבושות, התקליטים והתמונות של האמנים היהודיים וכן את הכרזות מהמופעים השונים.

מסורת של מחול וזמר שהיה במרכז התרבות הבוכרי

מהמרכז הבוכרי פנינו לבית הכנסת האשכנזי 'ספירנויה', שהיה לפני מלחמת העולם השנייה בית כנסת בוכרי. כשהגיעו בשנים 1941-1943 אלפי עקורים אשכנזים לטשקנט מכל רחבי ברית המועצות ומזרח אירופה, העמידו הבוכרים את בית הכנסת לרשות אחיהם האשכנזים. המתפללים שמצאנו שם היו קשישים בני שמונים ומעלה. במקום גילינו ספרים רבים וחשוב מכל מצאנו שם את הארכיב של התיישבות הקהילה האשכנזית על כל מסמכיו ובהם רישומי נפטרים, מקום קבורתם, רשימות שונות של אנשי הקהילה וחשבונות. ליקטנו חומר רב, אך רישומי בית העלמין לא ניתנו לנו. יש חשיבות היסטורית שהחומר התיעודי הזה יצולם ויועבר לארץ לפני שירד לטמיון.

בית יהודי ב'מחלה' בבוכרה

ירושלים – בין ייאוש לתקווה

החשש הגדול המקנן בנו – האם יעלה בידינו להעלות לארץ את כל הספרים והתעודות שאגרנו במסענו המפרך. כל הטורח אינו כדאי אם לא יגיע החומר ליעדו בארץ. אנו פועלים להשגת אישור של מיניסטרוני התרבות ושלטונות המכס כדי שנוכל להעביר לארץ את האוצרות היקרים הללו. עד שובנו לארץ עשינו לילות כימים כדי לשמור על החומר שליקטנו אחד לאחד בדי עמל וטורח ולהבטיח שיגיע ליעדו בארץ. היינו בין ייאוש לתקווה. חששנו שמאות הספרים ואלפי התעודות לא יגיעו לארץ. כחודשיים דרוכים עברו עלינו לאחר שובנו לארץ, עד שהתבשרנו שהמשלוח אכן הגיע והוא גנוז בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. זהו אפס קצהו של פוטנציאל רוחני-תרבותי-היסטורי של הקהילות במרכז אסיה. עלינו להמשיך במפעל ההצלה ולהעלות לארץ ספרים וכתבי-יד של יצירות מופת שטרם ראו אור וכן צילומים מעשרות אלפי תעודות הנמצאות בארכיבים של טשקנט, סמרקנד, בוכרה ועוד ערים אחרות בטג'יקיסטן, טורקמניסטן, קירגיזסטן וקזחסטן. אנו חייבים זאת לעצמנו ולדורות הבאים וחובה עלינו לטפל בכך ללא דיחוי, שמא נאחר את המועד.

טשקנט עיר הלחם

עקורים במלחמת העולם השנייה מוצאים מקלט במרכז אסיה

יהודים ומוסלמים סייעו לעקורים

עקורים מברית המועצות וממזרח אירופה חיפשו מקלט במרכז אסיה במלחמת העולם השנייה. ימי מלחמת העולם השנייה במרכז אסיה מתאפיינים כתקופה של שואה וגבורה כאחת. חמש המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה: אוזבקיסטן, טג'יקיסטן, טורקמניסטן, קזחסטן וקירגיסטן, שהיו חלק מברית המועצות, נתנו מקלט לעקורים מפני הקלגסים הנאצים שהתקדמו מזרחה. בין השנים 1941 – 1943 זרמו למרכז אסיה המוסלמית מאות אלפי עקורים ואולי יותר, שנסו מאימי המלחמה וההשמדה הטוטלית שעשו הנאצים ועושי דברם. רבים מן העקורים היו

יהודים, שנמלטו מרוסיה, מאוקראינה, מפולין, מהמדינות הבלטיות ועוד. הם האמינו כי

ה'לפיושקה' – עמי מרכז אסיה מייחסים קדושה ללחם.

הם נשבעים בלחם ולעולם לא יניחו אותו הפוך

הנאצים לא יגיעו למזרח. ואכן, הקרב על סטלינגרד (נובמבר 1942 – פברואר 1943) שינה את כוונות הנאצים. ראש החץ שלהם הגיע לקווקז ואפילו נהנה משיתוף פעולה.¹¹⁹ היעד שקבעו הנאצים היה כיבוש הקווקז וכניסה למזרח התיכון הערבי, שאהד את הנאצים ונהנה מתמיכתם בימי המרד הגדול ולאחריו. הנאצים ביקשו לחבור על אדמת ארץ ישראל עם כוחות רומל שיגיעו מצפון אפריקה. שתי המערכות באל-עלמיין ובסטלינגרד היו נקודות המפנה במלחמת העולם השנייה.

¹¹⁹ צ'צ'נים תמכו בגרמנים שנכנסו לקווקז במלחמת העולם השנייה. סטלין האשים אותם בגילוי צינור הנפט שעבר בתחומם. הצ'צ'נים והאינגושים גורשו מצ'צ'ניה והוגלו לקזחסטן. מאוחר יותר הם חזרו לארצם והם דרשו עצמאות למורת רוחם של הרוסים שהיכו בהם.

פליטים יהודיים מפולין נמלטים לשטח הכבוש בידי הסובייטים, 1939

רופאים יהודים סייעו במלחמה

הסובייטים, שהתעשייה הכבדה שלהם הותקפה ללא הרף על-ידי מטוסים גרמניים, האמינו כי לטשקנט ולמרכז אסיה בכלל לא תגיע הרעה. הם העבירו לטשקנט ולערים נוספות במרכז אסיה את התעשייה הכבדה, לרבות תעשיית המזון, הנשק והמטוסים. רכבות-אמבולנס הביאו משדות הקרב רבבות פצועים שטופלו בבתי החולים בטשקנט. רופאים יהודים ולא יהודים נתנו כאן מזור לפגועי גוף ונפש. עד היום ניתן לראות בחצרות בתי החולים, שפעלו בימי המלחמה, אנדרטאות המוקדשות לרופאים דגולים בימי המלחמה, שרובם ככולם היו יהודים. רעבים ללחם שברו העקורים את רעבונם ב'לפיושקות' חמות, ריחניות ופריכות, שהוגשו להם ב-טשקנט – עיר הלחם, על-ידי היהודים הבוכרים ועל ידי התושבים המוסלמים שקיבלו את היהודים העקורים במאור פנים, למרות שאמצעיהם היו דלים.

שאה מחמודוב – 'יאנוש קורצ'ק' האוזבקי

שאה מחמודוב, נפח אוזבקי מוסלמי, היה בבחינת 'יאנוש קורצ'ק אוזבקי'. רחמיו ורחמי אשתו נכמרו על הילדים האומללים שאיבדו את הוריהם ותעו בדרכים. הם אספו ילדים עזובים לביתם, חינכו אותם, לימדו אותם מקצוע והאכילו אותם למרות שהם עצמם היו דלפונים. לפני שנים אחדות הוצבה אנדרטת ארד גדולה במרכז טשקנט, המציגה סצינות ממפעלם הוולונטרי של שאה מחמודוב ואשתו.

הנפח שאה מחמודוב ואשתו אימצו את ילדי העקורים

חמש רפובליקות סובייטיות מוסלמיות קיבלו בזרועות פתוחות את העקורים, למרות מצבן הקשה. היהודים הבוכרים, שהיו פזורים במדינות הללו, סייעו ככל יכולתם לעקורים, אך לא יכלו לעמוד מול המסות האדירות שמנו מאות אלפים והיהודים הבוכרים מנו אלפים לא רבים. לפני שנים אחדות ביקר בארץ נשיא אוזבקיסטן אסלאם קרימוב. הוא ציפה שבביקורו הממלכתי בארץ, תציב 'יד ושם' אנדרטה מכובדת שתציג את עזרתו של העם האוזבקי למען העקורים היהודים. 'יד ושם' הסתפקה בהנצחה סמלית.

נוער יהודי מצאצאי העקורים לומד עברית לקראת עלייתו ארצה

המוות רדף אחרי העקורים גם במרכז אסיה

הקור, הרעב, המגיפות והיעדר רפואה מונעת הפילו גם בארצות המקלט אלפי חללים. בתי הקברות התמלאו קברים, שבדוחק השעה אפילו לא צוינו שמות הנפטרים על כל המצבות. בתי קברות מאולתרים מילאו אזורים שלמים, בעיקר קברי תינוקות וילדים שהיו חשופים למחלות ומגיפות ללא אמצעי חיסון, מגורים ראויים, תזונה ולבוש הולם בקור העז. בביקורי בבתי העלמין האלה הבחנתי בקברים שחוללו על-ידי בריונים אנטישמים לפני עשרות שנים ואיש לא קם לתקן את מצבותיהם עד היום הזה ובחלק מבתי העלמין האלה שוררת עזובה. במהלך השנים פלשו בתי קברות פרובוסלבים אל תחומי בית הקברות היהודי האשכנזי. בתום המלחמה חזרו רבים מן העקורים לאוקראינה או לפולין, שממנה עלו לישראל, אך אלפים רבים העדיפו להישאר במדינות המוסלמיות של ברית המועצות עד לפתיחת השערים ולהרמת מסך הברזל. צאצאי העקורים בטשקנט, האשכנזים, היו כ-80% מן היהודים והבוכרים היו 20% בלבד מהאוכלוסייה היהודית. רבים חצו את הגבול דרך אפגניסטן או איראן ומשם הגיעו לארץ ישראל עם סרטיפיקטים או בלעדיהם. תוחלת החיים של אלה שנותרו בחיים במרכז

אסיה הייתה נמוכה. בבתי העלמין שלאחר המלחמה, המצבות מעידות כי תוחלת החיים לא עברה את הגילאים 40 – 50 שנה. רק מעטים הגיעו לגיל 60. ולודיה שריפוב, הנהג האוזבק שלי, הצביע על גבעה בעמק פרגאנה באוזבקיסטן ואמר לי: 'כאן עמד בימי המלחמה מחנה עקורים גדול של יהודים. בשולי המחנה קבורים למעלה מחמש מאות יהודים. בתי קברות כאלה פזורים בכל פינה במרכז אסיה, שבה היו מחנות עקורים. לימים, על בית קברות אחד הקימו בית חולים ועל בית קברות אחר הקימו מפעל בירה. נראה כי אין טראגי מכך שעקורים בורחים על נפשם מפני הגייסות הנאציים ומגיעים למרכז אסיה כפליטים חסרי-כול כדי להציל את חייהם ואת חיי ילדיהם ולהתחיל חיים חדשים.

צאצאי העקורים שומעים לראשונה על החיים במדינת ישראל (1992)

לא אחת בת שנישאה למוסלמי, רוסי או אוקראיני, הבטיחה חיים למשפחה כולה, שזכתה לקורת גג ולמזון. למרות שיהודים ומוסלמים במרכז אסיה עזרו כמיטב יכולתם לעקורים, אלפים מהם, בעיקר ילדים, מצאו את מותם ברעב, בקור, ממחלות וממגפות. הנפטרים נקברו לפי השקפת עולמם – אם בבתי קברות של המפלגה הקומוניסטית, או בבתי קברות עירוניים אתאיסטיים, בבתי קברות פרובוסלביים, בבית עלמין אשכנזי או בבית עלמין מאולתר הצמוד למחנות העקורים. בכמה מן הערים הם נקברו בחלקות מיוחדות בבתי קברות בוכריים. העקורים ובני העקורים, שמצאו מקלט במרכז אסיה, נאלצו ללחום מלחמת הישרדות. מהר מאוד רבים מהם התמזגו בחברה הרוסית האתאיסטית-קומוניסטית ומיעוטם בחברה המקומית המוסלמית. תהליך ההתמזגות אפשר להם לרכוש השכלה גבוהה ולקבל משרות בכירות בצבא, במשטרה, בק"ב, בפרקליטות, ברפואה, בהנדסה, בתעשייה, בתיאטרון, במוסיקה ובאופרה. תרומתם לחברה הכללית הייתה עצומה.

אחרי 70 שנות קומוניזם וניתוק מיהדות מסיבים העקורים וצאצאיהם
לשולחן סדר פסח ראשון.

שואה וגבורה – צעירים יהודים נלחמו בגבורה ומקום קבורתם לא

נודע

מעט ידוע לנו על עלילות הגבורה של צעירי היהודים הבוכרים, שגויסו לצבא האדום ולחמו בכל החזיתות עד לנפילת ברלין. דור שלם, אלפי צעירים בוכרים, נהרגו כחיילים בצבא האדום, שבשורותיו נלחמו בגבורה ונפלו בכל החזיתות – לנינגרד, סטלינגרד, אוקראינה, פולין, ואפילו בקרבות על ברלין. מי שחזר חי או נפל בשבי מצא לא אחת את מותו בגולאגים הסובייטיים. הוא הואשם על-ידי סטלין שעצם היותו חי הוא הוכחה שלא נלחם כראוי. בכל בית עלמין יהודי הוקדשה חלקת הנצחה עם שמות הבנים שנפלו. בעבר ניצב כאן לפיד אש, נר תמיד. מאז מלחמת העולם השנייה ואבדן הבנים בחזיתות אירופה מצבות ההורים נושאות גם את תמונת הבנים שנפלו. ביום תשעה באב צמה כל הקהילה ובניה עולים לקברי אבות עם מטאטא זרדים, דלי זר פרחים. הם מצחצחים את הקברים ואת סביבתם, מניחים זר פרחים ורק אז מקוננים ליד הקבר. מי שיודע פסוק או שבר פסוק אומר אשכבה וקדיש. הם התאבלו לא רק על חורבן בית המקדש אלא בעיקר על חורבן משפחתם. רבים שירתו כקצינים וכלוחמים וזכו לאותות כבוד של גיבורים, כמו כמה מבניה של דושנבה בטג'יקיסטן – המיור מיכאל אבדורחמנוב, אוריאל אברהמוב, אמנון בנגייב, גבריאל דוניאלוב, רפואל דוניאלוב, שומיאל כוהנוב, זאב מיכאלוב, חנניו פוזאילוב, מיכאילי תוצ'יק ורבים רבים אחרים. סיפורי הגבורה האלה עדיין לא נתפרסמו. רק קומץ קטן של משוגעים לדבר, בוכרים שחזרו משדות הקטל, מנסים לעת זקנתם לשחזר את

סיפורי הגבורה המדהימים ואת שמות הנפלים. הצלחתם מועטה בפינות הנידחות של חייהם. בוריס יצחקוב, שחי בדושנבה, הקדיש עשרות שנים לאיסוף סיפורי גבורה שאותם סיפר בטג'יקית בספרו 'דאלירון', שיצא ב-1991 בדושנבה וקוראים אין. מה חבל, ש'יד ושם' אינה מקדישה די להנצחת הגבורה היהודית במסגרת הצבא האדום וצבאות אחרים בימי מלחמת העולם השנייה.

יהודים מטשקנט חוזרים לביתם בתום המלחמה, 1946

בצד היהודים הבוכרים חיו במרכז אסיה הסובייטית גם לא מעט יהודים אשכנזים שהיגרו לכאן עוד בתקופה הצארית. במפקד שנעשה בשנת 1939 (לפני גלי ההגירה של העקורים) נמנו באוזבקיסטן 50,800 יהודים, ורק 21,000 מהם היו יהודים בוכרים. כל היתר היו אשכנזים שהגיעו למרכז אסיה בתקופה הצארית בעיקר. ב-1959 נמצאו באוזבקיסטן קרוב ל-100,000 יהודים, שרובם היו אשכנזים. בשנת 1989 נמצאו במרכז אסיה כולה 36,568 יהודים בוכרים. לפי הערכות אחרות חיו במרחב האמור 40-45 אלף בוכרים ועוד כ-60,000 אשכנזים. מאז רובם עלו לארץ או היגרו למדינות אחרות, בעיקר ארצות הברית. כיום נותרו באזור אלפים לא רבים.

שיעור הנישואים המעורבים בקרב הבוכרים באזור היה ב-1926 – 0% וב-1962 הגיע ל-7.7%. לעומת זאת, בקרב האשכנזים ההתבוללות הייתה רבה יותר – ב-1926 הגיע שיעור ההתבוללות ל-19.2% וב-1962 הגיעה ל-33.7% – שיעור דומה לרמת ההתבוללות בקרב שאר יהודי ברית המועצות לשעבר. במפקד 1959 הצהירו 19,300 יהודים בוכרים, כי הניב הטג'יקי-יהודי הוא שפת אמם, כלומר שני-שלישים שמרו עדיין על ייחודם. באותו זמן רק 20% – בעיקר זקנים – בשאר חלקי ברית המועצות ציינו כי שפת אמם היא יידיש.

מוסלמים שהפכו ליהודים כהלכה

הטלפון חזר וצלצל בעקשנות. מעבר לקו היה ולודיה שריפוב, נהג ה'לאדה' המוסלמי שעבד במרכז התרבות הישראלי אותו ניהלתי, בין השאר, בשנים 1992-1994 במסגרת שליחותי במדינות המוסלמיות של ברית המועצות לשעבר. הגעתי לאזור זמן קצר לאחר פירוקה של ברית המועצות ועצמאותן של המדינות שהיו חלק ממנה. הקמנו אולפנים ומרכזים להכשרה מקצועית בכל מרכז אסיה כדי להקל על אלפי יהודים להיקלט בארץ. לראשונה הכירו רבים מיהודי טשקנט את חגי ישראל והסבו לסדר פסח.

"סבתא שלי מתה. אני מבקש שתבוא מהר", התייפח ולודיה בטלפון. אני אומר ביני לביני: מה לי ולסבתא המוסלמית של הנהג שריפוב. למה הוא מתעקש שאגיע לבית סבתו בשכונה המוסלמית. למרות השאלות שהטרידו אותי, ביקשתי מאחד הנהגים להסיע אותי לבית סבתו המוסלמית של ולודיה. בדרך לשכונה המוסלמית אני מהרהר בשם משפחתו של 'שריפוב', המצביע על משפחתו המוסלמית המיוחסת, שמקורה כנראה מ'בוכרה-י שריף' – בוכרה האצילה. נכון שהמראה הבהיר של ולודיה הוא יותר סלבי מאשר אוזבקי, אבל בעיר טשקנט, שיש בה למעלה ממאה לאומים שונים המתחתנים זה בזה, הכול ייתכן. סוף סוף הגענו לבית סבתו של שריפוב. הרחבה מסביב לבית מלאה עממים שונים – אוזבקים, טג'יקים, טטרים, רוסים ואוקראינים. אף לא יהודי אחד. ולודיה ניגש אלי ובזרועותיו החסונות חיבק אותי ונשק על לחיי נשיקות של נחמה. גם אמו יאנה שריפוב חיבקה ונישקה אותי ואמרה: "תודה לך שבאת. הייתה לנו בעיה גדולה ואתה בטח תדע איך לפתור אותה". לא הבנתי איך אני יכול לסייע בהלוויה מוסלמית. ולודיה הוביל אותי אל פנים הבית. בארון קבורה פתוח שכבה סבתו, לבושה שמלת קטיפה נאה, שיער ראשה מסורק בסגנון שנות השלושים, עיניה עצומות ופניה מאופרות, שפתייה משוחות בשפתון אדום, ציפורניה המטופחות מרוחות בלק. ליד הנפטרת ישבה יאנה בתה. עורה בהיר ועיניה מלוכסנות – שילוב אוקראיני עם מאפיינים אוזבקיים. היא לא הפסיקה ללטף את פניה של אמה המתה ומזמן לזמן שבה ולחצה את ידי.

"ולודיה", אני אומר במבוכה, "במה אוכל לעזור לכם?"

"אתה רואה את שני האנשים האלה ליד מכסה הארון. הם מנסים ליצור מרצועת בד אחת, שנגזרה מבד התכריך, 'מגן דוד' ולקבוע אותו על הארון והם לא מצליחים".

"למה לכם כמוסלמים 'מגן דוד'? בימינו זה סמל יהודי", שאלתי את ולודיה. "אנחנו יודעים שזה סמל יהודי ולכן רצינו לקבוע 'מגן דוד' על ארונה של סבתא.

סבתא שלי היא יהודיה", אומר לי ולודיה לתדהמתי. "בשנת 1941 היא הגיעה עם הוריה מאוקראינה למצוא כאן מקלט. היא נישאה לאוזבקי כדי להציל את המשפחה ממוות. סבי המנוח היה מוסלמי שדאג לכלכלתנו בימי המלחמה. סבתי היא יהודיה ילידת אוקראינה".

"אם כך", אמרתי לוולודיה, גם אמך יאנה היא יהודיה וגם אתה ולודיה אתה יהודי ולא צריך גיור". יאנה וולודיה גילו לפתע את יהדותם והיו מופתעים.

"אין אפשרות לבנות מגן דויד מרצועת בד אחת", אמרתי לשני האוזבקים. נטלתי מספרים וגזרתי את רצועת הבד שבידם לשני פסים שווים בגודלם ובניתי תוך פחות מדקה שני משולשים שהיו ל'מגן דויד'.

"א יידישע מאמע. גרויסן ייחוס"

"בצוואתה ביקשה סבתא להיקבר בבית הקברות היהודי, לא הרחק מהקבר של אמה, היא השאירה כמה מטרים של בד כותנה וביקשה שישמש תכריך. אנחנו לא יודעים לעשות תכריכים ולכן ריפדנו את הארון שלה בבד כותנה שיהיה לה נוח בקבר", אומר ולודיה.

יאנה מלטפת את מצחה של הנפטרת, פורצת בבכי ואומרת שתיים שלוש מילים ביידיש, הזכורות לה מילדותה, מילים ששמעה מאמא ומסבתא: "מאמע. א יידישע מאמע. גרויסן ייחוס", היא אומרת במבטא רוסי כבד. היא חזרה על המילים כאילו היו מנטרה לנשמתה של אמה".

אינני יודע אם זה רק יד המקרה. מן השמים ניתנו ממטרים עזים. שיירת המכוניות עשתה דרכה לבית העלמין האשכנזי של טשקנט. שני פועלים טטרים עדיין חפרו את בור הקבר בתוך הבוץ הצהבהב. הפועלים במגפיים גבוהים היו מרוחים בבוץ. מדי עשר דקות הם נטלו את הארון וניסו ללא הצלחה לדחוף אותו לבור הקבר. הארון היה עדיין גדול בכמה סנטימטרים. הבוץ כיסה את הארון כליל. ה'מגן דויד' שלי נראה עלוב ביותר. הגשם ניתך ארצה, הפועלים במגפיים המשיכו להתבוסס בבוץ ולערוך ניסיונות. בנעוריי שמעתי על חיבוט קבר. הנה עיניי רואות זאת. חלפה מחצית השעה של ניסוי וטעייה, עד שהארון מצא את מקומו בבור שחת. הפועלים כיסו את הארון בערמות עפר ובוץ. הקהל שהסתתר מתחת

למטריות שחורות גדולות לא הוציא הגה מפיו עד אותו רגע. רק אז הניחו בזה אחר זה זרי פרחים על הקבר.

גמילות חסד של אמת – קברן לעת מצוא

השמים נרגעו לרגע קט. מסביב הייתה שתיקה רועמת. אני עומד מול תופעה מיוחדת – אישה יהודיה, שנעקרה בימי השואה מביתה באוקראינה. להצלת משפחתה נישאה לאוזבק מוסלמי כדי לתת חיים למשפחתה והיא מבקשת בצוואתה להיקבר בקבר ישראל. אינני יכול לתת לאירוע זה לחלוף על פניי מבלי לתת לו חותם יהודי כלשהו. ניגשתי סמוך לקבר. הקהל הלא יהודי הקיף אותי ואת הקבר במעגל. לא ידעתי מה לומר ובכל זאת פתחתי ודקלמתי בעברית את 'אשת חיל'. שאני נוהג לומר בלילות שבת. אמרתי 'קדיש' וקולי הדהד בין מאות המצבות. חשתי כי מאות מתי ישראל הקבורים בבית הקברות הזה עונים אחריי 'אמן'. אמרתי 'אשכבה לאישה' כפי שאני נוהג לומר כל אימת שאני עולה על קברה של אימי עליה השלום. הקהל לא הבין מילה אבל מנגינות בית העלמין שיצאו ממחוזות היגון פעלו עליהם. השמים שבו וטפטפו. ברוסית הצנועה שלי פתחתי ואמרתי: "דרגי דרוזיה...חברים יקרים... אינני יודע אם זה יד המקרה ואולי לא. היום 9 במאי. יום הניצחון על גרמניה הנאצית. השמים בוכים עכשיו על מותה של אישה יהודיה שהמלחמה מבחינתה נגמרה רק היום. הוריה והורי הוריה מתו כיהודים וגם היא ביקשה למות כיהודיה. הייתה לי הזכות להביאה לקבורה כיהודיה ולומר על נשמתה 'קדיש' ו'אשכבה'. השמים מבכים עכשיו לא רק את מותה אלא גם את הגורל היהודי על האדמה הזאת".

יאנה וולודיה שריפוב חיבקו אותי בחום. יאנה אמרה: "אמי אמרה: כל השנים חייתי כאן כלא יהודיה. בתוך תוכי חשתי את הלב היהודי. אני רוצה למות ולהיקבר כיהודיה... אתה הבאת אותה היום לקבורה כיהודיה...".

רעד אחז בגופי. השמים התמלאו הבזקים של ברקים ובעקבותיהם באו הרעמים, שהתגלגלו כרעמי תותח בחזית. מראות וקולות של מלחמה ליוו יהודיה למנוחת עולם. כאן המלחמה עוד לא תמה. פתאום ירד שקט והגשם פסק. משפחת שריפוב עלתה לארץ.

דמויות מופת בקרב יהודי אפגניסטן

מנהיגים, יוצרים, רבנים

מולא בנימין גול-שאולוף – מנהיג הקהילה, מו"ל בפרסית יהודית, בונה

ירושלים

הראת 1859-ירושלים 1929

מולא בנימין גול שאולוף

מולא בנימין גול-שאולוף, מו"ל, יזם בתחום הבנייה ועסקן ציבור. היה בין המתיישבים הראשונים בירושלים מקרב יהודי אפגניסטן יחד עם אחיו ישראל ונתנאל. הם היו צאצאיו של שאול גול, אנוס ממשד באיראן, שמצא מקלט בעיר הראת [Herat] הסונית (1840) שם חזרה המשפחה ליהדות גלויה. בנימין נולד בעיר הראת ועלה לירושלים בשנת 1894. כאן הוא יצר תשתית לקליטת עולים פוטנציאליים. הוא ואחיו עודדו יהודים בכל מרכז אסיה לעלות לירושלים. הוא רכש למענם קרקעות, בנה להם בתים וסייע להם להתיישב בירושלים בשכונה שהקים בסמוך לשכונת הבוכרים וקרא לה 'גבעת שאול' – על שם אביהם שאול. בתקופה הראשונה יכלו העולים להתגורר ללא תשלום בבתי 'הקדש', שנבנו על ידי עשירי העדה למטרה זו. הוא ואחיו הקימו בית-כנסת (12.11.1901) שבו התפללו בנוסח התפילה של יהודי אפגניסטן. ירושלים הפכה בסוף המאה ה-19 למרכז דפוס לעולם היהודי. מפעלם החשוב היה בהקמתה של הוצאה לאור בלשון הפרסית-יהודית, שבה ראו אור תרגומים מן הלשון העברית וכן פורסמו כתבי-יד שהובאו על-ידי עולי רגל מן המרחב התרבותי של דוברי יהודית-פרסית בבוכרה, איראן ואפגניסטן. עולי רגל שבאו לשהות קצרה ניצלו פרק זמן זה להדפסת ספר שאותו לקחו עמם לחו"ל והפיצו בקרב בני עדתם. מולא בנימין זכה להכרה גם בקרב הקהילה הבוכרית העשירה בירושלים, שבחרה בו כחבר בוועד העדה הבוכרית למרות היותו ממוצא אפגני. במבוא לפרסומים שהוציא לאור הוא אף מציג את עצמו ואת אחיו כבני העדה הבוכארית, שהייתה עדה עשירה ובעלת מוניטין באותם ימים. רבים גם הנישואים בין משפחת גול למשפחות בוכריות בתקופה זו כדי כך שהם הסבו את שמם לשם בוכארי גול-שאולוף. לאחר שנים אחדות הוא הקים את ועד יהודי אפגניסטן ועמד בראשו במשך שלושים שנה¹²⁰.

מולא מתתיה גרג'י - רב העדה, מחנך, דרשן, כרוניקן ופרשן

¹²⁰ ראה נקרולוג עליו בעיתון 'דאר היום' כ"ב בחשוון התר"ץ (25 בנובמבר 1929). יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 310-307.

מרדכי שאולוף, 'מולא בנימין גול שאולוף, העולה הראשון מאפגניסטאן, התיישב בירושלים בשנת 1892', *משואה – למורשת יהודי אפגניסטאן*, גליון 1 (ניסן תשס"ו-אפריל 2006), עמ' 7; יצחק קשאני, 'גבעת שאול' – השכונה האפגאנית שנשתכחה' (ראיון עם איל שאולוף (נכדו של מולא בנימין גול שאולוף), *אפגניתון*, ביטאון העדה האפגאנית, מספר 3 (אדר תשס"ד), עמ' 4.

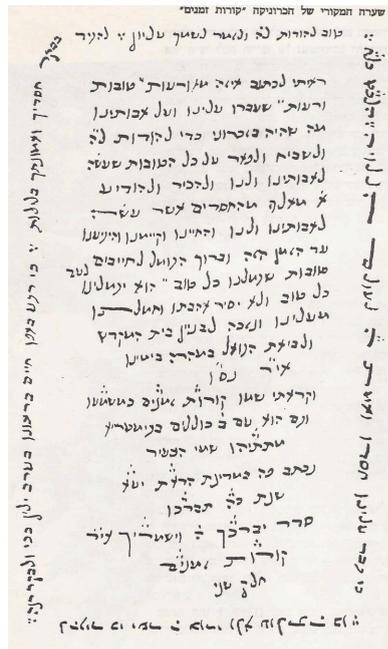
הראת 1845 – ירושלים 1917

מולא מתתיה גרג'י

מולא מתתיה בן הרב מרדכי גרג'י, שהיה רב ומורה צדק בהראת ונכדו של מולא אברהם גרג'י מרבניה של משהד. מולא מתתיה נולד בהראת ביום כ"ו בכסליו תר"ה (1845). היה רב העדה באפגניסטן ובארץ ישראל, מורה ומחנך, דרשן מחונן, כרוניקן ובעל פירושים ודרושים, נערץ על קהילתו. משולם בתורה ובקי בפרד"ס וכן שוחט, מוהל וחזן. שימש מחנך לילדי הקהילה, מורה-הוראה ומנהיג רוחני ולעיתים גם פוליטי שייצג את העדה בפני השלטונות. כדי לא להיות לוי בקופת הציבור עסק במסחר בנוסף להוראה 'מעט כדי להחיות נפשו ונפשות בני ביתו'. צאצא למשפחת רבנים, מורים ומחנכים קודם במשהד ואחר כך בהראת ובירושלים. משפחתו הייתה משפחת אנוסים, שברחה ממשהד באיראן – מעוז השיעיות הקנאית והגיעה להראת באפגניסטן (1840) וחזרה כאן ליהדות גלויה. שם משפחתו 'גרג'י' מצביע כנראה שאבות אבותיו הגרו מגיאורגיה לקזווין או גילן ומשם הוגלו כל היהודים על-ידי שאה למשהד (1732-1747) יחד עם מיעוטים אחרים - כורדים סונים וארמנים, כמשקל נגד לשיעים שנואי נפשו. חינוכו היה כחינוכם של בני רבנים, שרבנותם עברה מאב לבן. האבות הרביצו תורה בבניהם ככל שיכלו ורשימת המקורות בספרו 'עונג שבת' – דרושים בלשון העברית על התורה וההפטרות וחמש המגילות (ירושלים, 1913) - מלמדת על היקף ידיעותיו והיכרותו עם ספריהם של חכמים ספרדים ואשכנזים כאחד. בשל תלאתיו האישיות כשוליית סוחרים בצפון אפגניסטןנשא אישה באיחור מסוים בהיותו בן עשרים ושתיים שנים. מנישואיו נולדו לו עשרה ילדים – ששה בנים וארבע בנות, מתוכם נותרו לו שלושה בנים ושלוש בנות. בניו שהתחנכו על ידו הצטיינו בלמדנותם ונודעו כמחנכים ורבנים של הקהילה. בשנת 1896 עלה לרגל ('זיארה') לירושלים עם בנו אשר במסע שנמשך כעשרה שבועות. במסעו ניפגש עם הראשון לציון יש"א ברכה יעקב שאול אלישר והרב אליהו סלימאן מני, רבה של העיר חברון וקיבל מהם הסכמות לספריו. ביום 29 במארכ 1908 הוא עלה לירושלים ונתמנה לרב העדה הבוכרית והאפגנית כאחד בירושלים ופטרונם של יהודי תימן בכפר השילוח שכיבדו אותו למול את ילדיהם והוא גמל להם בעין יפה. עשירים בוכרים אף מימנו הוצאתם לאור של ספריו. ספרו 'תהילות דויד' כולל אוסף של דרשות על ספר תהילים, שהיה חביב במיוחד על יהודי אפגניסטן. ספרו 'ספר בית המקדש' אינו עוסק בסוגיית בית המקדש אלא מביא פירושים למשנה מפי גאונים לאורך הדורות.

המודעות ההיסטורית שלו ('שלא יישכח מפי זרעינו') עושה אותו מיוחד בקהילתו. מצויים שני נוסחים של הכרוניקה 'קורות זמנים'.

השער המקורי של הכרוניקה 'קורות זמנים'

מאת מולא מתתיהו גרג'י

הנוסח הראשון מורחב ונכתב בזמן אמת והוא מתאר את תולדות הקהילה בין אונס יהודי משהד לאיסלאם השיעי בשנת 1839 ועד לאחר ביקורו בארץ ישראל בשנת 1904). הנוסח השני, המקוצר, נכתב בפרספקטיבה של זמן והוא מסתיים בשנת 1913 ויש בו משהו גם מאווירת ארץ ישראל. הכרוניקות, לרבות יומן המסע שלו לארץ ישראל משנת 1896 שופכות אור על ארץ ישראל בשלהי המאה ה-19. הכרוניקה עוקבת בשיטתיות אחר מאורעות התקופה באפגניסטן – גזירת השמד בעיר משהד בשנת 1839. משפחת גרג'י נמנתה על אנוסים במשהד שלא יכלו לשאת את כלימת האונס ושבּו ליהדותם במרחב אחר.

הנה שורות אחדות מן הכרוניקה המלמדות על ראייתו הכוללת ועל יכולת הביטוי שלו בלשון העברית ועל פרשנותו הקבלית למאורעות הזמן:

בתחילה היו אבותינו דרים במדינת משהד תחת מלכות פרס וגרמו העוונות שהעלילו הגוים עלילות שקרים לישראל ופתאום נתקבצו כ(ו)לם מזויינים על ישראל ושללו ובזזו כל רכושם וחרבו כל בתי כנסיות ומדרשות והרגו מהם ל"א נפשות ואח"ך הסכימו להרוג את כ(ו)לם או להמיר את דתם והוכרחו להמיר דתם והחרבן הזה היה בשנת התקצ"ט י"ג לחדש ניסן כי נתגברו הקליפות ושטן ושר עמלק וסימן שט"ן עמל"ק גימ[טריה] תקצ"ט (1839) ואותם שנגעו ה' בלבם עזבו את ארץ מולדתם ונסעו משם, ואבותי ג"כ [=גם כן] היו בכלל הנוסעים ובאו למדינה [=עיר] הראת תחת ממשלת אפקאן [=אפגניסטן] ונתיישבו שם.

חידה היא מה הניע את מולא מתתיהו גרג'י להעלות על הכתב במשך עשרות שנים את האירועים של קהילתו ושל משפחתו הן מתוך מראה עיניים, משמע אוזניים וניתוח פוליטי

של מאורעות הזמן. נראה שנתברך בתודעה היסטורית. נימוקיו היו: 'אכתוב קצת מהמאורעות וקורות הזמן שאירעו לנו בעוונותינו ומכולם הצילנו השם ויהיה לנו לזיכרון כדי להודות לשמו', כלומר המניע הוא אמוני. במקום אחר הוא מציין 'שלא ישכח מזרעינו', כלומר המניע הוא הנחלת המורשת ההיסטורית לדורות הבאים. בכרוניקה הוא מביא אירועים מחיי המדינה (מלחמות, כיבושים, מרידות) ואירועים מחיי היהודים (פוגרומים, ביזה, חסידי אומות העולם, עלילות דם, רעב ומגיפות, המרות דת). באירועים המשפחתיים הוא מספר על הולדת ילדיו ומאורעות בחייהם. הכרוניקות נכתבו עברית עשירה המשובצת פניני לשון ושברי פסוקים מן המקרא ומן המדרשים¹²¹.

מולא מתתיה גרג'י הלך לעולמו בירושלים ביום י"ד בכסליו תרע"ה (29 בינואר 1917), בהיותו בן 73 שנים.

מולא יוסף גרג'י מלמד – רב העדה, מחנך ופרשן

הראת, ו' בתמוז תרכ"ט (1869) – ירושלים ו' בכסלו תרצ"ז (1937)

מולא יוסף גרג'י

מולא יוסף גרג'י מלמד, בנו של מולא מתתיה גרג'י, רב העדה באפגניסטן ובירושלים. למד תורה מפי אביו, שפתח בפניו את ספרייתו העשירה שהקיפה את העולם היהודי. בשנת 1903 ביקש לעלות לארץ ישראל. בדרכו לארץ ישראל הגיע למרב (Merv, Mari), כיום בתורכמניה, שם הפצירו בו יהודי המקום (בוכרים, אפגנים ומשהדים) והוא נענה להם ושימש מנהיג הקהילה, רב, מחנך, מוהל ושוחט במשך שבע שנים ובשנת 1911 הגיע לירושלים ושימש רועה רוחני של העדה הבוכרית והאפגנית כאחת. חניך והקים דורות של תלמידים. נודע כדרשן, חזן, מוהל ושוחט. סיפרו כי שילם במיטב כספו כדי לשמש מוהל לבניהם של עניי העדה התימנית בכפר השילוח בירושלים. מפעלו החשוב ביותר הוא פירושו המקורי לספר תהילים 'עדות ביהוסף', שנדפס בירושלים (1926). הוא לא רק פירש בעברית את תהילים אלא שילב בפירושו באת מאורעות הזמן בארץ ישראל ובאפגניסטן. הוא התווה בספרו משנה אידיאולוגית של אהבת ציון וארץ ישראל. הוא מעמיד את מעלותיה של ארץ ישראל לעומת מגרעותיה של אפגניסטן. חמש עשרה מעלות מצא בארץ ישראל, שבייחודם הם מניעים דתיים- מיסטיים ומעמידים את ירושלים כמרכז רוחני ליהדות. הוא גם

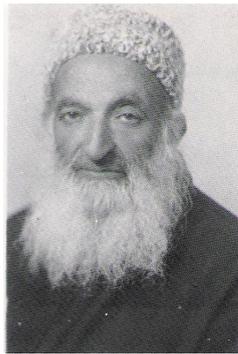
¹²¹ ראה עליו בהרחבה בספרי יהושע-מנדחי ישראל.

מונה יתרונות פסיים בארץ ישראל: תנאי האקלים, איכות המזון, פרנסה, מחירים זולים ורפואה מודרנית ורפואה מונעת והתמותה הקטנה יחסית לעומת אפגניסטן. הוא מציב מוטו לתפיסתו האידיאולוגית לפיה 'ירושלים היא בית הכנסת של העולם', שתורה וארץ ישראל כרוכים בו. הוא אינו עושה אידיאליזציה של ארץ ישראל. לדבריו יש בה שונאי הנשמה (מיסיונרים) ושונאי הגוף (ערבים) ויצר הרע בארץ ישראל חזק יותר מאשר בגולה אלא שההתמודדות הזאת היא בגדר מעלה, שכן 'ארץ ישראל נקנית בייסורים' וההסתגפות מזככת את הנפש.

בשנת 1926 נבחר לסגן יו"ר ועד העדה שמנתה 'שבעה טובי העדה', שפעלו מסביב לבית הכנסת 'ישועה ורחמים', שהיה המרכז הרוחני של יהודי אפגניסטן. הפעילות כללה הקמת מוסדות סעד, חינוך ו'חברה קדישא' שטיפלה בקבורת הנפטרים בהר הזיתים¹²².

מולא אשר גרג'י – מנהיג, מחנך

הראת 1882 – ירושלים 1962

מולא אשר גרג'י

מולא אשר גרג'י בנו של מולא מתתיה. האב העניק לבנו את החינוך האיכותי המיועד אך ורק לילדיו. בהיותו בן שבע-עשרה נשא אישה. בשנת 1896, עוד בהיותו בן ארבע-עשרה עלה לרגל לארץ ישראל בחברת אביו וסייע לו להוציא לאור בדפוס בעברית ובפרסית יהודית את 'האזהרות' לרב סימן טוב מלמד, רבם של יהודי משהד לפני שנאלצו לקבל את האיסלאם. לאחר עלייתו לארץ ישראל של אביו בשנת 1908, נתמנה מולא אשר, בן העשרים ושש, לעמוד בראש העדה וכיהן בתפקידו במשך ארבעים שנה עד לעלייתו לארץ. הוא שימש כאבותיו לפניו גם מורה ומחנך, מוהל, שוחט וחזן. הוא שלט ביד רמה בקהילתו ועל פיו יישק דבר בסכסוכים שבין איש לרעהו, בדיני ממונות ובדיני נפשות פסק המולא באישור

¹²² ראה עליו בהרחבה בספרי יהושע-מנדחי ישראל; אפגניטון מס' 2 (כסלו תשס"ד).

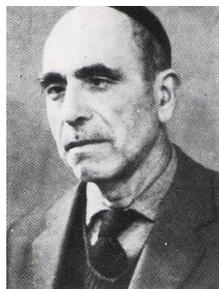
השלטונות. יהודים לא נזקקו לערכאות של גויים ושלטון המולא הוכר על ידי הקהילה כולה ופסיקותיו נתקבלו ללא ערעור. הוא יצא ובא אצל מושלי המדינה, לרבות ראש הממשלה. כספי הציבור היו בידו והוא היה רשאי להעניש חבר בקהילה שהפר את הוראותיו. בין הוראותיו הוא אסר להזמין מנגנים מוסלמים לחגיגות יהודיות¹²³.

העלייה הגדולה שלאחר הקמת מדינת ישראל בשנת 1950 צמצמה את מרווח הפעולה של מולא אשר ועוררה תסיסה. הוא ביקש שהעלייה תהיה מדורגת, אך הרצון לעלות לארץ הקיף את הקהילה כולה עד שגם מולא אשר עלה לארץ במסגרת העלייה ההמונית של בני הקהילה שהסתכמה בכ-3,000 נפש. עלייתו עם משפחתו הייתה אחרי שני ביקורים קודמים שלו בארץ ישראל. בשנת 1952 נפגש עם ראש הממשלה דוד בן גוריון עם מולא אשר גרג'י בן ה-74 והתעניין בגורל יהודי אפגניסטן ובמצבם הכלכלי. הרב סיפר כי יהודי אפגניסטן נהגו לברך בכל שבת את ממשלת ישראל בברכת 'מי שברך' בנוסף לברכה שבירכו את המלך האפגני. זמן קצר לאחר מכן פגש אותו נשיא המדינה השני יצחק בן-צבי, ידידה ומאמצה של הקהילה. מולא אשר חיבר פיוט שהוקדש לדוד בן-גוריון. הוא נפטר ערב ראש השנה תשכ"ב (10 בספטמבר 1961) בהגיעו לגבורות. זמן קצר לפני כן דרש בפני הקהל וכדרכו הביא כרמז גימטריה של הפסוק 'ושכבת וערבה שנתך', שכן המילה 'שכבת' בגימטריה שווה ל'תשכ"ב'. בדרכו לביתו ממקוה הטהרה נפטר לבית עולמו. על מצבתו נחקקו המילים: "ושכבת וערבה שנתך".

מולא אשר גרג'י הוא מן הדמויות הבולטות שהשפיעו רבות על קהילתו. בצד היותו רב הקהילה, מורה צדק, מחנך ודרשן מעולה הוא גם הוכיח את עצמו גם כמנהיג בחסד. מעמדו היה איתן בקרב יהודים ולא יהודים¹²⁴.

מולא בנימין גרג'י - רב קהילתי הומני, מחנך, דרשן ואיש חסד

הראת 1902 – ירושלים 1974.

מולא בנימין גרג'י

¹²³ על המוסיקה בחיי יהודי אפגניסטן, ראה עמ'.....

¹²⁴ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 301-302, 358, 393, 470, 477. וראה הרב רפאל בצלאל, 'הרב אשר גרג'י זצ"ל', אפגניטון, מס' 9 (כסלו תשס"ז); בנימין דיל, 'פגישתו של הרב מולא אשר גרג'י עם דוד בן גוריון', משואה, גל' 3 (ניסן תשס"ז-מרץ 2007).

מולא בנימין גרג'י, בנו של מולא יוסף ונכדו של מולא מתתיהו. עלה לארץ ישראל בשנת 1911. לימים ירש את אביו כמנהיג העדה בירושלים ושימש דרשן בלשון העברית, שהקסים את מאזיניו האפגנים, פרסים ובוכרים. הייתה בו מזיגה של איש חסד, מרביץ תורה, מורה ומחנך ודרשן כובש לב. כיהן כמורה ומחנך לילדי צפון ירושלים במשך חמישים שנה בתלמוד תורה וישיבת בחורים 'בני ציון', והקים דורות של תלמידים ומעריצים בזכות ההומניות והליברליות שלו. הוא ליווה את בני קהילתו – אפגנים, משהדים ובוכרים – בימי שמחה ובימי עצב והעניק להם תמיכה רוחנית והלכתית. הכין נערים מאות נערים לקריאה בתורה ולדרשת בר-המצווה. עמד בראש קרן סעד בשם 'אהבת חסד', שסייעה בסתר לנזקקים. כבר בשנת תרצ"ו עמד בראש 'קופת מלוה חברים' שהעניקה הלוואות בלי ריבית. פעל רבות למען בני העדה נרדפים באפגניסטן ופעל להעלאתם לארץ ישראל. הוציא לאור מחדש את ספרו של אביו 'עדות ביהוסף' והוסיף לו מבוא שבו תיאר את דיוקנו של אביו. לאחר מותו הוקמה על שמו ישיבת 'מדרש בנימין', המכשירה רבנים מבני העדה¹²⁵.

מולא יהושע עמרם

הראת מאה ה-19 - ירושלים המאה ה-20

מולא יהושע עמרם

מולא יהושע עמרם נולד בהראת. הוא נחשב למחנך מתקדם. הוא שילב כעוזר הוראה את המנגן העיוור מולא יוסף בכ'שי שניגן על הרמוניום ועורר את התלמידים לשנן בעל-פה את הפיוטים הרווחים בקרב יהודי אפגניסטן. מולא יהושע הצטיין בכשרון ציור וצייר לתלמידיו, שלמדו בשלוש לשונות – עברית, ארמית ופרסית-יהודית – את הפריטים הנלמדים. הם שיננו בעל פה תורה, משנה, מדרשים ופרקים נבחרים מהגמרא. המצטיינים למדו גם ב'זוהר' ולקראת כל חג הכין את תלמידיו לכל המצוות הרלבנטיות לאותו חג. מולא עמרם הכשיר את תלמידיו לכתוב מכתבים נמלצים בפרסית-יהודית ולתרגם תרגום סימולטני לפרסית-יהודית מן המקרא ומן המשנה. הוא לימד את תלמידיו את מסורת ה'דִּסְתָּפּ', שכללה העתקה קליגרפית מלווה בציורי אורנמנטים של פיוטים שעברו מדור לדור ואת 'פרקי אבות'

¹²⁵ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 40, 244 (ה), 312, 313, 318, 319; הרב רפאל בצלאל, 'הרב בנימין גרג'י, אפגניטון, מס' 4 (תשרי תשס"ה)

המוכשרים גם הוסיפו מיצירותיהם האישיות, מעשיות וספרי דרוש. התלמידים, שנמנו על קהילת סוחרים, למדו גם חשבון. פתיחת ה'מדרש' בשנות העשרים של המאה העשרים למולא יהושע עמרם פגעה במונופול של משפחת גרג'י ועוררה אי נחת ב'מדרש' של מולא אשר גרג'י. מספר ראובן קשאני, כי ימים אחדים לפני חג הסוכות, כשסיימו לשנן את בעל פה את פיוטי סוכות ושמחת תורה, הגיש מולא יהושע לכל אחד מתלמידיו עיפרון ועליו מוטבעת דמותו, האנונימית בעיניהם, של הרצל גלוי הראש. מולא יהושע סיפר על גדולתו של האיש שעתידי להושיע את העם היהודי מן הגלות ולהעלותם לארץ ישראל¹²⁶.

פרנסתו של מולא יהושע עמרם הייתה בדוחק רב והוא נאלץ גם למכור תבלינים שעות אחדות בכל יום כדי לקיים את משפחתו. בשנת 1972 הוא כותב הסכמות ל'עדות ביהוסף' ולמרות מעמדו כרב הקהילה הוא חותם 'הצעיר יהושע עמרם'. מולא יהושע עמרם נפטר והובא למנוחת עולם בירושלים.

מולא יעקב סימן-טוב – 'הגאולה מתחילה מארץ ישראל'

הראת 1842 – ירושלים 1926.

מולא יעקב סימן-טוב

משפחת סימן טוב היא מן המשפחות המיוחסות בקרב יהודי אפגניסטן. המשפחה הגיעה לאפגניסטן מעיר האנוסים משהד באיראן בשנת 1840, לאחר שנאלצה להתאסלם ושובה ליהדות שלימה בעיר הראת באפגניסטן. לאחר 16 שנים הוגלו כל האנוסים חזרה למשהד למחנה ריכוז. כעבור שנתיים חזרו בסיוע בריטי אל אפגניסטן. הוא כיהן כרב ראשי בעיר הראת וכל ימיו הטיף לנטוש את הגולה ולעלות לארץ ישראל. מולא יעקב סימן טוב יצא בשנת 1922 במסע ארוך ומתיש מאפגניסטן לירושלים כשהוא רכוב על חמורו. תחילה התגורר בירושלים ומשלא מצא פרנסה עבר לתל-אביב, שם נתבקש לשמש רבם של יהודי אפגניסטן ובוכרה כאחד בזכות למדנותו וצניעותו. הובא לקבורה בהר הזיתים בשנת תרפ"ו (1926). בשנת תשנ"ט כיבדה מועצת עיריית ירושלים את פועלו וקראה רחוב על שמו בירושלים. המשפחה הקימה מקרבה רבנים, מנהיגים ופעילים, ביניהם הרב צבי סימן-טוב.

¹²⁶ ראה קשאני-יהודים (2001), עמ' 155. ראובן קשאני, יליד הראת 1926, הוא מן החוקרים המובהקים בקרב העדה האפגנית. מזה שנים רבות הוא חוקר ומתעד בשורה של ספרים ובכתב העת 'משואה' שבעריכתו, את סיפורן של קהילות ישראל ובמיוחד של יהודי אפגניסטן, איראן ובוכרה.

רב העדה בתל-אביב מולא שמחה סימן טוב נרצה על-ידי ערבים בימי המאורעות בשנת
1936.

מולא דניאל גול – נשיא העדה ולוחם עלייה

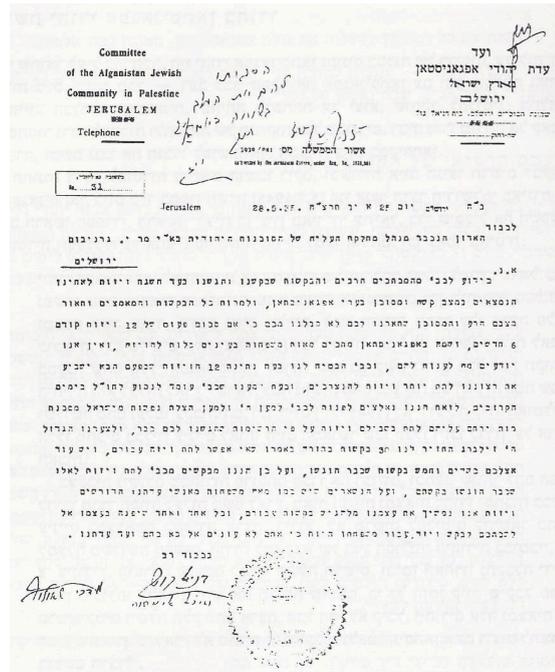
הראת 1888 – ירושלים 1968

מולא דניאל גול

מולא דניאל גול עלה יחד עם משפחתו בשנת 1920. מסלול עלייתם כלל את בומביי-מומבסה אפריקה-אלכסנדריה-יפו-ירושלים. לפני עלייתו עסק במסעות סחר, שהעשירו אותו כלכלית ורוחנית כאחד. מאז שנות השלושים של המאה העשרים פעל למען קהילתו שעלתה בהתר או בהעפלה יבשתית דרך אצבע הגליל. יהודי בעל הדרת פנים שהקפיד על לבושו ונימוסיו. למרות הסכנות לחייהם של יהודי אפגניסטן הסוכנות סירבה להכיר בהם כפליטים ולהקצות להם סרטיפיקטים לעלייה. פקידי מחלקת העלייה ובראשם יצחק גרינבוים לא שעו לבקשות. יצחק בן-צבי עשה כמיטב יכולתו לסייע¹²⁷.

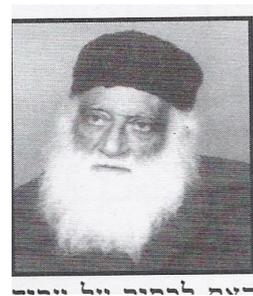
¹²⁷ ראה אהוד גול, 'נשיא העדה מולא דניאל גול', משואה, גל' 3 (ניסן תשס"ז-מרץ 2007), עמ' 17. אהוד גול, נכדו של מולא דניאל, הוא דיפלומט ישראלי וכיהן כשגריר בכמה ארצות.

איגרת מ-28.5.35 בחתימת של דניאל גול ומרדכי שאולוף למנהל מחלקת העלייה יצחק גרינבוים על התעלמות הסוכנות ממצבם של יהודי אפגניסטן. גרינבוים כותב בשולי המכתב: 'הסברתי להם את המצב בשיחה'

מולא אבא גול

הראת תרס"ח (1908) – ירושלים תשנ"ב (1992)

מולא אבא גול

נולד בעיר הראת באפגניסטן לאביו אפרים גול בשנת תרס"ח (1908). עלה לארץ בשנת תרצ"ז (1937). הקדיש חייו למען קהילתו. לפרנסתו התקין ילקוטים ומזוודות. בבית ישראל בירושלים ניהל את מפעל 'מצה שמורה', אירגן לימודי תהילים בבית כנסת 'ישועה ורחמים' לילדי ישראל והעניק להם פרסים, בימי השובבי"ם ת"ת [פרשות השבוע: שמות, וארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה] קויימו בבתי כנסת של הקהילה בירושלים ובתל-אביב לימודי תורה, זוהר ותענית דיבור. בסוף התקופה התארגנו נשות הקהילה וערכו סעודה ציבורית גדולה.

בין מפעליו הגדולים הייתה בניית בית הכנסת 'ישועה ורחמים' וחלקת האפגנים בבית העלמין בהר הזיתים, שאבא גול היה מפעליו המרכזיים. וכך הוא מתאר בריאיון עם המחבר סי[ר] כי במו ידיו בנה את הקומה השנייה של בית הכנסת 'ישועה ורחמים' ופעל רבות למען רכישת חלקה בת 250 קברים בהר הזיתים לנפטרים מבני העדה. עלות הקברים וגידור החלקה הסתכם בכ-3,000 לירות מנדטוריות – סכום נכבד שהגיע ממגביות בחגים ומתרומות של גבירי העדה. מולא אבא הכיר את 'הזוהר' על בוריו ונחשב לבעל סגולה. הוא היה כתובת מרכזית לכל נזקק וסיפק מזון לנצרכים במסגרת הקרן 'מזכה את הרבים' שעמד בראשה וצאצאיו ממשיכים את מפעלו. הותיר אחריו את מעשה ידיו לתפארת – מגילת היוחסין של בני שבט 'גול'. במשך חמישים שנה היה פעיל בחיי העדה מתוכן עשרים וחמש שנים כיהן כנשיא העדה. נפטר בירושלים בליל שבת, ליל י"ז בתמוז תשנ"ב (18 ביולי 1992) ¹²⁸.

דמויות מופת בקרב יהודי בוכרה

יוצרים ורבנים

יוסף (בן יצחק) יהודי (יוסף שאעיר)

חי בין השנים 1688-1755.

מלומד חשוב, שנחשב לממשיכם של גדולי המשוררים הפרסים שאהין (מאה ה-14) ועמראני (נולד 1454). חיבר שיר תהילה למשה רבנו ושיר אפי בשם 'הפת בראדראן' ('שבעת האחים'), שיסודו סיפור במדרש על שבעת האחים ואמם חנה שמתו על קידוש השם. חיבר גם פירוש ("תפסיר") ל'מגילת אנטיוכוס', שירי שבח לאישי התנ"ך וביניהם אליהו הנביא.

¹²⁸ ראה יהושע-מנדחי ישראל, עמ' 313-314; צבי גול, 'מולא אבא גול זצ"ל', אפגניתון – בטאון העדה האפגנית, מספר 8 (ניסן תשס"ו)

יוסף יהודי תרגם משירת ימי הביניים, לרבות זמירותיו של ר' ישראל נג'ארה. השפיע בשירתו על דורות של משוררים בבוכרה.

כ'אג'ה בוכ'אראי

שלהי המאה ה-16 – תחילת המאה ה-17

חיבר בשנת 1606 את היצירה השירית 'דאניאל נאמה', המבוסס על ספר דניאל, על הספרים החיצוניים ועל המדרשים, וכולל את חישובי רב סעדיה גאון על קץ הימים וביאת המשיח. בספר למעלה מאלפיים בתי שיר והוא מושפע מסגנונם של שאהין ועמראני. בספר תיאורים מרתקים של שדות קרב שבהם ערוכים צבאות כורש ודרייוש מול בלשצר. הוא רואה את עצמו ציפור חלשה לעומת שאהין, שפירוש שמו בפרסית: בז או נשר.¹²⁹

אלישע בן שמואל (מולא ראגב)

חי בסמרקנד במאה ה-17

חיבר את 'שאהזאדה וצופי' (בן המלך והצופי, 1684), המבוסס על 'בן המלך והנזיר' לאברהם אבן חסדאי (ספרד המאה ה-13). בדומה ל'בן המלך והנזיר' גם יצירתו של אלישע בן שמואל כתובה בשירה ובפרוזה חרוזה ובו 38 פרקים, אשר 34 מהם מביאים את סיפור המעשה והפרקים האחרים כוללים דברי שבח לאל ולמשה רבנו. יצירתו 'חנוכה נאמה' (מגילת חנוכה) היא שיר קצר והיא מבוססת על יצירתו של עמראני¹³⁰.

אבן קהים בן מולא אבו אל-ח'יר

חי במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה.

חיבר את השיר האפי 'ח'דאידאד-נאמה' על גורלו המר של סוחר יהודי בשם נתנאל (ח'דאידאד), שסירב להתאסלם למרות כל הפיתויים ומת על קידוש השם. זאת קינה בלהג של יהודי בבוכרה.

ר' זכריה בן-מצליח

תימן – בוכרה (המאה השמונה-עשרה)

ר' זכריה היה תלמיד חכם ושד"ר צפתי יליד תימן, שהשתקע בבוכרה לאחר שיצא כנראה בעבר בשליחות למקומות נוספים בצפון אפריקה. הוא הקדים את ר' יוסף ממאן. נראה שבין ר' זכריה ור' יוסף ממאן הייתה יריבות ארוכה והיו בקהילה שני מחנות. במאבק על מקומם בקהילה ניצח ר' יוסף ממאן את ר' זכריה. כל אחד מהם הביא עמו את מנהגיו מבית ואת נוסח

¹²⁹ ראה אמנון נצר, הספרות של יהודי פרס, בתוך: יהודי איראן, בעריכת א. נצר, עמ' 42.

¹³⁰ ראה אמנון נצר, שם, עמ' 43-44.

התפילה המקובל עליו. ר' זכריה דגל במנהגי תימן ובנוסח רב סעדיה גאון, שהיה מקובל על יהודי פרס ויהודי תימן, ואילו ר' יוסף ממאן דגל בנוסח ספרד ובמנהג היהודים בצפון אפריקה והיה מקורב ללימוד הזוהר. האם הביקורת של ר' יוסף ממאן על הירידה הרוחנית ואי הקפדה על קיום מצוות שחיטה וטבילה בשבת אצל יהודי בוכרה, לא באה אלא להוריד משיעור קומתו של ר' זכריה שקדם לו? פרשה זו עדיין לא מוצתה על כל היבטיה, לרבות המאבק על הנהגת הקהילה באותה תקופה, על היבטיה הכלכליים והחברתיים. כאמור, המחלוקת עברה גם לתלמידים. תלמידי ר' יוסף ממאן טענו על הבורות שקדמה לימיו של רבם ותלמידי חכם זכריה דיברו על משורריה הדגולים של בוכרה בדור הקודם ועל הנכונות של יהודים ליהרג על קידוש ה'. נראה שעד ימיו של ר' יוסף ממאן לא היו בבוכרה ישיבות לאברכים, אך היו בה תלמידי חכמים שהקפידו על מסורות ומנהגים קדומים בקהילה, שהיו שונים ממנהגי ספרד ומרוקו. בין הרבנים של הקהילה היו ר' מור, ר' חלפתא, ר' זנבור ור' גדא שנחשבו כגאוני תורה וחסידות. וולף פגש בבוכרה את ר' יוסף בן זכריה בן מצליח, שנתגלה כתלמיד חכם ובעל השכלה רחבה וזה האשים את ר' יוסף ממאן במותו של אביו [כנראה משברון לב]. פוזיילוב מעלה את הסברה שהקפדה על שמירת מצוות ולימוד תורה רווחו בקרב קבוצה מצומצמת בקהילה בהנהגתו של ר' זכריה, קודם בואו של ר' יוסף ממאן

131

ר' יוסף מערבי-ממאן בן משה

טטואן, מרוקו תק"א (1741) – בוכרה תקפ"ג (1823)
 נולד בשנת תק"א (1741) נפטר כ"ג בכסלו תקפ"ג (1823). זכה לכינוי 'אור ישראל'. הוא נהג לחתום 'הצעיר יוסף מערבי ס"ט'. נולד בטטואן או במכנס שבמרוקו, שם עמד אביו ר' משה בראש הקהילה. האב נרצח בכ"ד בשבט תקכ"ג (1763). ר' יוסף מכר את בית הכנסת ויצא מתחומי מרוקו לצפת בשנת התק"ל (1770). חרף גילו הצעיר יצא כשד"ר קהילת צפת אל יהודי בוכרה. בדרכו עבר בקהילת משהד, שבה כיהן מולא סימן-טוב מלמד, שם שהה כמה חודשים. בשל הסכנות שארבו בדרך ניסה מולא סימן-טוב לעצור בעד הצעיר לנסוע לבוכרה, אולם לאור נחישותו של ר' יוסף שיגר עמו כמלווה את מולא דניאל, מאנשי הקהילה, כמורה דרך וכמתורגמן בקיץ תקנ"ג (1793). עד מהרה התחבב ר' יוסף על הקהילה ואף בא בברית הנישואין עם בת בוכרה חנה בת מולאג'אן תאגא, שילדה לו שני בנים, אברהם ויצחק, ושתי בנות, שרה ומרים, בעוד שבארץ הותיר אחריו אישה עגונה ואת בנו יהודה. הייתה זאת תקופת רפיון רוחני בקהילה והרב הצעיר הצליח להחזיר עטרה ליושנה. בהגיעו לבוכרה קיבלו את פניו בכבוד רב חכם יצחק כהן מבגדאד ונשיא הקהילה

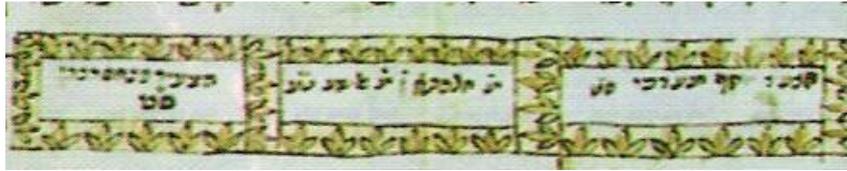
¹³¹ ראה פוזיילוב-מבוכארה לירושלים, עמ' 37-39, המבסס את דבריו בעיקר על עדותו של יוסף וולף. יהודי בוכרה שלטו היטב בספר הזוהר ובכל 'ישיבה', יום זיכרון לנפטרי המשפחה קראו בניגונה מיוחדת קטעים מן הזוהר.

מולא יוסף חסיד, סבו של ר' פנחס 'הקטן', המכונה מולא נייאז. בקשתו הראשונה מן הקהילה הייתה הקמת ישיבה כדי לעשות את לימוד התורה לנחלת הכלל. חכם יצחק כהן מבגדאד שלח את בנו פנחס ללמוד בישיבה ולימים נודע הבן כר' פנחס 'הגדול'. לימים קיבל סמיכה מרבו ובהיותו בן שלושים ושמונה נתמנה לרבה הראשי של יהדות בוכרה ואב בתי הדין לכל יהודי בוכרה.

דחיפה דתית נוספת לקהילה נתנו האנוסים ממשדה, שחזרו בבוכרה ליהדותם המלאה והגלויה בשנת 1840. המיסיונר וולף והסוחר משה סמנדר הבחינו בירידה הרוחנית של הקהילה. הנוסע מיינדורף שביקר בבוכרה בשנת 1820 ושוחח עם ר' יוסף, שסיפר לו כי בבואו מצא כי הקהילה מנותקת ממצוות דת ישראל. ר' דויד דבית הלל סיפר כי פגש בבגדאד שני בוכרים שהיו בדרכם לארץ ישראל והם סיפרו לו על תרומתו הרוחנית האדירה של הרב ממאן. טענו כי עד אז לא הקפידו על דיני השחיטה. הוא לימדם לשחוט כהלכה לפי דיני ישראל ולהבדיל בין הטהור לטמא. אנשי הקהילה נהגו לרחוץ במים חמים בחמאם בשבת וראה בכך חילול שבת. עד בואו נהגו הנשים לרחוץ אחרי המחזור בנהר הקר. הוא הקים מקווה חם, שיאפשר לנשים להיטהר גם בימי החורף הקרים. חסרו בקהילה ספרי קודש שהרב ממאן דאג שיובאו מקהילות שונות ובמיוחד מליוורנו. הוא נהג לשלוח איגרות לקהילות השונות ולהסתייע בהן בקבלת ספרי קודש ותשמישי קדושה. שליחים נשלחו לקהילות ישראל לרכוש ספרים וממשהד הובא לקהילה סופר סת"ם בשם מולא אברהם הכהן יודי, שלימים נשא לאישה את בתו של ר' יוסף ממאן והיה יד ימינו.

עד בואו של ר' יוסף ממאן התפללו יהודי בוכרה בנוסח רב סעדיה גאון שרווח גם בפרס, אולם ר' יוסף החליף את נוסח התפילה לנוסח ספרד והפיץ בקרבם את מנהגי ספרד ומרוקו, שאותם הביא עמו, לרבות מנהג ההקפה מסביב לארונו של הנפטר. הוא גם ביקש להרחיק מן הקהילה מנהגים בעלי אופי אסלאמי כמו פרישת כפות הידיים בתום תפילה וברכה לקבלת השפע, אולם מנהג זה רווח עד היום בקרב יהודי בוכרה. תוך דור אחד הצליח השד"ר מצפת ר' יוסף ממאן לשנות את אורחות הקהילה ולהקים בה דור של מורי הלכה¹³² ומקיימי ההלכה לפרטיה. הוא היה אבי תנועת 'חובבי ציון' בקרב יהודי בוכרה ועודד אותם לעלות לרגל ל'זיארה' ולבקר בערי הקודש. מעשירי העדה ביקש לממן הדפסת תרגומים לפרסית-יהודית לתועלת הכלל.

¹³² ראה בירור מקיף על הרב יוסף ממאן אצל פוזיילוב-מבוכארה לירושלים, עמ' 32-46; פוזיילוב-יהדות בוכארה, עמ' 14-15; מיינדורף-משלחת רוסית, עמ' 174-175; וולף-יהודים (1835), עמ' 182-201.

מימין: 'הצעיר יוסף מערבי ס"ט'; משמאל: 'הצעיר פנחס הכהן ס"ט'
חתימת ידם על כתובת ראובן בן בנימין עם בח"ל טובה בת משה,
שלישי בשבת, כז' בכסליו התקע"ז (1816)

ר' שלמה באבאג'אן קאבולי (פינחסוף)

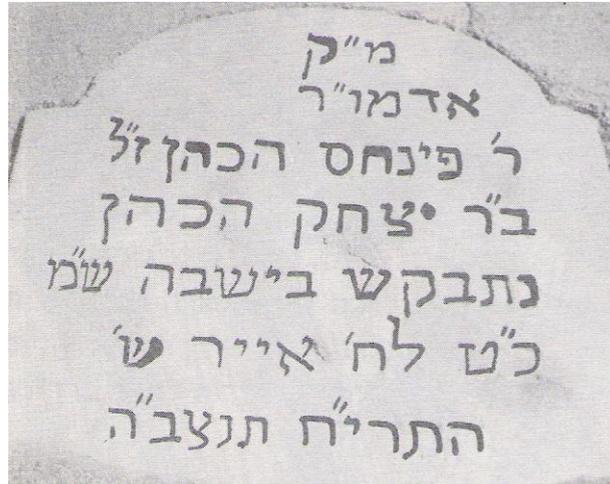
קאבול תר"ה (1845) – ירושלים תרפ"ה (1927)

ר' שלמה היה בן למשפחת אנוסים ממשד שמצאה מקלט באפגניסטן. בשנת 1843 הגיעה המשפחה לקאבול, שם המשיכה המשפחה במסורת המסחרית שלה. בשנת 1858 נטשו את קאבול והגיעו לסמרקנד שם עשו חיל במסחר. ר' שלמה היה בר-אורין והצטיין בבקיאותו בספרות ימי הביניים, בעיקר ביצירותיהם של הרמב"ם, ריה"ל, הרמב"ן, הרד"ק והרלב"ג. שלוש פעמים עלה לרגל לירושלים (פעם ראשונה 1893) ובכל פעם השאיר את רישומו הספרותי בתרגומו ובמפעליו המילונאיים. עלה לארץ והשתקע בה בשנת 1907. מספריו: ספר איוב עם העתקה בלשון פארסי והפטרה של תשעה באב עם התפסיר (ירושלים תרנ"ה 1895-); ספר כתר מלכות עם העתקה בלשון פרסי (תרנ"ה – 1895); ספר חשק שלמה (תרס"ה – 1905); סדר שבעה הקפות שנוהגים לעשות למת כפי מנהג בוכארה וסמרקנד ואגפיה (ירושלים תרס"ו – 1906); ספר מלים ששה, דהיינו לשון הקודש ומתורגם בחמשה לשונות והם פארסי, אורוסי [רוסית], פראנס [במהדורה השנייה באה לאדינו במקום הצרפתית], ערבי, תורכי, כדי ללמד העולים לארה"ק [ארץ הקודש]. תרס"ח (1908), תרע"ב (1912); תפסיר מי כמוך לר' יהודה הלוי. תרפ"ו (1926).

ר' פנחס ("הגדול") בן חכם ר' יצחק הכהן מבגדאד

(בוכרה תקמ"ח-1788 – תרי"ח-1858)

מצבת קברו של ר' פנחס הכהן ז"ל בן רבי יצחק הכהן (התרי"ח-1858)

בן שמונה שנים בלבד היה פנחס כשאביו שלח אותו ללמוד תורה בישיבה שהקים ר' יוסף ממאן. עד מהרה ניכר בנער שנועד לגדולות והרב קירב אותו אליו יותר מתלמידים אחרים. הוא היה ראשון התלמידים שקיבל סמיכה מרבו 'יורה יורה ידין ידין' ולפני פטירתו ציווה שר' פנחס ימלא את מקומו בהנהגה הרבנית על קהילות בוכרה. ר' פנחס זכה לתואר 'הגדול' משני טעמים: בהיותו איש גבה קומה וכדי להבדילו מר' פנחס 'הקטן' (נייאז). הוא זכה להכרה של המלך ושל ראשי הדת המוסלמית שכיבדוהו¹³³.

במלאות שלושים לפטירתו של הרב ממאן מונה הרב פנחס 'הגדול' לכהן כרב ראשי וראש אבות בתי הדין לכל ערי בוכרה ואגפיה (טורקסטן הרוסית) והוא נחשב לבר-סמכא גם בחבל ח'וראסאן ואפגניסטן. בחייו הפרטיים ידע טרגדיות משפחתיות. שלוש פעמים התאלמן מנשותיו, שהותירו אותו עם שבעה בנים וארבע בנות.

אגדות רבות נקשרו בשמו. סיפרו שזכה לגילוי אליהו. כשביקר אצל האמיר היה האמיר קם מכס שלטונו ויוצא לקראתו. האמיר נימק זאת כי אם בצאתו למלחמה רואה הוא לנגד עיניו את דמותו של מולא פנחס מצליח, הוא סמוך ובטוח שיגבר על אויביו. כשהיו חילוקי דעות בין האמיר לקאדים המוסלמים היה מולא פנחס מוזמן להכריע. סיפרו עוד כי ביום הכתרתו, האמיר צעד בחוצות העיר כשהוא רכוב על סוסו ולצידו צעד רגלי מולא פנחס והשניים בילו

¹³³ במחברת שהותיר אחריו הרב יוסף ממאן הוא מאפיין כל אחד מתלמידיו. על תלמידו האהוב הוא כותב: 'מולא פנחס כהן, יפה תואר, פסקן מצוין, נעים זמירות, מנהיג בעמיו, דרשן נפלא' (ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' כב).

בשיחה. מלך בוכרה שאל אותו פעם: האם שמו של מוחמד נזכר בתנ"ך? ציטט לו מיד הרב פנחס משיר השירים: 'וכולו מחמדים'. סיפרו כי שיכנע את האמיר לפתוח את שערי בוכרה בפני אנוסים ממשדה שביקשו לחזור ליהדותם. פעם תבע ממנו האמיר לחשוף את שמה של יהודיה שמכרה אלכוהול למוסלמים. הוא סירב להסגירה ודינו היה להיות מושלך מהמינרט 'פוא-י קאלון', שגובהו 47 מטרים, עם עוד שבעה מראשי הקהילה. הנוסע אפרים ניימרק סיפר על כך בספרו:

"ויקצוף עליו האמיר ויצו להעלות על ראש המנאר (מגדל הצופה) אשר בקצה העיר גבוה כששים אמה, אותו ועוד שבעה מגדולי היהודים, ולהפילם ארצה. ברגע האחרון טרם נתמלאה הפקודה הציעו לפניהם כי יבואו בברית הדת המושלמית ורפא להם. שנים המירו, והנשארים עמדו באמונתם, ויוטלו ברוב חימה מאגרא דרמא לבירא עמיקתא. אחד או שנים נפלו לבלי קום עוד, ויתרם חיו אחרי נפלם, וגם הרב ביניהם, ומני אז גדל כבודו שבעתיים בין אחיו וגם בעיני האמיר". ניימרק מרבה לשבח את ר' פנחס הגדול: "זה מולא פנחס גדול הכהן, כשמו כן היה האיש הזה, משכמו ומעלה גבוה, גבור אשר לא יחת מפני כל. שנים רבות היה הוא הרב לעדתו ונכבד על פני כל העם לא בתורתו, אשר לא רבה בכלל בדור ההוא, אך בשכלו הזך ובאהבת האמת ושנאת הבצע – חזון יקר היום גם שמה – ואהבת עמו. פעמים רבות שם נפשו בכפו לבקש על עמו מלפני האמיר אשר היה בימיו הנורא על כל סביביו, ודבריו לא שבו ריקם"¹³⁴.

סיפרו כי השר מונטיפיורי שלח לו טלית מהודרת וכסף כפיקדון לשעת צרה לקהילה. הוא החזיר את הכסף לשר מונטיפיורי בטענה כי 'אין בינינו מקבלי צדקות' והוסיף טלית הדורה מבוכרה שמונטיפיורי ביקש שיקברו אותו בבוא שעתו עם הטלית הזאת. הסיפורים שנקשרו בדמותו הוסיפו קסם לאישיותו גם לאחר מותו.

תקופת כהונתם של ר' יוסף ממאן ותלמידו פנחס 'הגדול' היו תקופת זוהר מבחינה רוחנית וכלכלית ליהודי בוכרה. רבים יצאו מתחומיה של בוכרה והתיישבו בכל ערי טורקסטן, שהיו בשליטה רוסית¹³⁵.

בהיות בנו ר' יצחק חיים הכהן בן שמונה-עשרה (תרכ"ו-1866) נשא אישה ונתמנה כרבה של יהדות בוכרה על כל תפוצותיה. הוא כיהן בקודש שלושים שנה עד למותו בשנת התרנ"ו (1896). כותב אפרים ניימרק: "פעמים רבות פרצה מריבה נגד בנו [של ר' פנחס הגדול] מולא חיים כהן להדיחו משאתו [ממשרתו]. אמנם בכל עת כזאת יעמדו הישרים בלבותם לימינו בזכרם לו חסדי אביו הנאמנים"¹³⁶.

¹³⁴ במחברת שהותיר אחריו הרב יוסף ממאן הוא מאפיין כל אחד מתלמידיו. על תלמידו האהוב הוא כותב: 'מולא פנחס כהן, יפה תואר, פסקן מצוין, נעים זמירות, מנהיג בעמיו, דרשן נפלא' (ראה רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' כב).

¹³⁵ ניימרק-מסע בארץ הקדם עמ' קד-קה; רבין-זרח כוכב מיעקב, עמ' כב-לט ופוזיילוב-יהדות בוכרה, עמ' 62-69.

¹³⁶ ניימרק-מסע בארץ הקדם, עמ' קד-קה.

ר' פנחס 'הקטן' (מולא ניאז)

בוכרה תקס"ה (1805) – תרכ"ו (1866)

מולא יוסף חסיד, סבו של ר' פנחס 'הקטן', היה נשיא הקהילה בבוכרה ואחריו נתמנה כנשיא אביו מולא שמחה ג'אן, שעמד בראש הקהילה בזמן בואו של ר' יוסף ממאן. משפחתו של ר' פנחס 'הקטן' הייתה אמידה ועל כן פנחס הירבה ללמוד תורה והיה משוחרר מעול פרנסה ועשה חיל בלימודיו. בשנת תקפ"ב (1822), בהיותו בן שבע-עשרה, נשא לאישה את מרים, בת רבו יוסף מערבי ממאן. לאחר נישואיו הקדיש את כל מרצו והונו לניהול בית המדרש והישיבה ותמך בכל מחסורה. עיקר מרצו הוקדש להכשרת רבנים ומורי הוראה לקהילות בוכרה שנפוצו באותו זמן בתחומי טורקסטן הרוסית. לקהילות החדשות נשלחו מורי הוראה, מלמדים, שוחטים, מוהלים וחזנים. לאחר מותו של חותנו ר' יוסף ממאן מערבי, נתמנה ר' פנחס 'הקטן' לראש הישיבה בבוכרה בעוד שר' פנחס 'הגדול' נתמנה כרב ראשי ואב בית דין. שמה של הישיבה הלך לפניה והגיעו אליה מערים שונות ללמוד תורה. כותב על כך הנוסע אפרים ניימרק: "מולא פנחס קטן – אבי האחים פינחסוף – היה חתן החכם ר' יוסף ממאן. הוא היה איש עשיר וירא אלוהים מרבים. גם לימד תורה הרבה, בערך דורו, לכל בני הנעורים. במידותיו הטובות: יד נדיבה ודבר אמת וענות צדק ואהבת תורה, קנה את לבב כל בני עירו לאהבה אותו"¹³⁷.

בכ"ט באייר תרי"ח (1858) נפטר ר' פנחס 'הגדול' ותחתיו נתמנה ר' פנחס 'הקטן' ור' יוסף בבא נתמנה לראש הישיבה. שמונה שנים מאוחר יותר נתמנה ר' יצחק חיים בנו של ר' פנחס 'הגדול'.

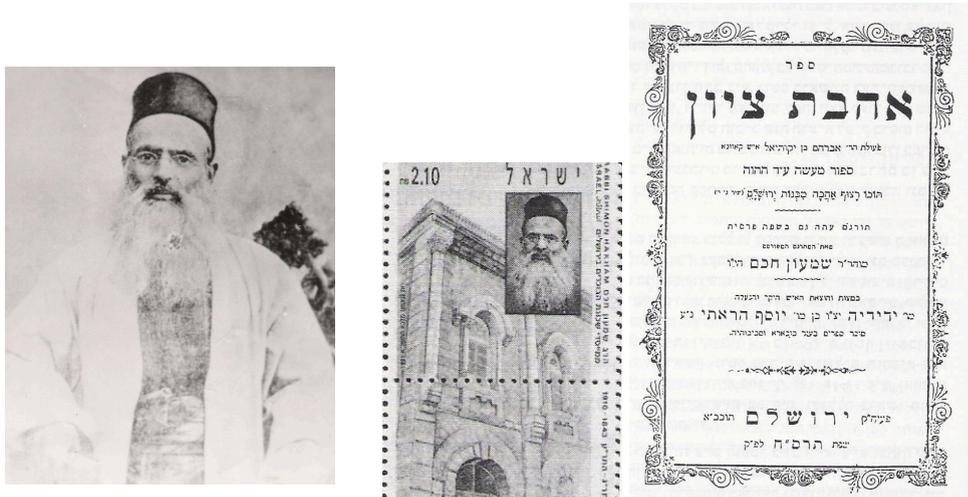
ר' שמעון חכם בן אליהו חכם

בוכרה תר"ג (1843) – ירושלים תר"ע (1910)

אישיות מיוחדת במינה הייתה דמותו של ר' שמעון חכם. סופר, מתרגם, פרשן ומביא לדפוס, שהצליח לשמר את מקורות הלשון והיצירה של יהודי בוכרה. אביו חכם אליהו נולד בבגדאד והגיע לבוכרה סמוך לשנת תק"ץ (1830) והיה לשוחט בודק (שו"ב) וסופר סת"ם. סיפרו עליו כי בשנות יצירתו כתב 52 ספרי תורה. בבוכרה נשא לאישה את נכדתו של ר' יוסף ממאן ולזוג נולדו שבעה בנים ושלוש בנות. ר' שמעון היה תלמיד חכם מובהק וצמא דעת, אלא שגורלו לא שפר. מתוך 12 לידות שילדה אשתו שרדו רק בן ובת. בשנת תר"ן (1890) עלה לשכונת רחובות הבוכרים בירושלים והצטרף לחבורת מייסדי השכונה. הוא חוזר

¹³⁷ על בתי הדין לגיטין ועל התרת עגונות ראה להלן, עמ'....

לבוכרה להסדרת ענייניו, שם התבשר על מותה של אשתו שנותרה בירושלים. בנו ר' פנחס שנודע כעילוי חלה אף הוא ונפטר זמן קצר לאחר חופתו בהיותו בן שמונה-עשרה שנה בלבד. כדי לרפא במעט את כאבו תרגם והוציא לאור שורה של ספרים בתרגום לעגה הטג'יקית-יהודית:

מימין: בול שמעון חכם על רקע בית המשיח; שער התרגום ל'אהבת ציון' ודיוקנו של שמעון חכם

תפסיר לשיר השירים (תרנ"ו – 1896); תפסיר 'ספר פטירת משה רבינו' (תרנ"ז – 1897); 'ספר פתרון חלומות ופרכוס איברים' (תרס"א – 1901); 'ספר מקראי קודש', הכולל תפילות ופיוטים; 'ספר שאהין תורה' – אוסף של מקורות שהושלמו על-ידו והובאו בעגה הבוכרית. המפעל על כל חלקיו יצא בשנים תרס"ב (1902) – תרס"ה (1905); 'ספר חוקת הפסח' – תרס"ד (1904); תפסיר תרגום שני על מגילת אסתר – תרס"ה (1905); 'ספר מקרא מפורש' – חמישה חומשי תורה (בחמישה חלקים) – תרס"ו (1906) – תרס"ח (1908); 'סיפורי מעשיות' – שני חלקים – תרס"ו (1906); 'מסכת אבות' – תרס"ז (1907); 'כתבי קודש עשרים וארבעה – נביאים ראשונים' [מקור ותרגום]. כרך ראשון: יהושע ושופטים (תרס"ז – 1907); כרך שני: שמואל א' וב' (תרס"ז – 1907); כרך שלישי: מלכים א' וב' (תרס"ח – 1908), ישעיה (תרע"ה – 1915); ספר שהזאדה וצופי על פי 'בן המלך והנזיר' מאת שמואל בן ר' חסדאי הלוי הברצלוני (1271) – (תרס"ז – 1907); 'ספר אהבת ציון' לאברהם מאפו (תרס"ח – 1908)¹³⁸. הוא גם מביא את 'שרח שאהין על מגילת אסתר',

¹³⁸ ראה פוזיילוב-יהדות בוכארה, עמ' 111-122. אהבתו ליצירתו של מאפו מוצאת ביטוייה במילים הבאות: 'מי שייקרא את הספר-הסיפור הזה פעם אחת, ודאי לא יריח את ריחו. מי שיקראהו פימיי, רק מקצת ריחו יריח, אבל מי שייקראהו שלוש פעמים, הוא יבינו אל נכון ויחדור לעומר כל דבוריו, אולם מי שיקרא את הספר מאה פעמים, עד שהוא זוכר את דבריו בעל-פה, יקראהו מאה פעמים ואחת'. שמעון חכם גם הוסיף שירים משלו לטקסט של מאפו.

שעליו הוסיף משלו תחת הכותרת 'פורים נאמה' (תר"ע-1910). המו"ל והמממן של היצירות היה ידידיה בן יוסף הראתי¹³⁹.

ר' שלמה מוסאיוב

בוכרה תרי"ב (1852) – ירושלים תרפ"ב (1922)

ר' שלמה מוסאיוב

ר' שלמה בן יעקב מוסאיוב נולד למשפחת סוחרים עשירה, שעסקה בסחר תכשיטים ואבני חן, טקסטיל וצביעת בדים. סבורים כי הבנק הראשון בבוכרה היה בבעלות משפחתו. בילדותו למד אצל המלמד יהושע שושן שהגיע מירושלים. בביתו היו ספרים הרבה שעליהם שקדו. הוא דואג להעמיד מלמדים להוראת 40 ילדי עניים שאינם יודעים קרוא וכתוב. לבד משכר לימוד סיפק לתלמידים הלבשה ומזון. הוא גם קבע תקנות המבטלות מנהגים שלא נראו בעיניו. על סיבת עלייתו לארץ הוא כותב:

רוחי הניעתני לעזוב ארץ מולדתי, ואשר בתוכה נתגדלתי ולעלות לארצנו הקדושה... ואין לנו שמחה או בניין שאין בהם זכרון ירושלים ובכל פינות שאנו פונים נשווה את ירושלים נגדנו תמיד, כמו שכתוב 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני'!

הוא עלה לראשונה לרגל בשנת תר"ן (1890) ושב ועלה יחד עם אביו הישיש בשנת תרנ"א (1891). בנו רחביה מוסאיוב סיפר כי אביו עלה לארץ עם ארגזים מלאים בזהב, יהלומים

¹³⁹ על מוצאו של המו"ל ידידיה בן יוסף הראתי אנו למדים מספר חוקת הפסח ובו הוא מספר על ר' בנימין יודי הכהן, זקן זקנו, שהציל את העיר משהד ממגפה והיתה מיתתו כפרת העיר. לפנינו אפוא עדות על משפחה שמוצאה מיזד באיראן, ממנה היגרה למשהד ובעקבות האונס של תקצ"ט (1839) היגרה להראת. גם כאן לא מצאה מנוח ועברה לבוכרה ולקוקנד, שם שימשו מו"לים ומוכרי ספרים. הם נהנו מכישוריו של ר' שמעון חכם שישב בירושלים ותרגם והוציא לאור במימנם ספרים שנראו בעיניו.

ואבנים טובות וחלק מן האוצר הזה השקיע ברכישת קרקעות ובבניית בתים. זמן קצר לאחר עלייתם נפטר האב יעקב ונקבר בהר הזיתים. האב יעקב תרם למען עניי ירושלים 2,100 רובל כסף ובזמן ההלוויה תרם ר' שלמה עוד 600 פרנק לחכמים, תלמידי תלמוד תורה ועניי ירושלים.

בצוואתו מתנה ר' שלמה לבניו כי קבלת הכנסות מחצרותיו מותנית בשיבתם בארץ ישראל. הוא אינו מקפח את חלקן של בנותיו והוא מוריש רק להן ולא לבעליהן. רכושו בירושלים כלל: שלוש חצרות ברחובות הבוכרים; בכרם שלמה היו לו מגרשים וכן בבית צפאפא-ליפתא. הוא גם השאיר כהקדש לוועד העדה הבוכרית מכלול של בתי כנסת, בתי מדרשות, חנויות ומקוואות עם חמאם. הוא אוסר על מכירת הנכסים ומאפשר הנאה מן הפירות. שלמה מוסאיוב היה מקים השכונה והוועדים שקמו בחייו היו חייבים לקבל את הסכמתו לפני ביצוע כל החלטה. הוא גם היה רשאי לפטר חברים בוועד אם נהגתם אינה רצויה ולהכניס אחרים במקומם'. ר' שלמה היה ראש השכונה ועל פיו ישק דבר¹⁴⁰. למרות העומס שרביץ עליו בענייני ציבור עשה ר' שלמה עיתים לתורה. כל יום במשך ארבע שעות למד תורה וקבלה עם גדולי הרבנים בירושלים, שלמדו בספרייתו התורנית הפרטית, שהכילה אלפי ספרים ומאות כתבי-יד נדירים בעיקר בתחומי הקבלה. הוא גם הוציא לאור כמה מכתבי-יד אלה. ביניהם 'מאמר סוד עץ הדעת' או 'ספר חיי הנפש', 5 חלקים, שהוציא מכתב יד בשנת תרנ"א (1891); 'חקת עולם', 6 חלקים, מחזורים וסידורים לכל ימות השנה; 'לוח לקביעת השנים' תרנ"ד (1894); 'כל המצוה', תרנ"ה (1895); 'ספר שער הכוונות', תרס"ב (1902); 'ספר לבנת הספיר' תרע"ג (1913); 'ספר מרכבה שלמה', תרפ"ב (1922). בביתו היה גם אוסף של חפצי אמנות, שנמכר לאחר מותו.

¹⁴⁰ ראה טג'ר-תולדות, חלק ב, עמ' 83-84; גאון-יהודי המזרח, עמ' 386; תדהר-אנציקלופדיה, כרך א, עמ' 321; פוזיילוב-יהדות בוכרה, עמ' 95-110; פוזיילוב-מבוכרה לירושלים, עמ' 355-356.

אהרון קנדין-קנדינוב הכהן – האיש שהאמיר אהב ושנא

בוכרה/בגדאד תקפ"ב (1822) – ירושלים תרס"ט (1909)

אהרון קנדין-קנדינוב הכהן

אהרון קנדין נולד בעיראק, נדד לאיראן ומשם שם פעמיו לבוכרה. הוא היה תלמיד חכם, עשיר ומומחה לפיננסים. דלתות ארמונו של האמיר מוזאפר אלדין ח'אן (1860-1885) היו פתוחות בפניו, למרות שאלו היו ימים קשים לאמיר, שנעשה ואסל של הרוסים ולא הרחק מבוכרה הוקמה העיר הצבאית הרוסית קגן. הוא הלווה לאמיר כספים רבים לבניית מפעלי ראוה וארמונות חורף וקיץ. החוקרת הרוסיה סחרוב מספרת בספרה 'בוכרה', כי אהרון ניאזוב, שהיה מתחרהו של אהרון קנדין, הוציא את דיבתו רעה בפני האמיר. האמיר תבע מקנדין להתאסלם, אולם הוא דבק ביהדותו. האמיר השליכו לבור כלא למשך שבע-עשרה שנים. לאחר שלוש שנים הושלכה לאותו בור גם אשתו של קנדין. בכלא נכנסה להיריון וילדה בן. אמו של האמיר, ששמרה אמונים למשפחת קנדין, סיפקה לקנדין חלף כדי שיימול את בנו. כשונדע לאמיר כי בנו של קנדין נימול הוא ביקש לערוף את ראשו של אהרון קנדין, אך היה מוכן לסלוח לו אם יתאסלם ויציל את חייו. קנדין הסכים להתאסלם וחי כאנוס, בדומה ל'צ'לה'. האמיר מחמד עלים ח'אן (1911-1920), האמיר האחרון של בוכרה, שיחרר את קאנדין מן הכלא אך השאיר אותו במעצר ב'ארק' – ארמון החורף של האמיר. רכושו הרב של קנדין הוחרם. האמיר שהיה מודע לחכמתו ולניסיונו המסחרי של קאנדין לא ויתר על שירותיו ושלח אותו למוסקבה בראש שיירה של אלפיים גמלים עמוסים פרוות קאראקול משובחות. קנדין הצליח למכור הכול בריווח ניכר. כטוב ליבו הזמין אצל צורף מומחה כתר

מפואר לאמיר. כשהוגש לקנדין הכתר הוא הניח אותו על ראשו כדי לאמוד את גודלו. מרגליו של האמיר מיהרו לארמון והודיעו לעלים ח'אן. האמיר שלח שני רוצחים כדי שימיתו את קנדין, אך הרופאים בארנבורג הצליחו לטפל בפצעיו ולהציל את חייו. קנדין לא חשש להופיע למשפטו של האמיר. הוא הסביר מדוע הניח את הכתר על ראשו והאמיר סלח לקנדין.

כעבור שנתיים שיגר האמיר את קנדין לסמרקנד כדי לסחור למען האמירות. הפעם ברח קנדין מסמרקנד לאפגניסטן ומשם הגיע לחוף יפו שבארץ ישראל. הוא רכש מאות אקרים של פרדסים ובצוואתו ביקש מצאצאיו ליהנות מפירות רכושו, אך נכסיו לא ימכרו ולא יגאלו עד עולם. ביפו בנה בית כנסת וברחוב הרב קוק בנה מבנה בעל חדרים רבים ששימשו מקלט לילה לכל נזקק שדרכו רגליו על אדמת ארץ ישראל¹⁴¹. משה שרת סיפר כי כאשר הגיע ליפו התגורר זמן מה בבית קנדינוף ביפו. המשפחה עצמה התגוררה בנוה צדק לא רחוק מאחוזת בית¹⁴². משפחת קנדינוף בנתה גם ברחוב נוה שאנן בתל-אביב. אהרן קנדינוף בנה גם בירושלים. השטח ברחוב הנביאים מבית חולים ביקור חולים ועד רחוב הלני המלכה נרכש על-ידו עוד לפני רכישותיו ביפו. הוא גם הקים בית כנסת בקרבת בתי הכנסת של אברהם ברוכוף ושל יוסף מוסאיוף בירושלים.

גירסה אחרת, שאינה מזכירה את מוצא המשפחה מבגדאד, מביא פוזיילוב, המקדים בדור אחד את ההגעה לבוכרה: אביו היה וזיר אצל האמיר ואהרון הלך בעקבות אביו וירש את התפקיד. אהרון נעצר והואשם בסיוע לרוסים. הוא שוחרר בתנאי שיתאסלם. כ-20 שנה חי כאנוס-צ'לה ופעל רבות לטובת היהודים והאנוסים כאחד ותמך במוסדות בארץ ישראל. כשעלה בנו של האמיר לשלטון הוא התיר לר אהרון ללעלות לזימרה בירושלים. בדרכו הוא עובר את סט. פטרסבורג, שם הוא חוזר ליהדות גלויה (1872). הוא קיבל שם מקלט פוליטי ואזרחות רוסית ובשנת תרמ"ח (1888) על לארץ ישראל ובנה בתים בשכונת הבוכרים בירושלים וביפו. בניו סייעו בהוצאתו לאור של הספר 'שופריה דיעקב' (ירושלים תר"ע) לזכרו¹⁴³.

שמעון חכ'ימג'י – רופא יהודי על סוס לבן

איראן בערך 1880 – סמרקנד 1917

¹⁴¹ סיפור חייו וקורותיו של אהרון קנדין שמעתי מפי אחד מצאצאיו אברהם איליאוב חנוביץ, בשנת 1991 בטשקנט. הוא היה הממונה על כל חומרי הבנייה באזור טשקנט. פניו של אברהם הזכירו תווי פנים של יהודי מעיראק. אברהם אסף מסמכים שיוכיחו את זיקתו לסבו הגדול אהרון קנדין. לדבריו כל שנה עד שנת 1929 קיבלה המשפחה באוזבקיסטן הכנסה גדולה מפירות הנכסים בארץ ישראל בסכום נכבד של חמישים דולארים. לדבריו עיריית תל-אביב השתלטה על הנכסים והוא והמשפחה מנסים לחלץ את הרכוש בעזרת תיק המסמכים הנמצא בידם. בביקורו בארץ מצא אברהם כי בית-הכנסת שבנה סבו עלה באש לפני כמה שנים. על משפחת קנדינוף ראה פוזיילוב-מבוכארה לירושלים, עמ' 110, 304, 306.

¹⁴² מרדכי נאור (עורך), תל-אביב בראשיתה, 1909-1934, עידן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 210.

¹⁴³ ראה פוזיילוב-מבוכארה לירושלים, עמ' 363-364 והמקורות שהוא מתבסס עליהם.

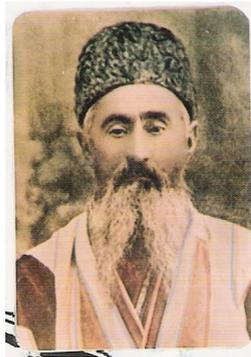
שמעון חכ"מג"י, רופא האמיר, זכה למעמד מיוחד שאף יהודי לא זכה לו. האמיר התיר לו לרכוב על סוס לבן, ללבוש בגדים מפוארים ולחגור אבנט זהב בעוד שיהודים היו חייבים לחגור חבל למותניהם. בני משפחת האמיר נהנו לא רק משירותיו הרפואיים אלא גם מחכמתו כיועץ. שמעון חכ"מג"י הגיע לבוכרה מאיראן בעקבות רדיפות שנרדפה משפחתו ומצא את עצמו נרדף גם בבוכרה. האמיר לא יכול היה לשאת שהרופא האישי ויועץ הסתרים שלו הולך בשבתות לבית הכנסת ומתפלל שם בדביקות. הקהילה קיבלה אותו בכבוד רב לא רק בשל סגולותיו כרופא מיומן אלא גם בשל דאגתו ושתדלנותו למען הקהילה. נסיונותיו של הרופא לשכנע את שמעון חכ"מג"י להמיר את דתו לא עלה יפה. בעיצומה של תפילת השבת, הגיע רץ מאת האמיר ומסר לחכ"מג"י איגרת ובה 30 האשמות על הרופא ועל הקהילה. ניכר היה מן האיגרת שהאמיר כועס מאוד וחיייו של חכ"מג"י ושל הקהילה כולה נתונים על חוד החרב. הרופא רץ כל עוד נפשו בו אל הארמון, נפל אפים ארצה והתחנן על נפש הקהילה ועל נפשו. הוא קיבל התראה של כמה ימים להמיר את דתו או לשלם בחייו. כעבור כמה ימים שב הרופא והודיע בפומבי כי הוא ושלוש בניו התאסלמו ורק אשתו מסרבת להתאסלם. היא הוזמנה לאמיר שציווה על הרופא לגרש את אשתו בשלוש פעמים 'טאלק, טאלק, טאלק'. האישה השליכה בפני בעלה את כל תכשיטיה והאמיר התיר לו לשאת ארבע נשים מוסלמיות במקום אשתו. אשתו חזרה לבית הוריה והרופא, שהבין עד מהרה את שגיאתו החמורה, נטל באישון לילה את אשתו וילדיו וברח לסמרקנד, שבה שלטו הרוסים. כאן חזר ליהדות שלימה. בימי המהפכה זכרו הבולשביקים את קשריו עם האמיר של בוכרה והוציאו אותו להורג בהיותו בן 38 שנים¹⁴⁴.

ר' חזקיה הכהן רבין (חיימוף)

בוכרה תרל"ב (1872) - ירושלים תש"ה (1944)

בנו של ר' יצחק חיים ונכדו של ר' פנחס 'הגדול', שניהם כיהנו בקודש כרבניה הראשיים של יהדות בוכרה. כהונת הרבנות עברה גם לנכד הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף. ראש השושלת היה ר' יצחק הכהן שוחט, שהגיע מבגדאד לבוכרה למטרות

¹⁴⁴ שמעתי את קורותיו של חכ"מג"י מפי נכדתו לאריסה יוסיפובה מורדובה בסמרקנד בשנת 1992. היא ציינה כי אביה היה תינוק כשסבה הוצא להורג.

הרב חזקיה הכהן רבין-חיימוף

מסחר והתיישב בה. לאחר פטירת אביו ר' יצחק חיים, שכיהן בקודש שלושים שנה, עלה על כס הרבנות בנו ר' חזקיה בהיותו בן 24 שנים בלבד. ר' חזקיה גדל בבית רבני, שבו התאכסנו לעתים מזומנות שד"רים שגם מפיהם למד תורה. הוא שאב ממקורות ראשונים בספרייה התורנית העניפה שהייתה בבית אביו. למרות גילו הצעיר קיים התכתבות תורנית עם ר' חזקיה מדיני, שישב אז בחצי האי קרים. שאלה ששאל מוזכרת בספר 'שדי חמ"ד'¹⁴⁵. בשל גילו הצעיר קמו מתנגדים למינויו כרב ראשי, אך הנהגתו ביד רמה הקנתה לו עד מהרה תמיכה כללית. בקיאותו בענייני גיטין והתרת עגונות נודעה מעבר לקהילות בוכרה. בוכרה הייתה, בראשותו, לבית הדין לענייני גיטין לכל מרכז אסיה.

שני אחיו – פנחס ורחמים הוצאו להורג במסגרת ה'טיהורים' שערכו הקומוניסטים לאנשי הדת. ב-1920 נכבשה בוכרה ובעלי הון הוגלו לסיביר או הוצאו להורג. רעב כבד שרר בכל רחבי ברית המועצות. רבים ברחו אל מעבר לגבול – אט אט נסגרו מוסדות הדת ובשנת 1928-9 לא נותרו תלמודי תורה וישיבות. עד שנת 1930 נסגרו כל בתי הכנסת, למעט שניים שבהם היו רשאים להתפלל רק גברים בגיל העמידה ואילך. יהודים-מטעם הטיפו לסגור בתי-כנסת ולהפכם למועדוני המפלגה. השלטונות הטיפו לנוער לאמץ את האידאליים הקומוניסטיים וכפו עליהם לימודים במוסדות ממשלתיים שפעלו גם בשבת. כבר בשנת 1925 נדרש הרב להפסיק את פעילותו הדתית. משלא נענה הושלך לכלא למשך שנה וכשנשקפה סכנה לחייו נמלט בשנת 1930 מבוכרה לאפגניסטן. בהיותו בהראת הקים שם בית דין זמני לגיטין כדי להתיר עגונות. כעבור חודשים אחדים נתקבל אישור-מעבר, שאיפשר לו להגיע לעיר משהד באיראן, שם המתין שלוש שנים עד לקבלת סרטיפיקט שאיפשר את עלייתו לארץ. בחודש ניסן התרצ"ה (1935) הרב ומשפחתו נחתו בשכונת הבוכרים בירושלים. מכאן ואילך טיפל בגיטין ובהתרת עגונות ושקע בלימודי קבלה בישיבת המקובלים 'רחובות הנהר' עם המקובל ר' יעקב מונסה. רבה האחרון של בוכרה הלך לעולמו,

¹⁴⁵ ר' חיים חזקיהו מדיני (ירושלים תקצ"ג-1832 – חברון תרס"ה-1904), מגדולי הרבנים במאה ה-19. העמיד תלמידים הרבה ובין חיבוריו בולט 'שדי חמד' (אנציקלופדיה תלמודית-הלכתית ב-18 חלקים).

לאחר ששירת ארבעים שנה כרב ראשי, ראש אבות בתי דין ומורה צדק, ונקבר בהר הזיתים בירושלים ביום ט' בטבת תש"ה (25.12.1944)¹⁴⁶.

לויצ'ה בבחננוב – מלחין ומוסיקאי של אמירי בוכרה

בוכרה, בערך 1873 – סמרקנד 1925

גדול המוסיקאים הבוכרים. נערץ על-ידי יהודים ולא יהודים. מוסיקאי החצר של שני האמירים של בוכרה – אחאד ח'אן ועלים ח'אן. הוא הופיע בפני משפחת המלוכה אך גם בקונצרטים לאורחיו של האמיר. צאצאיו סיפרו את סיפור חייו לסופר לויין¹⁴⁷. כישרונו כמלחין וכווירטואוז נתגלה באקראי. לפרנסתו הוא היה מוזמן לחתונות לבשל 'פלוב' ובאותה הזדמנות ניגן ושר לקרואים. שמעו הגיע לכל קצוות בוכרה ועד מהרה העדיף את השירה והמוסיקה על פני ה'פלוב'. עד מהרה שמע עליו האמיר והזמין אותו לחצרו. נאסר עליו לנגן מחוץ לארמון. ללויצ'ה בבחננוב נולדו 24 ילדים, אך רק 5 שרדו. לאחר מותו של אח'ד ח'אן הוא עבר לסמרקנד ושעלה לכס המלוכה עלים ח'אן חזר לבוכרה ושירת גם בחצרו. בשנת 1920 ברח האמיר מפני הצבא האדום ועבר לדושנבה בדרכו לקאבול. המנגן המלכותי נותר ללא תעסוקה והוא חוזר לסמרקנד. לאחר אחת ההופעות שלו הוכה לויצ'ה על-ידי המשטרה המקומית. זמן קצר לאחר מכן, בהיותו בן 52 בלבד, מצא את מותו במפתיע. הסברה המשפחתית הייתה שהקומוניסטים לא שכחו את קשריו עם בית המלוכה והוא הורעל על-ידי הנקו"ד (לימים הקג"ב). לפני המהפכה הגיעה משלחת של מוסיקולוגים מריגה שהקליטה ותיעדה את יצירותיו של לויצ'ה בבחננוב ב-30 תקליטים. המוסיקאי איליה מאלאייב, שהופיע בקארנגי הולס בניו-יורק, סיפר כי בשנות ה-40 למד את מוסיקת ה'שאש מאקאם' האוריינטאלית למד מתקליטיו של לויצ'ה בבחננוב, שמת כמה עשרות שנים קודם.

יעקב חיימוב חיימוביץ' – משורר, סופר ומחזאי

נולד באוזבקיסטן בשנת 1909.

חיבר 20 ספרים בדרמה, פרוזה, שירה, מחקר ועוד. ספריו יצאו לאור בטג'יקית-יהודית, אוזבקית ורוסית. בשנת 1937 יצא לאור הרומן הראשון שלו 'נשים'. הייתה זאת שנה קשה לסופרים והמשוררים שנשלחו לסיביר ומעטים חזרו משם. בשנת 1965 פירסם רומן, שנפוץ

¹⁴⁶ המידע על הרב חזקיה רבין נלקח מספרו החשוב של בנו הרב יהודה הכהן רבין, רבין-זרח כוכב מיעקב, שיצא בשנת תשמ"ט.

¹⁴⁷ ראה: Theodore Craig Levin, *The Hundred Thousands fools of God: Musical Travels in* Central Asia, Indiana University Press, pp. 98-105. סיפור חייו של לויצ'ה בבחננוב נכתב ברוסית על-ידי הסופר יעקב חיימוב חיימוביץ'.

בכל רחבי ברית המועצות ב-60,000 עותקים. בין יצירותיו ביוגרפיה של המוסיקאי לויצ'ה בבחנוב. בריאיון שערכת איתו בביתו בטשקנט ביום ציין הסופר יעקב חיימוב, כי גדול היוצרים הבוכריים של כל הזמנים הוא מרדכי בצ'אייב, שחיבר עשרה ספרי שירה ושני רומנים.

הבית והמשפחה במרכז אסיה

הבית

הבית המסורתי הוא חד קומתי ומוקף חומה והחלונות מופנים לחצר, כדי שעין זרה לא תשזוף את הנשים. החצר היא לרוב רחבת ידיים, מעין משק חקלאי קטן שבו חיים בחברותא פרה, כמה כבשים, תרנגולות וברווזים, המתרוצצים בין עצי תפוח ואגס, דובדבן, רימון שזיף ומשמש. ערוגות של ירק – פטרוזיליה, זנבות בצל וצנוניות אדמדמות. במרכז החצר בצל הגפנים ניצבת מיטת עץ ענקית, עליה יושבים בני הבית וסועדים את ליבם בשילוב רגליים מעל שולחן נמוך ושם מספר אבי המשפחה את סיפוריו בעלי מוסר השכל ומוזג לספלי המסובים תה ירוק. הגברים מכינים בקאזאן – סיר הברזל הכדורי – את הפלוב המפורסם. הגברים גם מגישים לאורחים את התה הירוק ואת המזון מבלי שהאורח יראה את קצה שמלתה של אישה.

הבית מחולק לשני חלקים: חלק אחד – דיוואן – פתוח לביקור אורחים והחלק השני – אישקארי – הנסתר מן העין מיועד לנשים. כשמגיע גבר זר שאינו בן המשפחה אסור להן לעזוב את האישקארי. בכניסה לבית חולצים נעליים כדי להשאיר בחוץ את זוהמת הרחוב. ריצפת הבית עשויה לרוב פרקט והשטיחים ורקמות ה'סוזני' ('עבודת מחט') נתלים על הקירות ולא נפרשים על הרצפה כמקובל במחוזותינו. הבית הרוסי במרכז אסיה דומה כמעט ככול לבית האוזבקי בהבדל אחד קטן ומשמעותי – הפסנתר, שעליו פורטים בשתי ידיים ובארבע ידיים מוסיקה קלאסית אך גם טאנגו רוסי רומנטי מרטיט וממיס לבבות.

לפני המהפכה אישה לא יכלה לצאת מן הבית ללא רעלה שכיסתה אותה מכף רגל ועד ראש. אישה מוסלמית, שהסירה את צעיפה בפני זרים, דינה היה מיתה. לאחר המהפכה הגברים והנשים לבשו לבוש אירופי לפי דרישת הסובייטים. כיום יש חזרה מדורגת ללבוש המסורתי – הגברים חובשים כובעי לבד שחורים ומעליו פרח תלתן לבן והנשים לבושות בשמלות משי וסטין ססגוניות כמימים ימימה.

מזון

לחם – בתרבות העברית – לחם ומלחמה – גזורים משורש אחד. עם רודף שלום יעדיף את הלחם על פני המלחמה. ברוב המקרים לחם הוא גם סמל למלחמת הקיום. תן לאוזבקי או לאחד מעממי מרכז אסיה – כיכר לחם ואשכול ענבים או מלון עסיסי והוא יהיה שמח בחלקו. האפגני יאמר: 'נאן, פניר וה'רבוזה' (לחם שנרדה בתנור חימר, גבינה ביתית מלוחה ומלון עסיסי) זאת ארוחה מקובלת של שעת צהריים. אם המשפחה קמה באשמורת האחרונה, לשה בצק ונותנת לו לתפוח עד שחרית. בשחרית מרדדים את הבצק לפיתות ועם החודים של צרור נוצות או חותמת עץ מיוחדת, שממנה מזדקרים מסמרים בקישוט מסורתי, מנקבת האם את הלחם, מפזרת עליו קצה, רודה את הלחם בתנור החימר והמשפחה מתעוררת אל ריחות מדהימים של לחם אפוי שמפיץ תנור החימר המוסק בעצים.

הלחם נקרא בשמו הרוסי 'לְפִיּוֹשֶׁקָה' – לחם דק שמסביבו מתנשאת גבעת בצק אפויה היטב, שיש בה את ארומה של עצים מוסקים. ליהודים הבוכרים גם לחמים מסורתיים אחרים – 'טונוק' או 'נאן טאקי'. זהו לחם רחב יריעה, דק ונימוח בפה. המצה הבוכרית הכשרה לפסח נאפית בדרך דומה אך בתנור נפרד. הסמרקנדיות בשוק בעלות מומחיות מיוחדת ללחם מקושט לחתונות. זאת מעין לפיושקה המקושטת בסוכריות זעירות.

ברכת הלחם – ההבדל בין יהודים ללא יהודים בברכת הלחם היא שהמוסלמים נושאים כפות ידיים ואומרים את הפתחה הראשונה מן הקראן. היהודים הבוכרים נוהגים לפרוש ידיהם ולומר: "ה' עוז לעזמו יתן, ה' יברך את עמו בשלום". יש שמסתפקים באמירה זו במקום ברכת 'המוציא לחם מן הארץ'. לאחר מכן מושכים בכפות הידיים הפרושות את הברכה אל הפנים כדי לשאוב את ברכתו של המברך. המברך מנשק את כף ידו לאחר שנגעה בלחם ובמלח ורק אז הוא מחלק את הלחם למסובים. רבנים ושד"רים שהגיעו לאזור ניסו ללא הצלחה להניא את יהודי בוכרה ממנהג קדום זה.

בכפר נידח בין בוכרה לסמרקנד עברתי פעם עם קבוצה. ליד המעיין נעצרנו כדי להרוות את צמאוננו במים זכים. לפתע הגיע למקום זקן טאג'יקי ולצידו נכדתו היפהפיה. הוא הבחין בנו הזרים וללא היסוס שלף מתוך ערימת הלפיושקות שנשא בידיו לפיושקה חמה שזה עתה יצאה מתנור החימר והגיש לנו עם ברכת הדרך 'רוה-י ספיד' (דרך לבנה!) ו'ביסם אללה אל רחמאן אל רחים'. נטלתי מידו בהתרגשות את כיכר הלחם והשבתי לו ברכה. הייתה כאן גם הכנסת אורחים וגם ברכת הדרך בסיוע הלחם.

הכנסת אורחים – הוא יסוד מוצק בתרבות העמים הנוודים והוא עדיין שורד גם בקרב אלה היושבים כבר על אדמתם. לילה אחד נותרתי בחיווה, בלי מזון ובלי מים. הסתובבתי בין בתי השכונה הסמוכה ושאלתי זוג שישב בפתח ביתו כדי ליהנות ממשבי רוח בין הערביים, היכן אפשר לקנות לחם ומים. ללא היסוס הם הכריזו: 'אתם האורחים שלנו'. אחזו בידינו והכניסו אותנו לביתם. תוך דקות פתחו שולחן נמוך, קיפלו את הרגליים על הכרים והשטיחים והגישו לנו סעודת מלכים.

ה'סופָּה' - מפה פרושה

טשקנט עיר הלחם – מלודרמה ספרותית, שהועלתה בתיאטרון ובסרט – סיפרו של נער שאימו גוועת מרעב בימי המלחמה. הוא נוסע לטשקנט כדי להביא לה משם לחם. במסלול מפותל של תלאות הוא מצליח להגיע לטשקנט. הוא חוזר הביתה לרוסיה עם הלחם ומוצא את אימו ... מתה.

סל הלחם של מרכז אסיה – שתי טרגדיות קרו לסל הלחם של מרכז אסיה. במאה ה-13 הרסו המונגולים את תעלות ההשקיה, שהובילו מים לשדות, ושטחים עצומים הפכו למדבריות ולא הניבו עוד לחם. החל מאמצע המאה ה-19 הסבו הרוסים את שדות החיטה הנותרים לשדות כותנה. זהו האסון הכלכלי והאקולוגי של האזור ובעקיפין של כל אסיה. צריכת המים העצומה מהאמו-דאריה ומהסיר דאריה הביאה להמלחתו והתייבשותו של הים הארלי המתוק, שהתייבש בחלקו והתמלא בחומרי

ריסוס רעילים. ספינות שהיו בלב ים נמצאות עכשיו במרחק של מאה קילומטרים מן המים, בלב המדבר, ניצבים כפסל סוריאליסטי. כל הדגה מתה והכפריים והדייגים מסביב לימה נטשו את כפריהם.

היחס ללחם וסגולותיו – לעולם אין להניח לחם הפוך כי כך אנו פוגעים בקדושתו; עמי מרכז אסיה יישבעו בלחם; אורח רם חשיבות מקדמים בלחם ומלח; בהיכנסך לדירה חדשה עליך לבצוע כיכר לחם לתבל במלח ולהניח את הלחם במלח בארבע פינות החדר; יהודים ולא יהודים מניחים על שולחנו של הזוג בחופתו שני כיכרות לחם שקושטו בסוכריות זעירות. הקאדי והרב מקדשים את הזוג מול כיכרות לחם שמגיש לו הזוג לברכה; בקרמינה צפיתי בהורי זוג יהודי רוקדים לפני הכלה כשהם מניפים כיכרות לחם לכאן ולכאן. הזוג צועד לחופתו כשהלחם מונח כצעף על כתפיהם של החתן והכלה כצעף. מתחת לכרית של תינוק מניחים פיסת לחם כהגנה מפני עין רעה.

תה ירוק משקה בריאות

התה גדל למרגלות ההרים הגבוהים. התה השחור והתה הירוק הם אותו צמח, בהבדל אחד, שהתה הירוק אינו עובר תסיסה והתה השחור עובר תסיסה וקלייה.

מסורת שתיית התה – במהלך הסעודה אין שותים משקאות קרים. שותים תה ירוק מריר המסייע לעיכול המזון השמן. תה מגישים בכל מפגש רעים. אין ממתקים בסוכר, כמנהג הפרסים השמים מתחת ללשון קוביית סוכר או גביש סוכר קנדי. תה מגיש לאורחים רק ראש המשפחה. לפני שהוא מוזג תה מן הקומקומון ('צ'יניק') הוא ממלא ספלון ('פילווצ'קה') ושופך את תוכנו על הרצפה כדי להרחיק רוחות רעות. לאחר מכן הוא יוצק תה לספל ומחזיר לקומקום שלוש פעמים כדי לעורר את הארומה. משלב זה הוא מוזג לאורחיו שליש ספל תה וכך הוא שב ומוזג עד שהאורח שם את כף ידו על לוח ליבו או על פי הספל, כרוצה לומר שתייתו, רוויתו. זר שאינו שותה בקצב הדרוש אומר לו המארח 'אם לא תשתה תה, מאין תשאב כוח?' למי שהמארח ממלא את הספל עד קצהו הוא רומז שנוכחותו של האורח אינה לרוחו. שישתה ויסתלק.

הסעודה – אין דבר דוחק למסובים והסעודה יכולה להימשך שעות ארוכות. נשים יושבות ליד שולחנות נפרדים. השולחן הערוך מלא עד אפס מקום בסלטים, פירות וירקות, פיצוחים, 'שוֹן־פֶּה' (מרק בשר וירקות), פרוסת בשר קר ('יִכְנִי'), 'סֶמְסָה' או 'סֶמְבוֹסָה' (מאפה ממולא בבשר ובצל או בדלעת), 'דושפירה' מאודים או מטוגנים (בצקונים דמויי קונכיית, ממולאים בבשר או בדלעת), 'מִיֶּה בְּרִיֶּן' (דגים מטוגנים טבולים במי שום), ולקינוח 'ח'וֹשְׁקִילִיק' (קונכיית בצק גדולות, מטוגנות ומצופות באבקת סוכר).

בצד האכילה יש חלק חשוב להרמת כוסיות ('טוסט') – וודקה לגברים וקוניאק ארמני ושמפניה רוסית לנשים. כמניין האורחים כך ירימו כוסות ברכה עם נאומים חוצבי להבות. מה פלא ששחמת הכבד היא מחלה נפוצה וקטלנית באזור רווי אלכוהול זה בקרב נוצרים, יהודים ומוסלמים. לאחר אכילה והרמת כוסיות מוכרות הפסקה. המסובים מטיילים בין עצי הדובדבן, התפוח והאגס. בבתי עשירים מזרקה מזניקה מים לגובה ומצננת את החום הכבד של יולי אוגוסט. האורחים משוחחים, צוחקים ומתבדחים ואוכלים פירות הישר מן העץ. גברים מיומנים עוסקים בהכנת הפלוב – שוחטים טלה במקום, ממיסים אליה בתוך 'קזאן' ברזל על עצים, מבשלים קודם את קוביות הבשר ומוסיפים אורז, גזר צהוב, גרגרי חומס וגרגרי תבלין 'זִיֶּרָה', שבלעדיו אין פלוב. בינתיים הנשים פינו את השולחנות וערכו אותם מחדש ומתחיל החלק העיקרי של הסעודה – אכילת הפלוב השמנוני. מכדררים בכף היד חופן פלוב ובפה פעור בולעים מן הטוב הטוב. מקנחים בפירוֹנָה ומרוֹנָה – עוגה וגלידה בסגנון רוסי ומדדים בכבדות הביתה שמחים וטובי לב.

ארוחה לתושבי שכונה שלימה

גם בבתי השיכון הגבוהים והאפורים נותרו עדיין מסורות נוודיות של סעודה משותפת לכל השבט, במקרה זה השכונה כולה. כל משפחה תורמת מאכל ומשקה. נגנים מנגנים ובדחנים משעשעים. אחרי ארוחה דשנה כזאת רוח טובה של שכנות ומשפחתיות שוררת בשכונה. זאת הזדמנות לשדך בן או בת.

סומאלאק בנוב רוז

גם במסורת היהודית 'חטפו' נערות בט"ו באב חג האהבה וטבע. לפי מסורות הנוודים במרכז אסיה 'חטפו' את בנות הזוג. באירוע המרכזי של ה'נוב רוז' (ראש השנה של הטבע) מוקדשת יממה שלימה להכנת ה'סומאלאק' – חיטה תפוחה ביורה רותחת עם אגוזים. יממה של בחישה כסגולה למילוי משאלות הלב. האירוע מלווה בצלילי דויירה, ניי, מחולות ושירה. כיבוד מכולם לכולם. הרמת כוסיות וודקה. פלוב. תה ירוק. המוצר הסופי הוא עיסה דמוית זפת סמיכה בעלת סגולות ריפוי מיוחדות במחלות כבד וכל מחלה אחרת.

מסורת ה'סומאלאק' – הסומאלאק הוא מסורת רווחת בין השבטים הטורקיים של מרכז אסיה. זהו המעדן הנאכל בחג הנוב רוז, המבשר על תחילת האביב. הפילולוג מחמוד קושקארי, שחי במאה ה-15, הסביר כי 'סומא' פירושו חיטה נבוטה ומקורה טורקי. החיטה מוכנסת למים עד שהיא מנביטה. לאחר מכן מיבשים אותה ומכינים ממנה לחם. הלחם נאכל עם מזון שנקרא 'אוגרה אושי'. הכנת הסומאלק נעשה על-ידי נשים. הן ניצבות ליד הסיר הענק, משוחחות, רוקות, מספרות סיפורים ושרות והן בוחשות את העיסה. מסורות ואמונות קשורות בסומאלאק:

ההסבר להנחת 7 אבנים הוא, כי האבנים סופגות את החום ומונעות מהתבשיל להיחרך. נאמר שכלות אוכלות את הסומאלק כסגולה לכניסה להיריון; הן עושות מן העיסה עגילים כדי להגדיל את הפיריון. רווקה המתפללת תוך כדי בחישה של הסומאלק עליהן להתפלל לשבעה כוכבי לכת ותזכה למצוא בן זוג. נשים זקנות נוטעות בשעת הטקס עץ חדש עם רווקה שטרם נישאה והצעירה תזכה במהרה לבן זוג. כסגולה לפיריון אישה זקנה שמה תינוק על ברכיה של הכלה הצעירה.

הכנת הסומאלק – מצרכים: 1 ק"ג חיטה; 900 גרם שמן; 4 ק"ג קמח לבן; 7 אבנים קטנות, 3 דליים של מים זכים. אופן ההכנה: 7-10 ימים לפני חג הסומאלק רוחצים את החיטה. משרים אותם במים על מגש ונותנים להם לספוג את המים יומיים-שלושה. מפרידים את הזרעים ומכסים אותם עם גזה. מדי יום מוסיפים מים. החיטה חייבת להימצא במקום חשוך בטמפרטורה של 16-18 מעלות צלזיוס. אור יכול לשנות את צבע

החיטה. אם הטמפרטורה נמוכה החיטה תנבוט לאט יותר. בטמפרטורה גבוהה היא תרקב. לאחר שהחיטה נבטה, מסירים את הגזה. הנבטים חייבים להיות בגובה שאינו עולה על 5 ס"מ. אם יגדלו יותר טעמם בבישול יהיה מר. בתהליך בישול ממושך שנמשך 13-14 שעות של בחישה התבשיל מוכן. לפני שמגישים אותו קוראים פרק מן הקוראן ואיש ואישה טועמים מן התבשיל של ה'נוב-רוז' שתפקידו לקרב לבבות.

אגדה על הסומאלאק – לפני שנים רבות חייתה אלמנה ענייה מרודה, שלא יכלה לתת אוכל לילדיה הרעבים ללחם. ילדיה יללו מרוב רעב והיא חשבה מה לעשות כדי לספק את רעבונם. היא פנתה לשכנה וקיבלה ממנה מעט חיטה אותה הכניסה לסיר ברזל והוסיפה 7 אבנים, מים טהורים וערבבה הכול עם קמח והניחה את הסיר על האש. הילדים ששמעו רעש היו בטוחים שאימם מבשלת להם מעדן, הם נרגעו, עצמו עיניים ונרדמו. לאחר זמן קצר גם האם נרדמה. כשהתעוררה בשעת בוקר מוקדמת היא הופתעה לראות סביב הסיר 30 מלאכים. היא שפשפה את עיניה בתדהמה וכשפקחה אותן שוב ראתה שהמלאכים מלקקים את אצבעותיהם. המחזה גרם לה הנאה רבה והיא העירה את ילדיה שאצו רצו אל הסיר וזללו ממנו בתיאבון רב. מאז לא ידעו הילדים רעב. היא קראה למעדן 'סומאלאק' שפירושו באוזבקית '30 מלאכים'.

אמונות, סגולות והגנה מפני כשפים

דניאל הנביא – לקבר דניאל בסמרקנד עולים יהודים, מוסלמים ונוצרים. המוסלמים קוראים לדניאל הנביא בשם 'חודג'ה דאניאר' מאמינים במי סגולה ממעיינות של קברי קדושים. בסמרקנד נמצא קברו של הנביא דניאל שמוסלמים ויהודים קידשו אותו. אגדה מספרת כי תימור לנג ניסה לכבוש את פרס ולא הצליח. אמרו לו כי הנביא דניאל הקבור שם הוא המגן עליה. תימור ציווה להעביר את עצמות יד ימינו של הנביא

ימין: קבר הנביא דניאל בסמרקנד במרומי מצוק ולמרגלותיו מעין. שמאל: צופ'ים נושאים כפות ידיהם בתפילה ליד קבר דניאל.

לבירתו סמרקנד. מסורת אחרת אומרת שהאמיר טימור גנב את זרועו של הנביא דניאל במכה. וראה זה פלא: היד הלכה וגדלה עד שהיום הקבר מגיע לאורך של שמונה-עשר

מטרים, הרבה מעבר לזרוע רגילה. לפי האגדה הזרוע הולכת וגדלה מדי שנה בשנה. המעיין שלמרגלות הקבר הוא מעין סגולה, שכל השותה ממימיו יתמלאו משאלותיו. על עץ המשאלות הסמוך לאתר הקבר נמצא עץ משאלות עתיק. בעלי משאלות מבקשים משאלה וקושרים סרט משי על אחד מבדי העץ. לאחר שהמשאלה התמלאה, מתירים את הקשר ותורמים לקופת האתר. בכניסה לאתר חולצים נעליים ומקיפים את הקבר שלוש פעמים ובאותו זמן ממלמלים משאלות לב. מזה דורות רבים מיהודי סמרקנד העניקו לילדיהם את השם 'דניאל'.

צ'שמה איוב – מעין איוב – בפארק איסמעיל סמאני, לשעבר פארק קירוב, נמצא מבנה עם כיפות בסגנון סלג'וקי מן המאה ה-12. אתר מקודש זה שימש כ'חאנקה' (מעון או מסתור) לדרווישים, שלפי המסורת זכו כאן להארה והם יצרו שירה דתית. המבנה בולט בכיפת הקונוס ובשלוש כיפותיו האחרות. המונגולים לא נגעו בו לרעה כשם שלא נגעו לרעה במוזוליאון של איסמעיל סמאני. סבורים כי שני אתרים מיוחדים אלה כוסו בערימות חול גבוהות במיוחד ובאתר נכרו קברים. הכובשים הרוסים הביאו לאתר בולדוזורים שפינו את הקברים ונתגלו שני האתרים המיוחדים במינם

שאה-י זינדה – השאה החי – בכל שנות המהפכה הבולשוויקית והורדת מסך הברזל על ברית המועצות, נבצר מן המוסלמים לעלות לחאג' במכה. החלופה לכך הייתה בסמרקנד באתר 'המלך החי' – שאה-י זינדה. במקום קברו של קוסאם אבן עבאס, דודן של הנביא מוחמד, ממבשרי האיסלאם במרכז אסיה בשנת 676. לפי המסורת קוסאם לא מת אלא נבלע בתוך סלע. צמוד ל'שאה-י זינדה' נמצא ה'נקרו-פוליס', שורה של מוזוליאונים בקרמיקה בכל גווני הטורקיז. בשורה של מוזילאונים קבורים בני משפחת המלוכה של טימור לנג, קציניו ומקורביו. הנוסע אבן בטוטא סיפר שהמונגולים לא נגעו לרעה באתר. לפי המסורת המחודשת, בהוראת המופתי הוצאה 'פאתוה' לפיה מי שביקר שלוש פעמים ב'שאה-י זינדה', דינו כמי שקיים מצוות עליה לחאג' במכה. בני זוג העולים במדרגות המובילות לאתר, סופרים כל אחד לחוד בלבם את מספר המדרגות ומי ששגה סימן הוא שאינו נאמן לבן זוגו. בסמרקנד עוד שני אתרי עלייה לרגל: קברו של אל-בוכרי (810-870), בעל ספרי החדית' ('אל-ג'אמי אל-סאחיח'), וכן האתרים של ח'ודג'ה עבד-י דארוון וצ'ופאן אטא.

ארור הנוגע בקברו של טימור לנג – מסורת קובעת שבכל פעם שפתחו את קברו של טימור לנג או פגעו בה, פרצה פורענות. אבן הירקן שמעל קברו של טימור לנג נלקחה שלל לפרס. מגיפות קשות פקדו את הפרסים עד שנאותו להחזיר את האבן למקומה. מספרים כי ארכיאולוגים רוסיים פתחו את קברו של טימור לנג כדי לוודא שהוא קבור בו. הארכיאולוגים גילו כי רגל אחת קצרה מרעותה. הייתה זאת הוכחה שהוא קבור שם. בעוון פתיחת הקבר בדיוק באותו יום פלשו הגרמנים לרוסיה במלחמת העולם השנייה.

עצבים בולטים כסגולה נגד עין רעה – החשש מעינם הרעה של אויבים מטרידה מאוד את עמי מרכז אסיה. הם משתמשים באמצעים שונים כדי להתגונן. בחומות בצורות ובמגדלי שמירה גבוהים נועצים בהם מקלות והזיזים בולטים לעין ואמורים להגן מפני עין רעה.

מספר 40 מבשר רע – מספר 40 הוא מספר מבשר רע. עלי באבא ו-40 השודדים (המסמלים גם שדים); ארבעים הימים הראשונים לאחר החתונה הכלה חשופה לפגיעת שדים ורחות והיא מלווה על-ידי שושבינים. עד ארבעים יום לאחר החתונה הולכות הכלות בסמרקנד כשלאראשן כובע אתני מוזהב ולראשיהן 40 צמות זעירות והן מלוות כל הזמן בשושבינות; 40 ימים לאחר הלידה על היולדת להישמר מפני מזיקים. היא נקראת 'צ'ילה' והיא עלולה שלא להרות יותר. אישה שאינה נכנסת להיריון או שנכנסה בה רוח רעה היא יוצקת 40 פעם מים על ראשה מתוך הטס המאגי ('טאס צ'יל קיליט' – ('טס בעל 40 מפתחות'), שעליו חרוטים פסוקים מן המיסטיקה המוסלמית. בכל פעם היא פותחת שער נוסף מתום ה-40. גם ביהדות יש משמעות שלילית למספר הזה, הנה דוגמאות: המבול נמשך ארבעים יום; משה במצוקתו מתפלל ארבעים יום וארבעים לילה; בני ישראל היו במדבר 40 שנה. 'ארבעים חסר אחת' מלקות סופג מי שעובר על לאו שבתורה 'ארבעים יכנו לא יוסיף'. בספר יונה נאמר 'בעוד ארבעים יום ונינוה נהפכת' ועוד.

טס 'צ'יל-קיליט' – טס בעל 40 מפתחות מאגיים

עשן למכירה – צועניות במרכז אסיה מסתובבות בשווקים ובידן מחתת קטורת ועליה גחלים לוחשות ומעליהם פזורים זרעי 'אָסְפֶּנְג' המתנפצים ומעלים עשן וריח חריף, שאף רוח רעה אינה יכולה לעמוד מולם. תמורת תשלום צנוע מושכים נהגים עשן למכוניותיהם כדי להתגונן מפני תאונות דרכים. בעלי חנויות מושכים עשן לתוך העסק כסגולה להצלחה. חולים בגוף ונפש מושכים עשן כסגולה לבריאותם.

המלצותיה של המכשפה טטיאנה – טטיאנה היא רוסייה כבדת בשר, העוסקת בין השאר בכשפים. "אם כישפו אותך", היא מציעה, "תמרח חמאת כבשים על גופך והכישוף ייעלם; סגולה אחרת לסילוק הכישוף, תטאטא את ארבע פינות הבית ותפזר את האבק בצומת

דרכים". בנוסף, קח חמש-עשרה סיכות ותניח אותן על נפת קמח, תרתיח את הנפה בסיר גדול ותאמר: "מי שכיסף אותי, הלוואי והכישוף ייפגע בו כבומרנג. את הסיכות יש להשליך דרך החלון החוצה", והיא מוסיפה: בשבתך עם אנשי שררה, שב תמיד לימינם ומשאלותיך יתממשו; לעולם אל תדרוך על כף רגלו של חברך. זה פתח למריבה שאין לה סוף. אם דרכת בשגגה, בקש ממנו שידרוך חזרה על רגלך; כשאתה מקלל מישהו, שעניו יתעוורו והמסכן התעטש באותו רגע, המסכן עלול באמת להתעוור. עליו למשוך מיד את תנוך אוזניו והקללה תתבטל מייד; אם נתקפת בפחד פתאומי או ראית הלוויה, עליך לירוק מיד על החזה שלך והפחד יתפוגג; לעולם אל תשלם חובך בלילה אלא בבוקר, מחשש שתפסיד את ממונך; אם ראית חתול שחור עליך לחמוק מייד ואם אתה נוצרי עליך להצטלב; אם ילדך גונב מבטים של עוברי אורח, עליך להניח כיכר לחם בתוך העגלה והילד לא ייפגע".

מנהגים לפי מחזור החיים

ברית מילה

יהודי בוכרה נהגו לערוך את ברית המילה של ילדיהם לא תמיד ביום השמיני, כי לדברי ההורים "ילד בן שמונה ימים אינו מחזיק מעמד ויכול למות". הטקס נערך השכם בבוקר, כדי לקיים את הפסוק 'וישכם אברהם בבוקר'. בשנות ה-90 הייתי עד לברית מילה בשעת בוקר מוקדמת בבוכרה. המוהל מל את התינוק, שהיה כבן שנה, בתער חלוד והמגן היה עשוי קרטון במקום כסף. במהלך הברית עף מגן הקרטו והמוהל האשים בכך את הסנדק הנבוכ. התינוק שתת דם. בשאהר-י סאבז מצאתי ליד

כיסא אליהו הראת, המאה ה-20 מתוך: הנגבי-יניב, אפגניסתאן – בית-הכנסת והבית היהודי, עמ' 81.

'הכיסא של אליהו' גם את 'המטה של אליהו'. פריט מעין זה לא מצאתי בקהילות אחרות של היהודים הבוכרים. המנהג מוכר וידוע אצל יהודי אפגניסטן, שלדבריהם 'אליהו הנביא הוא איש זקן וירצה להישען על מטהו'. המטה האפגני עשוי עם גולת כסף בראשו, בעוד שהמטה בשאהר-י סאבז היה מגולף ומשוח בפוליטורה ובראש המעובה הייתה כתובת עברית בדיו שחורה: "זה המטה של אליהו הנביא זכור לטוב מלאך הברית". אורכו של המטה כ-1.20 מ'¹⁴⁸.

מנהגי חתונה

קרמינה - חתונה יהודית בליל שבת

בשנת 1992 הוזמנתי לחתונה בקרמינה שעל אם הדרך בין בוכרה לסמרקנד¹⁴⁹. הכלה היתה לבושה בשמלה לבנה אירופית והחתן לבש גלימה בוכרית מוזהבת שעליה רקומים ושזורים בחוטי זהב מנורת שבעת הקנים ומגן דוד גדול. בחצר הגדולה נערכו שולחנות ארוכים

¹⁴⁸ על מנהגי המילה המוסלמית ראה לעיל עמ'...

¹⁴⁹ בקרמינה היתה אז קהילה בת כשלוש מאות נפש (89 בתי אב), שנותרו בה מתוך כ-3,000 נפש שחיו בה לפני גלי העלייה וההגירה. ראש הקהילה גבריאל זבורוב סיפר כי הקהילה יושבת על מזוודות ופניהם לישראל ולאמריקה. 80% מבני הקהילה עלו לישראל והשאר היגרו לאמריקה.

עמוסים בקטניות, בפירות העונה, בעוף קר ('יאכני') ובסוגי לחם שונים. להפתעתי החופה נערכה בליל שבת מבלי שרב הקהילה שלקח חלק בשמחה יתייחס לכך. תזמורת אוזבקית מחרישת אוזניים ניגנה בקולי קולות כמו בחתונה ישראלית טיפוסית. ציפיתי לחופה כדת משה וישראל ולהפתעתי הביאה את בני הזוג בברית הנישואין קומיסרית אוזבקית בשמלה מסורתית. היא הכריזה עליהם כעל זוג נשוי לפי חוקי המדינה והורתה להם להתנשק. בציינתות הם עשו כדבריה והקהל יצא מכליו בתשואות. במקום שררה תחושה של מסיבת סיום של קהילה שהייתה ואיננה עוד. במערכת ההגברה נקראתי לשאת נאום בשם מדינת ישראל. להפתעת הקרואים, שרובם היו לא יהודים, נאמתי בטג'יקית וזכיתי לתשואות.

התבוננתי באם החתן ובאם הכלה שרקדו את ריקוד איחוד המשפחות. כמנהג המקום, נתבקשתי לכבד את המארחים ולצאת בריקוד סולו. הולבשתי בגלימה מוזהבת ורקדתי לצילי התזמורת כשהקהל מצמיד עלי שטרות כסף, שאותם העברתי לאם הכלה. ילד כבן חמש, לבוש גלימה מוזהבת הגיש לזוג הצעיר חבילה ארוזה עטופה בסרטים ובשנצים. הזוג פתח בחגיגות את החבילה שבה הייתה בובת תינוק לקול תשואות הקהל. הכרוז בירך את הזוג שעד לשנה הבאה יחבקו בן זכר משלהם..

קצר רוח שאלתי את היסטוריון הקהילה ויועץ עלייה וקליטה אשר טקוב ואת השוחט ציון קוקוב מתי סוף תיערך החופה כדת משה וישראל. תדהמתי הייתה גדולה כשסופר לי שאמש נערכה החופה כדת משה וישראל במעמד מניין של בני משפחה, מחשש שאירוע פומבי יגרום ל'קשירת' החתן, שיהיה כעץ נבול ולא יוכל לבעול את כלתו. בתקופה הקומוניסטית כתבו את הכתובה על דף מחברת ובפשטות רבה.

מנהגי חתונה מוסלמיים

'ארקאג אוש' – עם אור ראשון של יום החתונה מגיעים הגברים לתפילה. האימאם נושא ידיו לתפילה. מסלסל בערבית את הפתחה הראשונה של הקוראן ומברך באוזבקית להצלחתו של הזוג הצעיר. בוצע את הלחם מתבל במלח. הקרואים מניפים כפות ידיהם המושטות, כמו מבקשים לקבל את הברכה. בזריזות רבה שוחטים בני המשפחה כבש ומכינים כמות עצומה של פלוב עם אליית כבשים, פיסות בשר, אורז צהוב, גרגרי חומס וזירה.

יום ארוך מצפה לזוג הצעיר. הוא בן 18. היא בת 16. הוא לבוש בחליפה הגדולה עליו בכמה מספרים משנות ה-60. הכלה בשמלה לבנה. ב-10.00 בבוקר מתייצבים ב'זאגס' – משרד לרישום נישואין. מנהלת הטקס, פקידה אוזבקית, בודקת את המסמכים ומאשרת את שמות בני הזוג. ברקע נשמע תקליט שחוק עם מארש החתונה למנדלסון. הפקידה מחתימה את הזוג על הניירות ומודיעה להם בנוסח הקומוניסטי: חברים יקרים, ברגע זה הפכתם לזוג. אתם תבנו את הרפובליקה האוזבקית באושר ובשמחה. ברגע זה עונדים זה לזה טבעות זהב. "עכשיו", מצווה עליהם מנהלת הטקס, "עכשיו תתנשקו". הם מתנשקים לפי צו הפרוטוקול

וכמה מן הקרואים פוצחים ביללות שמחה. החתן הולך לקיוסק הסמוך, קונה שמפניה אוזבקית, מוזג לפיילוצ'קות של תה, וכולם מרימים כוסית לחיי הזוג.

בתקופת השלטון הקומוניסטי הניחו בני הזוג זר פרחים למרגלות פסלו המונומנטאלי של לנין. מאז הושלך הפסל ובמקומו הציבו גלובוס ענק ובו תבליט של מדינה אחת בלבד – אוזבקיסטן. מאז אסון רעידת האדמה שהחריב כליל את טשקנט ביום 26.4.1966 הזוגות מניחים זרי פרחים על המזבח שלמרגלות הפסל המונומנטאלי לזכר

עלי-שר נבואי המשורר הלאומי של אוזבקיסטן שחי ופעל לפני כ-560 שנה. במהלך היום מבקר הזוג אצל קרובי משפחה ובכל מקום פותחים לכבודם שולחן.

בבית הכלה מציגים בפני הנשים את הנדוניה של הכלה. מגישים להן פשטידות בשר ומאפים ממולאים – מנטי, חאנום, נארין, דולמא ומרק חומוס עם בשר. לאירוע הצגת הנדוניה שולח החתן לכלתו כבש אחד, שק אורז, שק קמח, פירות וירקות ומשקאות מסוגים שונים – הכול לפי יכולתו. המשפחות נכנסות לחובות כבדים כדי לחתן את הילדים ברוח המסורת. כלה שעומדת בכל התנאים מגישה 30 פרטי לבוש, 14 שמלות, מעילים, נעליים, נעלי בית צבעוניות וכמובן תכשיטי כסף וזהב – עגילים, טבעות, רבידים. הורי הכלה רוכשים לבני הזוג את הריהוט הבסיסי. מיום הולדתה ועד יום כלולותיה נאסר על נערה אוזבקית לענווד טבעת.

חדר ההיחודות מקושט ומוצע לראווה לנשים. גם בני עניים זוכים לחדר כלולות יפה שפריטיו מושאלים מהשכנים. הקירות מקושטים בבדים רקומים ('סוזאני') ושטיחים טורקמניים. בעת החופה המוסלמית מוכנס החתן לחדר אחד והכלה לחדר שני ובמסדרון – בתווך – ניצב הקאדי – השואל בקול רם לשמותיהם של החתן והכלה וחוזר שלוש פעמים על הקריאה "האם אתם מוכנים להינשא זה לזה?" בני הזוג משיבים כמובן בחיוב ובני הזוג חותמים בשלב זה על הכתובה המוסלמית והם נחשבים לנשואים גם לפי דת האסלאם.

לפנות ערב מתקיימת החגיגה העיקרית. בני הזוג יוצאים בתהלוכה רגלית למקום החופה כשהם מלווים במתופפים על דויירה ובמנגנים בחלילי עץ (ניי), בשופרות נחושת ארוכים המשמיעים צפירות של הטיטניק קודם טביעתה (קרנה).

חגיגת החתונה נערכת בחצר הציבורית הענקית. מתחת לסככות הגפן מתכנסים מאות אורחים. האוזבקים לובשים בגדים מסורתיים – הגברים בכובעי לבד שחורים עם עלעלי תלתן לבנים וגלימות מדופנות בכותנה בצבע כחול וצעף ססגוני משמש כאבנט. הנשים בשמלות משי וסטין ססגוניים. הנדוניה של הכלה, מתוגברת ברקמות סוזני ובשטיחים, משמשת כתפאורה לאירוע.

תושבי השכונה מביאים בנוסף למתנות גם את הכיבוד לחתונה. הם מביאים סאמסה – מאפה ממולא בבשר; דושפירה – בצק ממולא בשר ותפוחי אדמה; נוראן – בשר מקוצץ באליית כבשים; ביזה – מקצפת

ביצים; פירוז'נה – עוגה ממולאת בקצפת מתוקה. השולחן כורע תחת עומס הסלטים והמשקאות. המארחים מצפים שהקרואים ישתו עד סוף הערב לא פחות מעשר כוסיות וודקה. הם מוכנים להתפשר על קוניאק. המוזיקה והריקודים סוחפים את האורחים.

בתיקת הבתולים – רק בלילה השלישי מקיימים בני הזוג יחסי מין. מאחורי הדלת מתייצבות שלוש נשים ממשפחתה של הכלה ושלוש נשים ממשפחתו של החתן. כשהן שומעות את קריאות הכלה, הן פורצות פנימה ובודקות את הסדין. כלה שנמצאה לא בתולה היא חרפה להוריה ולמשפחתה והיא מוחזרת בבושת פנים לבית הוריה. יש והיא משלמת בחייה על העלבון הצורב. יש ובנות נשלחות בחשאי לכירורג לאיחוי כרום הבתולים.¹⁵⁰

גירושין ועגינות

בכריחה ההמונית בשנות ה-30 של המאה ה-20, היו גברים רבים שעברו את הגבול והותירו אחריהם את נשיהם עגונות. יש שהגיעו לארץ-ישראל ונשאו אישה חדשה והולידו ילדים מהזיווג החדש בעוד שהותירו מאחוריהם אישה עגונה. ר' הזקיה הכהן רבין (חיימוף) עשה רבות כדי להלץ נשים עגונות מעגינות.¹⁵¹ בשנת 1991 בביקורי בבוכרה קבוצת נשים ביקשה את עזרתי להתיר אותן מעגינות. הן היו נשים צעירות שגילן לא עלה על ארבעים. הן סיפרו כי שנה קודם הגיע לבוכרה הרב אשר ארנטרוי שהקים יחד עם חבריו בית דין ארעי למתן גיטין. מאז אין להן תקוה. רבה של סמרקנד בראשית שנות ה-90 היה ר' שמעון שמענוב, איש חב"ד שהצליח לשמור גם על מסורות עתיקות של קהילתו. הרב שמענוב הוסמך לרבנות על-ידי הרב משה גיסינסקי, רבה האשכנזי של סמרקנד, ועל-ידי הרב שקרוב, רב העדה הבוכרית. הוא נסע בין הקהילות של מרכז אסיה, מל ילדים והשיא זוגות כדת משה וישראל ומשימתו העיקרית הייתה לא להשאיר יהודיה עגונה. תהליך הגירושין הפורמלי בברית המועצות היה פשוט ומהיר בהיעדר רכוש. המוסלמים גירשו את נשיהם בשלוש אמירות של 'טאלאק, טאלאק, טאלאק' (מגורשת, מגורשת, מגורשת) לעתים לטובת נשים צעירות יותר.

פטירה ואבלות

מותו של מנהיג – יצחק שמענוב איש תמיר ולבוש בקפידה עמד בראש קהילת בית הכנסת צ'קלובה בטשקנט. בכל פעם שבא לברני הביא עמו במצוות אשתו 'נאן טוקי' לחם גדול, דק מאוד ופריך, שאשתו אפתה בתנור החימר שבחצר ביתה.

בוקר אחד טילפנה אליי רעייתו בוכיה: 'שמענוב מת הלילה מהתקף לב'. כחמש מאות איש ליוו את ארונו. בכניסה לביתו המרווח הניחו את ארונו העשוי מתכת ומעליו פרוכת 'סוזני' רקומה. תמונה גדולה של שמענוב הוצגה ברחבה. המקוננות הזקנות קוננו בקול דק ומדהים ביופיו את סיפור מפעלותיו של האיש. הכרוז הכריז על ההלוויה ויצאנו לחלוק כבוד אחרון. הוזמנתי לשאת נאום

¹⁵⁰ על הסכנות האורבות לכלה ב-40 הימים הראשונים ראה לעיל עמ'...
¹⁵¹ ראה עליו ועל פעלו לעיל, עמ'...

הספד. סיפרתי בטג'יקית על מפעלותיו של שמעוניו שלא זכה להגיע לשערי ארץ-ישראל. אחרי נשאו דברים משוררי העדה וראשיה. ציפיתי לאשכבה ול'קדיש', אך תחת זאת קראו פסוקים משל המשורר הפרסי סעדי ומשל פושקין.

הטקס היהודי התקיים בחדר ההלוויות בבית העלמין היהודי, שם גם סובבו בני המשפחה את הארון שבע פעמים ובני משפחתו אמרו 'קדיש' מתוך כתב יד קירילי¹⁵². עד מהרה הוקמה בבית העלמין המטופח של טשקנט מצבת שחם מרשימה ועליה דיוקנו של יצחק שמעונוב ז"ל. בתום שנה נערכה אזכרה בביתו ('ישיבה'). בצד לימוד 'זוהר' בנגינה בוכרית עתיקת יומין, דקלמו בעל-פה משירת פרס ורוסיה על אפסות חיי האדם. הבנים אמרו 'קדיש'. בשלב זה החל טקס 'לבישת לבנים', לאחר שבשנה האחרונה האלמנה ובנותיה לבשו בגדים שחורים, הן בירכו 'שהחיינו' ולבשו שמלות לבנות כסימן לתום האבל. הבנים הסירו את בגדי האבל ולאחר ברכת 'שהחיינו' לבשו ז'קטים אופנתיים. נשמתו מצאה מנוחה. השולחנות הועמסו ב'מיהי בריון' (דגים מטוגנים במי שום), 'פלוב' ולקינוח 'ח'ושקיליק' קונכיות בצק מטוגן שזרו עליו סוכר דק.

'ישיבה' { 'ישובו' } – אזכרה לנפטרים – הדתות של מרכז אסיה היו לפני הקומוניזם ובימיו דתות משפחתיות ולא אוניברסליות. המוסלמים ציינו את חגי האסלאם כחגים משפחתיים ולכל היותר כחגים לאומיים מקומיים. היהודים חגגו את חגי ישראל, חופה, ברית מילה ופדיון הבן בחיק המשפחה או בחיק הקהילה בבית הכנסת. היהודים כיבדו וטיפלו באבות המשפחה בחייהם ובמיוחד נהגו בהם כבוד לאחר מותם. נינים ונכדים ערכו 'ישיבה' – אזכרות שנתיות לא רק להורים שנפטרו אלא גם לסבא וסבתא רבא שלא הכירו. באזכרות שוררו במנגינות עתיקות יומין פרקי זוהר, שאותם הכירו בעל-פה, לעתים מבלי שהבינו את תוכן הדברים. הם הרימו כוסיות לנשמת הנפטר ובסעודות המצווה נטלו ידיים וברכו את ברכת הלחם וסעדו – לפיושקה, דגים מטוגנים במי שום, חצילים קלויים בשום כתוש ('בודיג'ון סיר'), פלוב, סלט ירוק, תה ירוק. בביקוריי בקהילות הבוכריות של מרכז אסיה לא היה כמעט לילה של אמצע השבוע שאין בו 'ישיבה'.

כמנהג המוסלמים, משפחת האבלים היהודית לא פעם לבשו בימי האבל 'ג'ומה' גלימה כהה ועל מותניהם קשור משולש של מטפחת משי צבעונית. בתי הקברות הבוכריים מטופחים מאוד ובביקורים על קברי אבות ואימהות נוהגים לצחצה את הקברים ואת סביבתם. בדור האעחרון המצבות עשויות שחם ועליהן חקוקה דמות הנפטר או הנפטרת.

אוזבקי כי ימות – יולי הוא חודש חם, הטמפרטורה שירדה בחורף למינוס 20 מעפילה עכשיו עד ל-45-50 מעלות. ילד אוזבקי שביקש לקרר את עצמו, נכנס לאגם מלאכותי בטשקנט וטבע למוות. כל השכונה האוזבקית התאבלה על מותו של הילד בקול דממה דקה. משעות הבוקר הגיעו המונים, קרובים ורחוקים, לא דיברו ולא ניחמו. רק ישבו בצל בתנוחת כריעה. קטנים ודוממים בתוך עצב עמוק. עד מהרה הוקמה סוכת אבלים עשויה פרוכות

¹⁵² ר' שלמה בבג'אן קבולי (ראה עליו לעיל עמ') הוציא בין השאר בפרסית-יהודית גם את 'סדר שבעה הקפות למת שנוהגים לעשות למת כפי מנהג בוכארה וסמרקנד ואגפיה', ירושלים תרס"ו (1906)

צבעוניות בסגנון ה'סוזני'. בסוכה הוצבו שולחנות ארוכים וספסלים שעליהם ישבו בדממה – גברים לחוד ונשים לחוד – ושתו תה ירוק מתוך קומקומי חרסינה. אחר הצהריים הוצג הנפטר כשהוא לבוש במחלצות חג ופניו גלויים. הכול עברו על פני הארון: מבוגרים וילדים בני גילו של הנפטר. לאחר מכן נשאו בדממה את הארון גברים לבושים גלימה (ג'ומה) ולראשיהם כיפות קונוס שחורות. הנשים עמדו בפינתן אל מול שיירת המתאבלים הגברים ההולכת ומתרחקת. לילה עצוב ירד על השכונה.

כל הלילה התבשלו בקלחת ברזל ענקית ערימות אורז מתובלות באלית כבשיים, נתחי בשר טלאים וגרגרי חמוס, שדבק בהם ריח שרף העצים הבוערים מתחת לקלחת. עם דמדומי שחר – בין שלוש לחמש – באו מאות לנחם ולפרוט את הכאב לפלוב של שחרית, שאותו אכלו באצבעות ידם. אמרו תפילה ומילת נחמה והלכו לעבודת יומם.

שלושה ימים התאבלו. המונים באו. שתו תה ירוק ובצעו לחם לאחר שבירכו וקלטו את ברכת הלחם אל מול פניהם. ביום הרביעי כשעוד ערפילי בוקר של אשמורת אחרונה רבצו על העיר האבלה הגיעו ההמונים לפלוב אחרון של תנחומים. בירכו, אכלו והלכו. כשהאיר הבוקר, הסוכה פורקה. הרחבה נוקתה במטאטאי זרדים והשכונה חזרה לשגרה כשנפקד מקומו של ילד אחד.

רשימת מקורות וקיצוריהם

- אביחיל-שבטים – אליהו אביחיל, שכטי ישראל האובדים והנחזים, (אגודת 'עמישב'), ירושלים תשמ"ז, 240 עמ'.
- אבישור-שירת הנשים – י' אבישור (עורך), *שירת הנשים* (שירי עם בערבית-יהודית של יהודי עיראק), אור יהודה תשמ"ז.
- אברהמוף-הירדן – נ' אברהמוף, שנתיים באפגניסטן (1928-1930), הירדן, גל' 234 (14.2.35); גל' 236 (17.2.35); גל' 238 (19.2.35); גל' 240 (21.2.35); גל' 244 (26.2.35); גל' 247 (1.3.35); גל' 255 (11.3.35); גל' 259 (11.3.35); גל' 284 (15.4.35)
- אדאמק-אפגניסטן – L.A. Adamec, Germany, Third Power in Afghanistan's Foreign Relations, – in: *Afghanistan some New Approches*, Micigan 1969, pp. 204-259.
- אנצ' אסלאם – *Encyclopaedia of Islam*, מהדורת 2007, Brill, Leiden.
- אנצ' בריטניקה – *Encyclopaedia Britannica*.
- אסף-תשובות הגאונים – ש' אסף, *תשובות הגאונים ולקוטי ספר הדין להרב ר' יהודה ברצלוני ז"ל* (מדעי היהדות, ספר ב), ירושלים תרפ"ז. אשורב-בוכרים –
- אפגניתון – אפגניתון – בטאון העדה האפגנית, יוצא לאור ע"י ועד עדת יהודי אפגניסטן.
- ארליך-אנוסים – י' ארליך, אנוסי משהד עולים, *שלוחות* (סיון-תמוז תש"י).
- בזק-חושים – י' בזק, *למעלה מן החושים* (על תופעות על חושיות במסורות יהודיות ובמחקר ימינו), תל-אביב תשכ"ח.
- בלו-שבטים – H.B. Bellew, *Journal of a Political Mission to Afghanistan in 1857*, London – 1862.
- בן-צבי-מחקרים – יצחק בן-צבי, *מחקרים ומקורות*, ירושלים תשכ"ו. 608 עמ'. לוחות.
- בן-צבי-נדחי ישראל – יצחק בן-צבי, *נדחי ישראל*, מהדורה שלישית מורחבת, הוצאת משרד הביטחון, תל-אביב 1963.
- בן-צבי-קאי-פנג – י' בן-צבי לוחות האבן מבית הכנסת הקדום בקאי-פנג-פו בסין, *ספונות*, ה, עמ' לד.
- בראואר-אפגניסטן – א' בראואר, יהודי אפגניסטן, סיני, יד (תש"ד), עמ' שכד-שמב.
- בראואר-כורדיסטאן – א' בראואר, *יהודי כורדיסטאן* (מחקר אתנולוגי), ירושלים תש"ח.
- ברגמן-פולקלור – י' ברגמן, *הפולקלור היהודי* (ידיעת עם ישראל, אמונותיו, תכונותיו ומנהגיו העממיים), ירושלים תשל"ג.
- ברעם-בואי כלה – נ' ברעם-בן-יוסף (עורכת), *בואי כלה* (מנהגי אירוסין וחתונה של יהודי אפגניסטאן), ירושלים 1997.
- גאון-אינדולקו – מ"ד גאון, *חרצובות ה'אינדולקו'* (זכרונות וגילוי עוונות), *חכמי ירושלים* (מבחר מאמרים), ירושלים תשל"ו.
- גאון-יהודי המזרח
- גוטמן – י' גוטמן, *הפילוסופיה של היהדות*, ירושלים תשט"ו.
- גול-הראת – זאב גול, *קהילת הראת* (1839-1976), עבודה סמינריונית בסמינר אפעל (תשמ"ג-תשמ"ד).

גולדציהר-אסלאם – י"י גולדציהר, *הרצאות על האסלאם*, תרגום י"י ריבלין, ירושלים תשכ"ט.

גור-גורביץ-אחרי גורבצ'וב – Baruch Gur-Gurevitz – After Gorbachev (History in the –
(making: Its effects on the Jews in the former Soviet Union: 1989-1994

.Jerusalem 1995

גורביץ-גרץ-בקי – העלייה, היישוב והתנועה המטבעית של האוכלוסיה בא"י, המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית, ירושלים תש"ח.
גיל-חיוי – מ' גיל, *חיוי הבלכי - הכופר מח'וראסאן*, מרחביה תשכ"ו.
גיל-פורים (תש"ז) – מיכאל גיל (גול), "תמחה" באפגאניסטאן, כיצד חכו את המן בתפוצות ישראל (בעריכת ד"ר יום-טוב לוינסקי), תל-אביב תש"ז, עמ' 76-78.

גיל-פורים (תש"ח) – מ' גיל, פורים שני באפגאניסטאן, *ידע עם*, ב (ניסן תש"ח), עמ' 42.
גרג'י-מסעות – ר' קשאני, מסעות הרב מולא מתתיה גרג'י מאפגניסטן לארץ-ישראל בתרנ"ו (1895) ובתרס"ח (1908), *שבת ועם*, ט (תשמ"א), עמ' 263-289.
גרג'י-חנוכת ציון – יחזקאל גרג'י, *חנוכת ציון* [בגימטריה: יחזקאל], ירושלים תרע"ד, נז דף.
גרג'י-קורות זמנים – ר' קשאני, קורות זמנים להרב מתתיה גרג'י מאפגאניסטאן, *שבת ועם*, א (תשל"א), עמ' 136-159.
גרג'י-עדות ביהוסף – יוסף מלמד גרג'י, *ספר תהלים עדות ביהוסף*, ירושלים תרפ"ו.
גרג'י-עונג לשבת – מתתיה גרג'י, *עונג לשבת, תהלות דוד, בית המקדש*, ירושלים תרע"ג.
דו"ח אונסקו-חינוך (1952) – Mission a buts educatif-IV; Rapport de la mission en
Afghanistan, UNESCO (May 1952

דוידוביץ-הכתובה בעיטורים – דוד דוידוביץ, *הכתובה בעיטורים*. מבוא: פרופ' בצלאל ס. רות, בת-ים 1968, עמ' 30, 75, 77.

R Dollot, *LwAfghanistan: Histoire, Description, Moeurs, coutumes, Folklore, Fouilles*, Paris 1937

דופרי-1988 – L. Dupree, *Afghanistan*, Princeton 1980, xxiv+778 pp –
דינור-ישראל בגולה – ב"צ דינור, ישראל בגולה מימי כיבוש ארץ-ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב, הוצאה שניה, תל-אביב תשי"ח.

P. Hopkirk, *The Great Game – The Struggle for Empire in Central Asia*, London 2001

המילטון – A. Hamilton, *Afghanistan*, N.Y. & London, 1906 –
המרטון-אפגניסטן – J.A. Hamerton, *Peoples of all nations*, Vol.I, London 1922 –
הנגבי-יניב-בית הכנסת – ז' הנגבי – ב' יניב, אפגניסטאן – בית הכנסת והבית היהודי, ירושלים תשנ"א.

W.H. Henning, *The Tang-I Azaio inscriptions, BSOAS XX (1957)*, pp. 335-342

הראל-נחלת יעקב – מנשה הראל (בבאיוף), *נחלת יעקב*, ת"א תשמ"ג, עמ' 240.

W.C. White, *Chinese Jews: A Compilation of Matters Ralating to the Jews of* –
Kaifeng Fu, 3 Vols, Toronto 1942

J. Wolf, *Researches and Missionary Labours among the Jews...* – (1835)

London 1835

A. Vambery, *Travels in Central Asia*, New York 1865 – (1865)

זנ"ד-בוכרה

חוסייני-רודף העפיפונים – חאלד חוסייני, *רודף העפיפונים* (מאנגלית: צילה אלעזר),

תל-אביב תשס"ד.

טג'ר-תולדות -

יהודי חמ"ע – מדריך האוכלוסיה היהודית ברחבי חמ"ע (ברה"מ לשעבר). 150 ערים. הסוכנות

היהודית לארץ ישראל, ירושלים, מאי 1994.

הושע-דרך לבנה – ב"צ יהושע, *אוק-יול - דרך לבנה* (מסע במרכז אסיה), תל-אביב תשנ"ו.

הושע-יובל – ב"צ יהושע, *יובל לראובן קשאני*, ירושלים תשל"ו, 16 עמ'.

הושע-מנדחי ישראל – בן-ציון יהושע-רז, *מנדחי ישראל באפגניסטן לאנוסי משהד באיראן*,

ירושלים (מוסד ביאליק), יד+64+579 לוחות.

הושע-צוואת אב – ב"צ יהושע, *צוואת אב* (י"ג סיפורי-עם מאפגניסטן מפי רפאל יהושע

רז). הקדימה מבוא והוסיפה הערות ציפורה כגן. חיפה תשכ"ט, 105+XV עמ'.

הושע-מצבה מקאבול (תשל"ט) – ב"צ יהושע, *מצבת קבורה קדומה מקאבול שבאפגניסטן, תרביץ, מט*

(תשל"ט), עמ' 348-351.

הושע-פורצי גדר – ב"צ יהושע, *פורצי גדר* (רומן), תל-אביב תשמ"ז.

הושע-תפוח מעץ הדעת – ב"צ יהושע, *תפוח מעץ הדעת* (חמישים סיפורי-עם מאפגניסטן

מפי רפאל יהושע-רז) ירושלים תשמ"ו, 176 עמ'.

יערי-ספרי יהודי בוכארה - אברהם יערי, 'ספרי יהודי בוכארה', קרית ספר, יח-יט (תש"ב)

כהן: נוסעים (1971) – *Ida Cowen, Jews remote Corners of the world*, New Jersey

pp. 231-250: Afghanistan, 1971

לואיס-טורקיה – ב' לואיס, *צמיחתה של טורקיה המודרנית*, ירושלים תשל"ז.

לבני ראובן – ראובן בן משה בצלאל, *לבני ראובן*, 16 דף, פורמט אלבומי. שירים עבריים שהושרו

על-ידי יהודי אפגניסטן ולצדם שירים בפרסית יהודית משל המחבר, ירושלים אדר התש"ם.

לוי-אנוסים - ע' לוי, "עדות ותעודות לתולדות יהודי משהד", *פעמים* 6 (תשמ"א),

עמ' 57-73.

לוי-גירוש הראת – ע' לוי, *גירוש הראת* (1856-1859), *פעמים* 14 (תשמ"ג), עמ' 77-91 [עם ביבליוגרפיה

נרחבת].

לוי-תולדות – ח' לוי, *תאריכי יהודי איראן* (תולדות יהודי איראן - פרסית), טהראן, 1960-1956.

לוינסקי-הווי ומסורת – י' לוינסקי, *אנציקלופדיה של הווי ומסורת ביהדות*, ת"א תשל"ל.

לסלי-קאי-פנג (1968/9) – *D.D. Leslie, The Judeo-Persian Colophones to the Pentateuch of the*

(K'aifeng Jews, *Abr-Naharin* 8 (1968/9)

– לסלי-קאי-פנג (1972)

– לסלי-קאי-פנג (1982)

לצרוס-יפה-ערבים – ח' לצרוס-יפה (עורכת), *פרקים בתולדות הערבים והאסלאם*,

תל-אביב 1967.

בן נתן אדלר הכהן,

לונדון 1907.

G.de Meyendorff, *Voyage d'Orenbourg a Boukhara, fait en 1820*, - משלחת רוסית - Paris 1826.

מישאל-אפגניסטן – י' מישאל, *בין אפגניסטן לארץ-ישראל* (מזכרונותיו של נשיא הקהילה בצפון אפגניסטן), ירושלים תשמ"א.

מלאכי-אנג'ל – ש' אנג'ל-מלאכי, *בטרם ראשית* (מחיי הקהילה הספרדית בירושלים במאות השנים האחרונות), ירושלים 1977.

B. Markowski, *Die Materielle kultur des Kabulgebietes*, Leipzig 1932 – מרקובסקי משואה - *משואה למורשת יהדות אפגניסטן*, בעריכת ראובן קשאני, ירושלים.

נאמט אוללא-אפגנים – Neamet Ulla, *History of the Afghans* (Translated from Persian) by Bernard Dorn, London 1829-1836. 2 parts. XV+184; VIII+131.

ניימרק-מסע – א' ניימרק, *מסע בארץ הקדם* (מהדורת יערי), ירושלים תש"ז.

נצר-יהודי איראן – א' נצר (עורך), *יהודי איראן – עברם, מורשתם וזיקתם לארץ ישראל*, חולון-תל-אביב, תשמ"ח. ח+168 עמ'.

נצר-קורות – א' נצר, "קורות אנוסי משהד לפי יעקב דילמניאן", פעמים 42 (תש"ן).

נ"ר – נ' רובינסון [נ.ר.], *היהודים באירן ובאפגניסטן*, גשר ב (1965-66), עמ' 136.

סימן-טוב-שורשים ואהבה – שמעון סימן-טוב אבי-חי, *שורשים ואהבה – יהדות אפגניסטן*. תמצית ביוגרפית על חיי משפחות בני הקהילה, 376 עמ'. תעודה אוטנטית מנקודת מבט אישית על בני העדה בעיקר ואחרים. המידע בספר ראוי לניתוח.

סעדון-איראן – חיים סעדון (עורך), *איראן* (מכון בן-צבי ומשרד החינוך), 276 עמ'.

ספיר-מסע תימן – יעקב ספיר הלוי, *ספר מסע תימן, מהדורת א' יערי, ירושלים תשי"א*.

סרוסי-דוידוף-מוסיקה – אדוין סרוסי ובוטז דוידוף, *למחקרה של מסורת המוסיקה של יהודי אפגניסטן*, פעמים (79), עמ' 159-170.

עמנואלי-אפגניסטן – אהרן פנחסי (עורך) *כתבי אברהם עמנואלי* (פילוסוף), ירושלים 1960.

פוזיילוב-יהדות בוכרה – גיורא פוזיילוב, *יהדות בוכרה גדוליה ומנהיגיה*, ירושלים התשנ"ג (1993).

פוזיילוב-מבוכרה לירושלים – מבוכרה לירושלים – עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכרה בארץ ישראל (תרכ"ח-תש"ח – 1868-1948), ירושלים התשנ"ה.

פטאי-נישואין – ר' פטאי, "הנישואין בעדת אנוסי משהד", *עדות*, ב (ג-ד) תש"ז, עמ' 163-192.

W. J. Fischel, *The Jews of Afghanistan*, *The Jewish Chronicle Supplement*, - 22.4.1932, 26.3.1937

פישל-הודו – ו' פישל, *יהודי הודו*, ירושלים תש"ך.

W.J. Fischel, *The Jews of Central Asia (Khorasan) in Medieval Hebrew* – פישל-ה'וראסאן – פישל-יהודים (and Islamic Literature, *Historia Judaica*, Volume VII, 1 (April 1945).

W.J. Fischel, *The rediscovery of the medieval Jewish Community at* – פישל-פירו-קוה – (Firuzkuh in Central Afghanistan, *JAOS*, Volume LXXXV (1965).

- פליישר-חיוי - ע' פליישר, 'שריד מהשגותיו של חיוי הבלכי על סיפורי המקרא', *תרביץ* נא (תשמ"ב), עמ' 57-49.
- פעמים (79) – יהודי אפגאנסטאן, בוכארה ופרס, *פעמים* – רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח, גיליון 79 (אביב תשנ"ט).
- פריימן-קידושין – פריימן:קידושין - א"ח פריימן, *סדר קידושין ונישואין מאחרי התלמוד ועד ימינו*, ירושלים תשכ"ה.
- פרי עץ הדר – ספר פרי עץ הדר.....
- קורט-א"י (תשכ"ח) - ז' קורט, שיר געגועים על ירושלים מאת המשוררת מהראת זלפה בכשי ז"ל, *ידע-עם*, לג-לד (1968), עמ' 98-100.
- קורט-בת המלך – ז' קורט, *בת המלך שהפכה לזר פרחים* (מבחר סיפורי עם של יהודי הראת, אפגניסטן), ת"א תשל"ד, 198 עמ'.
- קורט-הווי – ז' קורט, מתוך ההוי של אפגניסטן, *ידע עם*, כרך יח (תשל"ז), עמ' 44-43.
- קורט-חנוכה – ז' קורט, נרות חנוכה באפגניסטן, *אומר*, 13 בדצמבר 1963; *אומר*, 8 בדצמבר 1968.
- קורט-סוכות – ז' קורט, סוכות באפגניסטן, *דבר לילדים*, לו (תשכ"ו), חוברת ג', עמ' 53.
- קורט-סיפורי-עם – ז' קורט, *סיפורי-עם מפי יהודי אפגניסטן*, ערך, הקדים מבוא והוסיף הערות חיים שוארצבאום, ירושלים-ת"א תשמ"ג, 207 עמ'.
- קורט-עגות – ז' קורט, מתוך ההווי של אפגניסטן ("יזדי או משהדי"), *ידע-עם*, יח (תשל"ז), עמ' 44-43.
- קורט-ערבה – ז' קורט, ליל ערבה, *אומר*, 26.10.1961.
- קורט-פורים – ז' קורט, פורים אצל יהודי אפגניסטן, *אומר*, 3 במארס 1961.
- קורט-שבועות – ז' קורט, ליל ערבה, *אומר*, 26 באוקטובר 1961.
- קשאני-אפגניסטן – ר' קשאני, *יהודי אפגניסטן*, ירושלים תשל"ה, 64 עמ'.
- קשאני-חנוכה – ר' קשאני, נרות חנוכה באפגניסטן, *במערכה*, גיליון 129 (2צמבר 1971), עמ' 14.
- קשאני-ט' באב – . 2 p. 30.9.1960, *The Jerusalem Post*, Kashani, Days of Awe in Afghanistan.
- קשאני-יהודים (תשי"ח) – ר' קשאני, על יהודי אפגניסטאן, *שבט ועם*, ב (ניסן תשי"ח), עמ' 155-158.
- קשאני-יהודים (תשס"א) – ר' קשאני, *יהודי פרס, בוכרה ואפגניסטן*, ירושלים תשס"א.
- קשאני-כיפור – (תש"ך) – ר' קשאני, מנהגי כיפור בגולת אפגניסטן, *גשר*, כג-כד (אלול תש"ך), עמ' 135-131.
- קשאני-כתובות – ר' קשאני כתובות מעוטרות מאפגניסטן, ירושלים תשרי תשל"ט, 16 עמ'. נתפרסם גם ב*מערכה*, גיליון 210 (סיון תשל"ח), עמ' 12-13, 19.
- קשאני-ניסן – ר' קשאני, ראש חודש ניסן אצל יהודי אפגניסטן, *מחניים*, גיליון עד (סוכות תשכ"ג), עמ' 56-59.
- קשאני-סוכות (תשכ"ג) – ר' קשאני, מנהגי חג הסוכות באפגניסטן, *מחניים*, צ (ניסן תשכ"ד), עמ' 161-160.
- קשאני-פסח (תשי"ט) – ר' קשאני, ממנהגי יהודי אפגניסטן בחג הפסח, *שבט ועם*, ד (אייר תשי"ט), עמ' 109-114.

- קשאני-פסח (תשכ"א) – ר' קשאני, פסח אצל יהודי אפגניסטן, *חרות*, 31.3.1961.
 קשאני-פסח (תשכ"ו) – ר' קשאני, הווי ומנהגים בליל הסדר אצל יהודי אפגניסטן, *דוכן ח*
 (סיון תשכ"ו), עמ' 47-50.
- קשאני-ראש השנה (תשי"ט) – ראש השנה אצל יהודי אפגניסטן, *הדאר*, לז (כ"ב באלול תשי"ט),
 עמ' 693.
- קשאני-ראש השנה (תשכ"א) – ר' קשאני, ראש-השנה אצל יהודי אפגניסטן, *מחניים*, מט
 (ער"ה תשכ"א), עמ' 98-99.
- קשאני-שבועות (תשכ"ב) – ר' קשאני, שבועות אצל יהודי אפגניסטן, *מחניים*, ע (סיון
 תשכ"ב), עמ' 134-135.
- קשתיאל-מסעות – מסעות ששון חי לבית קשתיאל, בתוך י' בן-צבי, מחקרים ומקורות, ירושלים
 תשכ"ו, עמ' 421-471.
- E.I. Rapp, *Die Judisch-Persisch-Hebraischen* – (1965-1971-1973-1974/5) –
Inschriften aus Afghanistan, Munchen 1965, 77 pp
 רבין-זרח כוכב מיעקב – יהודה ויצחק הכהן רבין, *זרח כוכב מיעקב*
 כמוהר"ר חזקיה הכהן רבין זצוק"ל – תולדותיהם והליכותם
 בקודש של רבני בוכארה, ירושלים תשמ"ט, שנב עמ'.
- N. Robinson, *Persia and Afghanistan and their Jewish* –
Communities, Institute of Jewish Affairs, New York 1953
- רומנלי – ש. רומנלי, *משא בערב*, ברלין תקנ"ב
- Schulze-Holthus, *Daybreak in Iran (Astory of German Intelligence Service)*, –
 London 1954
- שחן-סמבטיון – אביגדור שחן, *אל עבר הסמבטיון*, מסע בעקבות עשרת השבטים, תל-אביב 2004,
 עמ' 378.
- שמלץ-דימוגרפיה – עוזיאל שמלץ, קווים מיוחדים בדימוגרפיה של יהודי ירושלים במאה
 התשע-עשרה, *פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים*, ב, ירושלים תשל"ו, עמ'
 52-76.
- S. Shaked, *Epigraphica Judeo-Iranica*, *Studies in Judaism and Islam*, –
 Jerusalem 1981
- ; תדהר-אנציקלופדיה, כרך א, עמ' 321;
 ביבליוגרפיה ורשימת קיצורים:
 אסף: תשובות הגאונים – ש' אסף, 'תשובות הגאונים' ולקוטי ספר הדין להרב ר' יהודה ברצלונני ז"ל (מדעי
 היהדות, ספר ב), ירושלים תרפ"ז.
 ארליך: אנוסים – י' ארליך, אנוסי משהד עולים, 'שלוחות' (סיון-תמוז תש"י).
 גוטמן: יהדות – י' גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשט"ו.
 גולדציהר: אסלאם – י"י גולדציהר, 'הרצאות על האסלאם', תירגם י"י ריבלין, ירושלים תשכ"ט.
 גיל-חיוי: מ' גיל, 'חיוי הבלכי – הכופר מח'וראסאן, מרחביה תשכ"ו.
- דופרי: אפגאניסטאן (1980) – L. Dupree, *Afghanistan*, Princeton 1980

דינור: ישראל בגולה - ב"צ דינור, ישראל בגולה מימי כיבוש ארץ-ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב, הוצאה שניה, תל-אביב תשי"ח.

וולף (1835) - *J. Wolf, Researches and Missionary Labours among the Jews...*, London 1835

יהושע: דרך לבנה - ב"צ יהושע, 'אוק-יול - דרך לבנה' (מסע במרכז אסיה), תל-אביב תשנ"ו.
יהושע: מנדחי ישראל - ב"צ יהושע-רז, 'מנדחי ישראל באפגאניסתאן לאנוסי משהד באיראן, ירושלים תשנ"ב. טו+64+579 לוחות.¹⁵³

- לוי: אנוסים - ע' לוי, "עדויות ותעודות לתולדות יהודי משהד", 'פעמים' 6 (תשמ"א), עמ' 57-73.
מטודלה: מסעות - 'ספר מסעות של ר' בנימן ז"ל', מהדורת מרדכי בן נתן אדלר הכהן, לונדון 1907.
נצר: קורות - א' נצר, "קורות אנוסי משהד לפי יעקב דילמניאן", 'פעמים' 42 (תש"ן).
פישל: ח'וראסאן - W.J. Fischel, The Jews of Central Asia (Khorasn) in Medieval Hebrew -
(and Islamic Literature, *Historia Judaica*, Volume VII, 1 (April 1945).
פישל: פירוז-קוה - W.J. Fischel, The rediscovery of the medieval Jewish Community at -
(Firuzkuh in Central Afghanistan, *JAOS*, Volume LXXXV (1965).
פריימן: קידושין - א"ח פריימן, 'סדר קידושין ונישואין מאחרי התלמוד ועד ימינו', ירושלים תשכ"ה.
-